

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

9 В 1  
1-90

# ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

## ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Випуск 1

Міжвідомчий збірник

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»  
КИЇВ — 1975

У збірнику висвітлюються питання розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, соціальної структури та соціальної політики в країнах капіталізму і боротьби демократичних сил проти імперіалістичної реакції та війни.

Досліджується історія соціалістичного будівництва в європейських соціалістичних країнах та зміцнення їх дружби і співробітництва з СРСР.

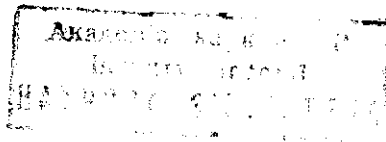
Головна редколегія:

*А. Г. Шевелев* (головний редактор), *Ф. Е. Лось*,  
*І. М. Мельникова*, *І. С. Слабеев*, *П. С. Сохань* (за-  
ступник головного редактора), *М. І. Супруненко*,  
*А. М. Шлепаков*

Редколегія випуску:

*В. О. Горбик*, *В. Н. Гулевич* (відповідальний за  
випуск), *І. М. Кулинич*, *В. А. Лівень*, *С. М. Пар-  
хомчук*, *І. Ф. Черніков*

Рецензент доктор історичних наук *А. Ф. Кізченко*



Редакція історії

Цим випуском Інститут історії АН УРСР починає видання збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн».

У збірнику відбито результати дослідницької роботи, здійснюваної Інститутом, його відділами—історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, нової і новітньої історії країн Західної Європи та Америки, історії країн зарубіжного Сходу, а також відділами Інституту в Ужгороді й Чернівцях.

Ці дослідження зосереджуються в таких основних напрямках:

— загальні закономірності переходу до соціалізму і історія соціалістичного будівництва у європейських соціалістичних країнах, соціально-політичний рух в цих країнах та зміцнення дружби і співробітництва з СРСР;

— закономірності розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, соціальна структура та соціальна політика в країнах капіталізму і боротьба демократичних сил проти імперіалістичної реакції та війни, історія руху міжнародної солідарності трудящих;

— проблеми національно-визвольного руху, боротьба з залишками колоніалізму і з неокolonіалізмом, за некапіталістичний шлях розвитку країн Азії та Африки, що розвиваються, за зміцнення національної незалежності і соціального прогресу.

Природно, що статті, розміщені у збірнику, не претендують на всебічне висвітлення всіх цих проблем.

Разом з тим, лише сам перелік цих тематичних напрямів демонструє те, що вони відповідають важливим завданням, які випливають з рішень XXIV з'їзду КПРС і Пленумів ЦК партії, рішень Міжнародної наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.) та Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.).

Перший випуск присвячено найрізноманітнішій тематичній — методологічним проблемам дослідження радянсько-болгарського співробітництва, інтернаціональним традиціям французького робітничого класу, расово-національній політиці профспілок США і соціально-економічним проблемам американської молоді, національно-визвольній боротьбі народів Африки і Азії тощо. «Географія» щорічника досить широка. Вона охоплює історію США, Франції, Чехословаччини, Туреччини, країн Близького Сходу і Африки.

У джерелознавчому та історіографічному розділі представлено статті, в яких аналізуються джерела для вивчення революційної діяльності зарубіжних інтернаціоналістів на Україні в роки громадянської війни, документи про діяльність полум'яної революціонерки Клари Цеткін, джерела з соціально-політичної історії післявоєнної Великобританії.

Розділ «Наукове життя», який в наступних виданнях буде розширено, знайомить читачів з участю вчених Інституту в роботі наукових

овому органі співробітничать як провідні вчені Інституту  
дослідники, аспіранти. Ми і надалі здійснюватимемо благо  
розвитку науки співробітництво старшого покоління вче  
ї молоді.

колегія звертається до читачів з проханням відгукнутися  
нями і побажаннями.

# СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

П. С. СОХАНЬ

## ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

### 1. МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Становлення і розвиток світової соціалістичної системи та нових взаємовідносин між країнами соціалізму — є одним з найпереконливіших підтверджень правильності й великої життєвої сили марксистсько-ленінського вчення.

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс вперше науково довели, що основні інтереси робітників різних країн інтернаціональні за своєю суттю, робітничому класу об'єктивно притаманний інтернаціоналізм, а союзу буржуазії всіх націй трудящі «повинні протипоставити братерський союз робітників усіх націй»<sup>1</sup>. Викладаючи основні ідеї і принципи пролетарського інтернаціоналізму, вони висловили в загальних рисах ряд думок про характер взаємовідносин між майбутніми соціалістичними народами і країнами. Аналізуючи досвід Паризької Комуні, К. Маркс у першому начерку статті «Комуна» писав, що в своїх власних інтересах і інтересах людства робітничий клас у ході класової боротьби мусить добиватися створення таких нових умов, які б сприяли гармонійній національній та інтернаціональній координації суспільних форм виробництва<sup>2</sup>. В «Установчому маніфесті товариства робітників», підкреслюючи, що «визволення робітничого класу вимагає братерського співробітництва робітників усіх країн», К. Маркс закликав робітників добиватися того, «...щоб звичайні закони моралі і справедливості, якими повинні керуватися у своїх взаємовідносинах приватні особи, стали найвищими законами і у відносинах між народами»<sup>3</sup>.

Величезною історичною заслугою В. І. Леніна є те, що, творчо розвиваючи ідеї Маркса й Енгельса про історичну місію пролетаріату та інтернаціональний характер його визвольної боротьби, він розробив струнку теорію світової соціалістичної революції — від перемоги соціалізму в одній країні до перемоги комунізму в світовому масштабі, виявив загальні закономірності розвитку нового соціалістичного суспільства в національному та інтернаціональному масштабах і на основі аналізу першого досвіду взаємовідносин між державами, в яких до влади прийшли трудящі, визначив шляхи «до майбутньої соціалістичної єдності всього світу»<sup>4</sup>.

В ідейній спадщині В. І. Леніна теоретично обґрунтовано єднання країн і народів, які стали на шлях будівництва соціалізму, доведено необхідність їх тісного й всебічного співробітництва, розкрито основні принципи нового характеру взаємовідносин між країнами, що становлять суть соціалістичного інтернаціоналізму як вищого етапу пролетарського інтернаціоналізму. Надзвичайно велике значення в цьому плані мають ленінські ідеї про шляхи й форми перемоги соціалізму в

<sup>1</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 361.

<sup>2</sup> Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 535.

<sup>3</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 13.

<sup>4</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 140.

# СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

П. С. СОХАНЬ

## ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

### 1. МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Становлення і розвиток світової соціалістичної системи та нових взаємовідносин між країнами соціалізму — є одним з найпереконливіших підтверджень правильності й великої життєвої сили марксистсько-ленінського вчення.

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс вперше науково довели, що основні інтереси робітників різних країн інтернаціональні за своєю суттю, робітничому класу об'єктивно притаманний інтернаціоналізм, а союзу буржуазії всіх націй трудящі «повинні протипоставити братерський союз робітників усіх націй»<sup>1</sup>. Викладаючи основні ідеї і принципи пролетарського інтернаціоналізму, вони висловили в загальних рисах ряд думок про характер взаємовідносин між майбутніми соціалістичними народами і країнами. Аналізуючи досвід Паризької Комуні, К. Маркс у першому начерку статті «Комуна» писав, що в своїх власних інтересах і інтересах людства робітничий клас у ході класової боротьби мусить добиватися створення таких нових умов, які б сприяли гармонійній національній та інтернаціональній координації суспільних форм виробництва<sup>2</sup>. В «Установчому маніфесті товариства робітників», підкреслюючи, що «визволення робітничого класу вимагає братерського співробітництва робітників усіх країн», К. Маркс закликав робітників добиватися того, «...щоб звичайні закони моралі і справедливості, якими повинні керуватися у своїх взаємовідносинах приватні особи, стали найвищими законами і у відносинах між народами»<sup>3</sup>.

Величезною історичною заслугою В. І. Леніна є те, що, творчо розвиваючи ідеї Маркса й Енгельса про історичну місію пролетаріату та інтернаціональний характер його визвольної боротьби, він розробив струнку теорію світової соціалістичної революції — від перемоги соціалізму в одній країні до перемоги комунізму в світовому масштабі, виявив загальні закономірності розвитку нового соціалістичного суспільства в національному та інтернаціональному масштабах і на основі аналізу першого досвіду взаємовідносин між державами, в яких до влади прийшли трудящі, визначив шляхи «до майбутньої соціалістичної єдності всього світу»<sup>4</sup>.

В ідейній спадщині В. І. Леніна теоретично обґрунтовано єднання країн і народів, які стали на шлях будівництва соціалізму, доведено необхідність їх тісного й всебічного співробітництва, розкрито основні принципи нового характеру взаємовідносин між країнами, що становлять суть соціалістичного інтернаціоналізму як вищого етапу пролетарського інтернаціоналізму. Надзвичайно велике значення в цьому плані мають ленінські ідеї про шляхи й форми перемоги соціалізму в

<sup>1</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 361.

<sup>2</sup> Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 535.

<sup>3</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 13.

<sup>4</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 140.

світовому масштабі і становлення світової соціалістичної співдружності, міжнародне значення досвіду першої країни соціалізму та необхідність взаємного вивчення його країнами соціалізму, про правильне поєднання загального й особливого, національного та інтернаціонального в розвитку соціалістичних країн, шляхи й форми впливу перемігшого соціалізму на весь інший, несоціалістичний, світ, про закономірне прискорення процесу інтернаціоналізації виробництва й всього суспільного життя при соціалізмі та необхідність інтернаціонального використання сировинних ресурсів, економічних і науково-технічних потенціалів країн соціалізму, комплексний розвиток соціалістичної економіки та ін.

Ленінське вчення про світову соціалістичну революцію, перспективи й шляхи розвитку світового соціалізму є теоретичною основою для розвитку нових взаємовідносин між країнами соціалізму й, зокрема, для всебічного й плідного радянсько-болгарського співробітництва.

В. І. Ленін, обгрутовуючи загальні закономірності переходу до соціалізму, зміг не тільки визначити кінцеві цілі світового соціалізму, суть яких полягає в тому, щоб забезпечити поступове «зближення а потім і злиття всіх націй у найвищій єдності», а також сприяти створенню «єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого»<sup>5</sup>, а й вказати основні шляхи, форми й методи їх досягнення, що є найвірнішим компасом для керівництва комуністичним партіям держав, які йдуть шляхом соціалізму. Як би не змінювались умови, в яких розвиваються взаємовідносини між соціалістичними країнами, які б тимчасові труднощі не виникали в процесі їх розвитку, ленінське вчення завжди допомагало й допомагає відшукати найбільш правильні шляхи розв'язання цих складних проблем і визначити вірні перспективи їх дальшого розвитку.

Визначивши кінцеву мету світового соціалізму, В. І. Ленін розкрив також об'єктивні фактори, що зумовлюють необхідність солідарності і всебічного співробітництва країн, де до влади прийшли трудящі. Він вказував, що цього вимагали, по-перше, інтереси спільного захисту завоювань соціалізму, неможливість для кожної країни окремо відстояти своє незалежне існування в умовах оточення більш могутніми у воєнному відношенні імперіалістичними державами; по-друге,— необхідність тісного економічного співробітництва цих держав, конче потрібного як для відновлення зруйнованих імперіалізмом продуктивних сил, так і для забезпечення їх дальшого гармонійного розвитку; по-третє,— доцільність сприяння розвитку об'єктивної тенденції до інтернаціоналізації виробництва й всього суспільного життя, тенденції, що, як зазначав В. І. Ленін, виявляється вже за капіталізмом і повинна здобути повний простір для свого розвитку за соціалізму<sup>6</sup>.

✓ В. І. Ленін сформулював основні принципи розвитку співробітництва соціалістичних країн. Найголовнішими з них він вважав: по-перше, добровільність у створенні союзу націй і держав і цілковиту рівноправність у співробітництві при суворому додержанні суверенітету й невтручання у внутрішні справи країн. «Ми хочемо *добровільного*,— підкреслював В. І. Ленін,— союзу націй,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді. Такий союз не можна здійснити відразу, до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовір'я, щоб дати

<sup>5</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 128; т. 41, стор. 156.

<sup>6</sup> Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 303.

зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи»<sup>7</sup>.

По-друге,— братерська взаємодопомога в розвитку народного господарства, захисті завоювань соціалізму та боротьбі за мир і прогрес. В. І. Ленін розглядав цей принцип в широкому розумінні, підкреслюючи, що кожна компартія повинна робити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»<sup>8</sup>.

В інтересах захисту країнами соціалізму своїх завоювань від агресивних дій об'єднаних сил імперіалізму народи соціалістичних держав, вказував В. І. Ленін, повинні йти на створення і зміцнення оборонного воєнно-політичного союзу. «Стоячи проти величезного фронту імперіалістичних держав, ми, що боремося проти імперіалізму, являємо собою союз, який потребує тісного військового згуртування, і всякі спроби порушити це згуртування вважаємо за цілком недопустиме явище, за зраду інтересів боротьби проти міжнародного імперіалізму»<sup>9</sup>.

Втіленням в життя цих ленінських положень став Варшавський договір соціалістичних держав — надійний щит для захисту завоювань соціалізму від всіляких підступів сил імперіалізму. Про це наочні свідчили спільні виступи армій Болгарії, Радянського Союзу та інших країн — членів Варшавського договору, здійснені влітку 1968 р. по захисту завоювань соціалізму в Чехословаччині.

Не менш важливим у справі захисту завоювань соціалізму В. І. Ленін вважав також боротьбу проти ідеологічних диверсій ворогів антикомунізму, в яких би формах вони не виявлялись — відкритій або завуальованій, у формі «правого» або «лівого» опортунізму. «Ми повинні безустанно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в якій модній й блискучій мундирі вона одягалась»<sup>10</sup>.

В. І. Ленін завжди підкреслював важливість взаємного вивчення і використання досвіду в усіх сферах соціалістичного будівництва, особливо в тих країнах, які «переживають або недавно переживали дуже схожий досвід»<sup>11</sup>. У 1920 р. вождь революції писав про надзвичайно цінний досвід партії більшовиків, що розв'язує питання боротьби робітників за своє визволення, «підкоряючись міжнародній дисципліні революційного пролетаріату, враховуючи досвід робітників різних країн, зважаючи на їх знання, на їх волю, здійснюючи таким способом на ділі (а не на словах, як Реннери, Фріци Адлери і Отто Бауери) єдність класової боротьби робітників за комунізм у всьому світі»<sup>12</sup>.

В. І. Ленін вказував, що взаємне вивчення досвіду — дуже складний, але конче потрібний процес, бо досвід кожної окремої країни може виявитись одностороннім. Він застерігав від можливості небезпечного прагнення «... оточити китайською стіною свою національність, свій національний робітничий рух»<sup>13</sup> і підкреслював, що цільний соціалізм створюється «з революційного співробітництва пролетарів усіх країн»<sup>14</sup>.

Принципового значення набувають також ленінські вказівки про доцільність інтернаціонального використання сировинних ресурсів, шляхи створення інтернаціональної культури<sup>15</sup> і необхідність врахування тих об'єктивних умов, коли соціалізм доводиться створювати з людського

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 41.

<sup>8</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 290.

<sup>9</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 95.

<sup>10</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 253.

<sup>11</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 61.

<sup>12</sup> Там же, стор. 259.

<sup>13</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 308—309.

<sup>14</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 289.

<sup>15</sup> Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 145.



й культурного матеріалу, залишеного попереднім ладом, в якому «збереглося багато традиційної психології капіталістичного суспільства»<sup>16</sup>.

В. І. Ленін вважав необхідним правильне поєднання національних та інтернаціональних інтересів народів і держав, і не просто поєднання їх, а підкорення на ділі, на практиці національних інтересів корінним інтернаціональним інтересам трудящих усіх країн. «Ми твердимо,— говорив В. І. Ленін у доповіді про зовнішню політику Радянської держави,— що інтереси соціалізму, інтереси світового соціалізму вищі від інтересів національних, вищі від інтересів держави»<sup>17</sup>. Ще на світанку соціалізму В. І. Ленін попереджував, що визнання інтернаціоналізму на словах і підміна його на ділі в усій пропаганді, агітації і в практичній роботі міщанським націоналізмом з найбільш закоренілими дрібнобуржуазними пересудами являтиме собою те зло, боротьба з яким повинна вестися тим рішучіше, «чим злободеннішим стає завдання перетворення диктатури пролетаріату з національної (тобто існуючої в одній країні і нездатної визначати всесвітню політику) в інтернаціональну (тобто диктатуру пролетаріату принаймні кількох передових країн, здатну мати вирішальний вплив на всю світову політику)»<sup>18</sup>.

Водночас В. І. Ленін говорив про необхідність пам'ятати й враховувати, що між народами й країнами існують національні і державні відмінності, які зберігатимуться ще дуже довго, навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі. Тому проведення інтернаціоналістської політики вимагає не знищення національних відмінностей, а такого застосування основних закономірностей і принципів комунізму, яке б правильно відозмінювало ці принципи в кожному окремому випадку, «правильно пристосовувало, застосовувало їх до національних і національно-державних відмінностей»<sup>19</sup>.

Виходячи з досвіду розв'язання національного питання в СРСР, геніальний вождь революції вчив виявляти величезну уважність до інтересів різних націй, без чого неможливе встановлення справді дружних взаємовідносин між народами. Суворе додержання уважного ставлення до національних інтересів народів, як і визнання на ділі, здійснення на практиці пріоритету інтернаціональних інтересів, В. І. Ленін вважав обов'язковим законом у міжнаціональних відносинах всередині країни й між державами.

Аналізуючи капіталістичні відносини, В. І. Ленін відкрив дві тенденції в національно-державному розвитку: «Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму»<sup>20</sup>. Перша з них переважає на початку розвитку капіталізму, друга — характеризує зрілий капіталізм, що йде до свого перетворення в соціалістичне суспільство. В. І. Ленін висловив припущення, що обидві ці тенденції з видозміненим, новим змістом можуть існувати і при соціалізмі.

Життя підтвердило правильність цих ленінських положень. Як показує досвід, в умовах становлення світової соціалістичної системи, поряд з тенденцією до інтернаціоналізації, проявляє себе й друга тенденція — до консолідації національно-державних політичних організацій суспільства й народногосподарських комплексів. Обидві вони розвиваються в єдності і взаємодії.

<sup>16</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 429.

<sup>17</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 322.

<sup>18</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 157.

<sup>19</sup> Там же, стор. 72.

<sup>20</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 121.

Однак, на нашу думку, не можна погодитись, що в умовах соціалізму обидві тенденції набули характеру двох об'єктивних законів, що «політична економія соціалізму фактично має тут справу з двома достатньо вже виявленими об'єктивними законами розвитку світового соціалістичного господарства»<sup>21</sup>. Справді, тенденція до інтернаціоналізації виробництва і всього суспільного життя, до політичної й економічної консолідації соціалістичних країн в цілому є й буде об'єктивною закономірністю для всього періоду становлення комуністичної формації в світовому масштабі. Тому розгляд цієї тенденції, яка, за словами В. І. Леніна, є носієм величезного історичного прогресу, як об'єктивного закону розвитку світового соціалістичного господарства (і не тільки господарства, а й всього суспільного життя), безумовно, правильний. Але було б неправомірним на цій підставі твердити, що й друга тенденція до внутрішньої, національної, як пише автор держави не тільки б говорити про національно-державну, бо існують держави не тільки моно-, а й багатонаціональні), консолідації в кожній соціалістичній країні являє собою «знову-таки типовий закон розвитку світового соціалістичного господарства»<sup>22</sup>.

Така постановка питання призводить до штучного розриву цих тенденцій, створює враження, що тенденція до національно-державної консолідації як об'єктивний закон може існувати самостійно, з усіма впливаючими з цього наслідками. В. І. Ленін, розглядаючи обидві тенденції в їх єдності й взаємозв'язку, вважав, що при соціалізмі переважують і універсальною стане тенденція до інтернаціоналізації виробництва і всього суспільного життя. Ця ленінська думка підтверджується всім ходом розвитку світової системи соціалізму.

Тому, на нашу думку, точніше було б говорити про те, що в умовах становлення і розвитку світової системи соціалізму і формування світового соціалістичного господарства перша тенденція, що виступає вже як загальна закономірність світового соціалізму, на певному історичному етапі розвивається у взаємозв'язку з тенденцією до державно-національної консолідації. Остання, однак, у міру дальшої інтернаціоналізації виробництва й всього суспільного життя та стирання національно-державних відмінностей у міжнародному масштабі поступово буде слабнути і зрештою втратить своє значення, створюючи тим самим умови для глобальної інтернаціоналізації та утворення єдиного світового комуністичного суспільства. Саме так передбачав В. І. Ленін розвиток цих двох тенденцій у перспективі, коли писав, що «всє господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його»<sup>23</sup>.

Відповідно до ленінської концепції розвитку світового соціалізму процес зближення соціалістичних держав здійснюватиметься як зближення і взаємне пристосування народногосподарських комплексів держав і їх політичних систем. На основі спільності вищих інтернаціональних інтересів вони прийдуть до утворення світового кооперативу і «до злиття всіх націй у вищій єдності».

І хоча цей процес триватиме протягом дуже довгого історичного періоду, а країни соціалізму зробили в цьому напрямі лише перші кроки, все ж наявний досвід наочно переконує, що розвиток здійснюється за ленінським шляхом. Набутий досвід переконливо підтверджує правильність ленінських передбачень того, що соціалізм справді виявився потужним прискорювачем інтернаціоналізації господарського життя і, зокрема, процесів міжнародної соціалістичної економічної інтеграції.

<sup>21</sup> М. В. Сенин. Социалистическая интеграция. М., 1969, стор. 86—89.

<sup>22</sup> Там же, стор. 87.

<sup>23</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 303.

Ленінськими принципами співробітництва країн соціалізму керуються комуністичні і робітничі партії та уряди соціалістичних країн при розробленні і здійсненні Комплексної програми дальшого поглиблення і удосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — учасниць РЕВ. Вони є основоположними в здійсненні багатосторонніх і двосторонніх взаємовідносин між країнами соціалізму, зокрема, дістали яскраве втілення у всебічному радянсько-болгарському співробітництві. У братерському співробітництві Болгарії та Радянського Союзу яскраво проявляються велич і торжество ленінських принципів нового, соціалістичного типу взаємовідносин між країнами соціалізму.

## 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПЕРІОДИЗАЦІ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Марксистсько-ленінська методологія дослідження суспільних явищ передбачає точний облік як історичної наступності, так і змін та специфіки етапів, що їх проходять ці явища в історичному розвитку. Найголовніше в дослідженні питань суспільного життя, писав В. І. Ленін, «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»<sup>24</sup>.

З'ясування етапів розвитку радянсько-болгарського співробітництва — завдання дуже важливе й складне. Процес співробітництва пов'язаний з багатогранним комплексом різних факторів внутрішньої історії і Болгарії і Радянського Союзу, а також з розвитком їхніх зовнішніх зв'язків і з динамікою всього світового соціалістичного співробітництва. Природно, що при періодизації радянсько-болгарського співробітництва не можна віддавати перевагу якійсь одній з цих груп факторів і пристосовувати його, наприклад, тільки до певних віх внутрішньої історії однієї або іншої країни. Тим часом в окремих роботах про співробітництво це має місце.

При визначенні етапів радянсько-болгарського співробітництва слід брати до уваги в комплексі цілий ряд внутрішніх і зовнішніх факторів. Насамперед необхідно виходити з загальної періодизації розвитку соціалізму, даної В. І. Леніним.

В. І. Ленін говорив про три основні періоди розвитку комуністичної формації: перехідний період від капіталізму до соціалізму, перша фаза або соціалізм, і вища фаза — комунізм. У кожного з цих періодів, на його думку, будуть свої етапи й ступені розвитку. В період до Жовтневої революції Ленін вважав недоцільним висловлювати припущення про те, через які конкретно етапи буде йти людство до своєї вищої мети — комунізму: «Якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, — писав він у роботі «Держава і революція», — ми не знаємо і знати не можемо»<sup>25</sup>. При цьому він підкреслював, що будівництво соціалізму буде надзвичайно складним, динамічним і, напевно, тривалим процесом, і не можна заздалегідь передбачити всі шляхи його розвитку. Після перемоги Великого Жовтня, аналізуючи перший досвід будівництва соціалізму, В. І. Ленін виділяв насамперед перехідний період від капіталізму до соціалізму, який починається з завоювання трудящими політичної влади й закінчується створенням основ, або фундаменту, соціалізму.

Він вживав цей термін багато разів у різних словосполученнях: «фундамент соціалізму», «економічний фундамент», «фундамент дійсно

<sup>24</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63.

<sup>25</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 95.

соціалістичної економіки», «фундамент нового будівництва», «фундамент соціалістичного суспільства», «фундамент соціалістичних суспільно-економічних відносин», «соціалістичний фундамент», «фундамент соціалістичного будівництва», «основна база соціалізму»<sup>26</sup> тощо. Але при всій різноманітності термінів В. І. Ленін завжди вкладав у них головний загальний зміст — здійснення на ділі широких перетворень в економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах суспільства, які б дозволили перейти до безпосереднього будівництва соціалізму. В. І. Ленін називав це періодом будівництва «самої будови соціалізму», «з куполом і всякими оздобами»<sup>27</sup>, періодом будівництва «розвинутого соціалістичного суспільства» або «повного соціалізму»<sup>28</sup>. Його особливістю Ленін вважав те, що будівництво соціалізму буде в цей час здійснюватися на базі вже існуючих соціалістичних виробничих відносин. У процесі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, як вважав В. І. Ленін, будуть створені необхідні умови для поступового переходу до комунізму, до створення в першу чергу його матеріально-технічної бази.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що етапи розвитку соціалізму являють собою єдиний історичний процес і водночас мають свої внутрішні періоди й переходи, врахування своєрідності яких є також обов'язковим. Говорячи, зокрема, про весь період будівництва соціалізму до розвинутого соціалістичного суспільства, Ленін підкреслював, що він «забере багато років у кращому разі. Всередині цього періоду наша політика розпадається на ряд ще дрібніших переходів. І вся трудність завдання, що покладається на нас, вся трудність політики і все мистецтво політики полягає в тому, щоб урахувати своєрідні завдання кожного такого переходу»<sup>29</sup>.

В. І. Ленін рішуче засуджував всякі спроби перескакувати через етапи, всяку поспішність у розв'язанні завдань наступного етапу тощо. В грудні 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП (б) він говорив: «Досвід, який ми проробили за цей час, говорить нам, що ми дуже часто поряд із спорудженням фундаменту будови бралися за спорудження купола, всяких оздоб і т. д.» і підкреслював далі, що треба «спочатку зробити основне»<sup>30</sup>.

У зв'язку з визначенням етапів будівництва соціалізму дуже цінним є ще одне цікаве висловлювання В. І. Леніна. В грудні 1917 р. у «Плані тез про Установчі збори» в пункті «Установчі збори і програма партії» він писав: «Республіка з Установчими зборами вища за республіку з передпарламентом. Республіка Рад вища за республіку з Установчими зборами. Республіка повного соціалізму вища за республіку Рад. Комуністичне суспільство вище за соціалістичну республіку»<sup>31</sup>. В даному випадку В. І. Ленін, по суті, визначає якісні етапи зрілості соціалізму, хоч і акцентує увагу насамперед на політичній системі суспільства, формах його державності. Вживаний Леніним термін «республіка повного соціалізму» тотожний за значенням «розвинутому соціалістичному суспільству».

Отже, в ленінській теоретичній спадщині ми знаходимо цілий комплекс ідей і положень про періоди й етапи розвитку соціалізму. І далеко не праві ті автори, які твердять, що В. І. Ленін розглядав нібито лише в загальному плані дві фази комуністичної формації, не вдаючись в аналіз періодів і етапів розвитку соціалізму.

<sup>26</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 187; т. 37, стор. 140—141; В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 160; т. 33, стор. 18, 34, 48, 85, 113, 172, 214, 261, 323 та ін.

<sup>27</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 335.

<sup>28</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 132; т. 35, стор. 409.

<sup>29</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 101.

<sup>30</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 335.

<sup>31</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 415.

На основі ленінської теоретичної спадщини й конкретного досвіду соціалістичного будівництва комуністичній партії Радянського Союзу й Болгарії визначали завдання і специфіку кожного з етапів соціалістичного будівництва. Відповідно до періодизації, даної в документах КПРС, Радянський Союз у розглядуваний нами час розв'язував завдання двох основних періодів: з 1938 р., після побудови основ соціалізму, в СРСР почався період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства (або, за іншою термінологією, «повного», чи «дозрілого», соціалізму), суть якого полягає у будівництві, а точніше, удосконаленні соціалізму на власній основі, на соціалістичних виробничих відносинах. Розв'язання завдань цього періоду було порушено Великою Вітчизняною війною, в зв'язку з чим виникли нові завдання відбудови зруйнованого війною господарства, які в основному були розв'язані в 1945—1950 рр. У 1959 р. на позачерговому XXI з'їзді партія, з урахуванням досягнутих успіхів, паралельно з дальшим удосконаленням соціалістичних відносин, поставила нове завдання — будівництво матеріально-технічної бази комунізму, що практично означало вступ СРСР у новий період — поступового переходу до комунізму.

Болгарія за цей час пройшла перший період соціалістичного розвитку — перехідний від капіталізму до соціалізму і будівництво основ соціалізму. Він почався з перемоги повстання 9 вересня 1944 р., яке поклало початок соціалістичній революції, і завершився в 1958 р., коли VII з'їзд БКП констатував цілковиту перемогу соціалістичних виробничих відносин у місті і на селі та створення основ соціалізму.

Протягом першого, перехідного, періоду від капіталізму до соціалізму в Болгарії можна виділити два етапи. Перший — від перемоги народного повстання 9 вересня 1944 р. до V з'їзду БКП (грудень 1948 р.), коли розв'язувалися в основному завдання зміцнення нового народно-демократичного ладу, переважно загальнодемократичні завдання, і другий — від 1949 до 1958 р., коли відповідно до рішень V з'їзду БКП створювались «основи соціалізму»<sup>32</sup>.

З 1958 р. у Болгарії розпочався новий період — будівництва соціалізму на його власній основі, або будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Слід однак, зазначити, що в рішеннях VII з'їзду БКП завдання нового періоду формулювалось як «дальша побудова соціалістичного суспільства»<sup>33</sup>. Вивчення його суті як будівництва «розвинутого соціалістичного суспільства» було дано лише в Звітній доповіді ЦК БКП, з якою висупинив тов. Тодор Живков на IX з'їзді БКП в 1966 р.<sup>34</sup>

Усі ці етапи й періоди соціалістичного розвитку як Болгарії, так і СРСР необхідно взяти до уваги при періодизації радянсько-болгарського співробітництва. Але, крім цього, на його розвиток впливають і міжнародні фактори, пов'язані з виникненням і розвитком світової соціалістичної системи, зокрема, створення і діяльність Ради Економічної Взаємодопомоги, а також різні міжнародно-правові акти двосторонніх і багатосторонніх відносин та ін., без урахування яких не можна уявити собі вірну картину динаміки радянсько-болгарського співробітництва. Враховуючи всі фактори, можна дійти висновку, що радянсько-болгарське співробітництво з 1944 р. до цього часу пройшло ряд етапів і ступенів свого розвитку.

В цій статті йдеться про загальну періодизацію радянсько-болгарського політичного, економічного й культурного співробітництва. Автор

<sup>32</sup> БКП в резолюції и решения..., т. IV. София, 1955, стор. 146.

<sup>33</sup> VII съезд Болгарской коммунистической партии. София, 2—7 червня 1958 р. М., 1958, стор. 248.

<sup>34</sup> IX съезд Болгарской коммунистической партии. София, 14—19 листопада 1966 р. М., 1967, стор. 31.

при цьому бере до уваги, що окремі з цих форм можуть мати свої специфічні віхи в розвитку. Однак, вони не можуть мати вирішального значення, бо всі форми співробітництва визначаються спільною політичною лінією і розвиваються в органічному взаємозв'язку. Тому межами етапів співробітництва для всіх його форм є визначальні віхи суспільного розвитку в цілому Болгарії і СРСР і найважливіші віхи їх спільних взаємовідносин.

Перший етап радянсько-болгарського співробітництва хронологічно охоплює 1944—1949 рр., від перемоги народного повстання 9 вересня 1944 р., яке відкрило нову еру в історії Болгарії, до створення Ради Економічної Взаємодопомоги в 1949 р.

У радянсько-болгарських взаємовідносинах на цьому етапі чітко видно два підетапи, або ступені, розвитку. Перший — з 9 вересня 1944 р. до кінця війни 9 травня 1945 р., коли на першому плані стояла бойова співдружність армій СРСР і Болгарії в остаточному розгромі фашистських загарбників. Другий — з травня 1945 р. до кінця 1948 — початку 1949 рр., коли дістали міжнародно-правове оформлення рівноправні відносини нового типу між Болгарією і СРСР, скріплені Договором про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу, підписаним 18 березня 1948 р., і створенням РЕВ на початку 1949 р.

В цілому ж це був етап становлення нового типу радянсько-болгарських взаємовідносин, протягом якого були створені умови для наступного розвитку радянсько-болгарського співробітництва, яке набуло широкого розвитку вже з кінця 40-х — початку 50-х років.

Протягом першого етапу в Болгарії за активною допомогою Радянського Союзу в державному, політичному й економічному відношеннях стабілізувався народно-демократичний лад, було здійснено націоналізацію промисловості (грудень 1947 р.), прийнято нову Конституцію країни, успішно виконано перший дворічний народногосподарський план (1947—1948 рр.). На основі досягнутих успіхів V з'їзд БКП у грудні 1948 р. поставив нове завдання — будівництво основ соціалізму. В СРСР за цей час в основному було завершено відбудову зруйнованого війною народного господарства й почався етап дальшого будівництва соціалізму в умовах світової соціалістичної системи, яка на кінець 40-х років уже сформувався як соціальна, економічна й політична співдружність вільних суверенних народів, об'єднаних не тільки єдністю спільних інтересів і цілей, а й системою рівноправних договорів про дружбу й співробітництво, що визначали нові міжнародно-правові відносини на двосторонній і багатосторонній основі. Створення в 1949 р. РЕВ закріпило систему нових міжнародно-договірних відносин між більшістю соціалістичних країн і відкрило якісно новий етап в їх взаємовідносинах. У Болгарії і в СРСР, як і в інших країнах РЕВ, виникає нова функція держави — функція здійснення широкого співробітництва з братніми соціалістичними країнами.

З часу утворення РЕВ почався новий етап у радянсько-болгарському співробітництві. Воно стало розвиватися на двосторонній і на багатосторонній основах в рамках РЕВ і дедалі більше переходити від односторонньої допомоги Радянського Союзу Болгарії, що було характерно для першого етапу, до паритетного співробітництва, вигідного для обох сторін. Кінцевою межею другого етапу співробітництва, на нашу думку, слід вважати 1958 рік. Деякі автори, розглядаючи радянсько-болгарське економічне співробітництво, вказують на 1955—1956 рр. як на кінцевий рубіж цього етапу (Григор Пописаков, Іван Недев<sup>35</sup>) або

<sup>35</sup> Див.: Григор Пописаков. Икономическите отношения между НР България и СССР. София, 1968, стор. 53 (російський переклад книги дещо скорочено, тому посилання даються на болгарський текст); Іван Недев, Икономическите отношения и сътрудничеството на НРБ със СССР.— У кн.: Външната търговия на НР България. София, 1970, стор. 163.

на 1960 р. (Стефан Шаренков)<sup>36</sup>. При цьому вони або зовсім не аргументують наведену періодизацію, або висловлюють односторонні і непереконливі доводи. Григор Пописаков, зокрема, вважаючи 1955 р. кінцевою датою другого етапу, а 1956 р.—початком третього етапу радянсько-болгарського економічного співробітництва, як аргумент наводить лише те, що з цього часу, за його словами, почалася координація народногосподарських планів у рамках РЕВ, вказуючи при цьому, що вперше питання про координацію планів було поставлено на VI сесії РЕВ<sup>37</sup>. Насамперед тут припущено неточність. Вперше питання про координацію народногосподарських планів було поставлено не на VI, а на IV сесії РЕВ у 1954 р., яка розглянула рекомендації по координації перспективних планів на 1956—1960 рр.<sup>38</sup> V, VI (1955 р.) і VII (1956 р.) сесії РЕВ, як і ряд наступних, також розглядали в тій або іншій мірі це питання. Але головне не в цьому. Перехід до координації народногосподарських планів, звичайно, є важливою віхою в співробітництві країн—учасниць РЕВ. Цей перехід здійснювався, однак, не відразу. На IV—VII сесіях РЕВ у 1954—1956 рр. і в наступні роки розроблялися шляхи координації, бо країни РЕВ у той час мали великий різнобій у строках виконання п'ятирічних планів: одні тільки починали свої чергові п'ятирічки, інші були десь на середині або в кінці їх виконання. Тому на вказаних сесіях РЕВ було прийнято рекомендації щодо необхідності надалі уніфікувати строки народногосподарських планів, а на 1956—1960 рр. було лише скоординовано деякі взаємні поставки товарів і сировини. Практично ж країни РЕВ лише в 1958—1960 рр. скоординували свої народногосподарські плани на наступну п'ятирічку. І не випадково ці роки в ряді видань вважаються початком періоду координації народногосподарських планів<sup>39</sup>.

Щодо радянсько-болгарських відносин, то для Болгарії, як відомо, 1955—1956 рр. були серединою другого п'ятирічного плану (1953—1957 рр.), а СРСР у 1956 р. почав виконання плану шостої п'ятирічки. Це ускладнювало координацію їх планів, і тому в 1955—1956 рр. були скоординовані лише поставки окремих товарів. Успішно виконавши другий п'ятирічний план, болгарський народ з 1958 р. почав виконання плану третьої п'ятирічки. В СРСР з 1959 р. почалося виконання семирічного плану. Майже одночасний початок нових планів розвитку народного господарства і в Болгарії, і в СРСР створив сприятливі умови для їх координації, що було здійснено з 1958—1959 рр. Набутий досвід дістав дальший розвиток у наступні роки. Головне те, що 1958—1959 рр. стали важливою віхою в історичному розвитку і Болгарії, і СРСР.

У 1958 р. VII з'їзд БКП, як уже зазначалося, зафіксував побудову основ соціалізму в Болгарії і поставив завдання безпосереднього будівництва соціалістичного суспільства на власній основі, на повністю пануючих соціалістичних виробничих відносинах. Майже одночасно, в 1959 р. XXI позачерговий з'їзд КПРС проголосив цілковиту перемогу соціалізму в СРСР і його вступ в етап поступового переходу до комуністичного суспільства. Нові завдання, які постали перед НРБ і СРСР, відкривали можливість і диктували необхідність піднесення на вищий рівень взаємного співробітництва. Все це дозволяє твердити, що 1958—1959 рр. слід вважати початком нового етапу в радянсько-болгарському співробітництві. На цьому, третьому етапі, що тривав до кінця 60-х років, тобто з 1959 до 1970 р., найважливішу роль стали відігравати

<sup>36</sup> Стефан Шаренков. Нов етап в развитието на братската дружба и сътрудничеството между Народна Република България и Съветския Съюз. София, 1964, стор. 13.

<sup>37</sup> Див.: Григор Пописаков. Вказ. праця, стор. 56.

<sup>38</sup> Див.: Н. В. Фаддеев. Совет Экономической Взаимопомощи. М., 1969, стор. 84, 246.

<sup>39</sup> Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1972, стор. 606, а також Н. В. Фаддеев. Вказ. праця, стор. 98.

координація народногосподарських планів СРСР і Болгарії, спеціалізація і кооперування виробництва, різні форми науково-технічного співробітництва, а також прямі зв'язки й співробітництво різних відомств, міністерств, громадських і культурних організацій. Цей етап характеризувався розширенням і поглибленням радянсько-болгарського співробітництва на двосторонній і багатосторонній основах, шуканням нових шляхів, форм і методів співробітництва, удосконаленням всього механізму співробітництва. Та обставина, що і Болгарія, і СРСР з 1959 р. розв'язували завдання будівництва розвинутого соціалістичного суспільства (хоч і різних його ступенів: СРСР — завершальної стадії, а НРБ — початкової), відкривала нові додаткові можливості для дальшого поглиблення радянсько-болгарського співробітництва.

У зв'язку з даним питанням слід зазначити, що в радянській і болгарській історичній літературі, а також у літературі інших соціалістичних країн існують різні точки зору щодо критеріїв суті етапів розвитку розвинутого соціалістичного суспільства<sup>40</sup>. Не маючи можливості докладно зупинитися на цьому питанні, тут зазначимо лише, що автор поділяє точку зору, що розвинутий соціалізм являє собою вищий і останній етап соціалістичної фази комуністичної формації, який створює необхідні передумови для безпосереднього переходу до комуністичного суспільства і одним з найважливіших завдань якого є органічне «поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагою соціалістичної системи господарства»<sup>41</sup>.

Прийняття країнами-учасницями Ради Економічної Взаємодопомоги на XXI сесії РЕВ у 1971 р. Комплексної програми дальшого поглиблення і удосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, а також схвалений X з'їздом БКП і XXIV з'їздом КПРС у 1971 р. курс на дальше поглиблення всебічного співробітництва СРСР і Болгарії та початок зближення і інтегрування їх народногосподарських комплексів знаменувало вступ радянсько-болгарського співробітництва в новий етап.

Отже, всебічне співробітництво СРСР і НРБ за період 1944—1974 рр., постійно прогресуючи в своєму розвитку, пройшло три основних етапи і в кінці 60-х — на початку 70-х років вступило в новий, четвертий етап.

### **3. ПРОВІДНА РОЛЬ КПРС І БКП У ЗДІЙСНЕННІ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА**

Одним з важливіших методологічних принципів дослідження радянсько-болгарського співробітництва є висвітлення провідної ролі комуністичних партій у розробці і здійсненні узгодженої політики нових братерських взаємовідносин. Весь історичний досвід світового соціалізму переконливо свідчить, що успіхи в співробітництві соціалістичних країн знаходяться у прямій залежності від цілеспрямованої діяльності комуністичних партій в цьому напрямку. Керівна й спрямовуюча роль комуністичних партій у розвитку нового типу взаємовідносин між країнами соціалізму виступає як одна з його закономірностей. Будучи самостійними національними загонами окремих країн, виразниками корінних інтересів їх народів, комуністичні партії разом з тим виступають загонами спаяного спільними інтересами і цілями боротьби світового комуністичного руху, який керується єдиним інтернаціональним марксистсько-ленінським вченням — ідеологією трудящих усіх країн.

<sup>40</sup> Див.: Николай Ирибаджак. Развитото социалистическо общество. София, 1972, стор. 21—44.

<sup>41</sup> П. Демичев. Развитой социализм — ступень на пути к коммунизму. — «Проблемы мира и социализма», 1973, № 1, стор. 11.



В Основному Документі Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р. підкресливали, що «кожна комуністична партія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітничим класом і народом і в той же час — перед міжнародним робітничим класом»<sup>42</sup>. Та обставина, що розвиток світового соціалізму здійснюється в умовах загострення історичного протиборства сил соціалізму й імперіалізму, протиборства, яке в глобальному масштабі охоплює весь світ, всі основні галузі суспільного життя — економіку, політику, ідеологію і культуру, посилює зростання керівної і спрямовуючої ролі комуністичних партій у національному та інтернаціональному розвитку соціалізму.

Керівна роль комуністичних партій у соціалістичних міжнародних взаємовідносинах виявляється в їх теоретичній, політичній і організуючій діяльності по виробленню і перетворенню в життя єдиної погодженої політики соціалістичних країн на міжнародній арені, боротьбі за мир і соціальний прогрес людства, а також у розвитку взаємного всебічного співробітництва. З виникненням світової соціалістичної системи комуністичні партії почали шукати кращі форми і шляхи двосторонніх і багатосторонніх контактів для вироблення такої погодженої лінії.

Важливою формою колективного співробітництва комуністичних партій соціалістичних країн по виробленню погодженої політичної лінії і практичних шляхів співробітництва у перші роки розвитку світової соціалістичної системи була їх спільна діяльність в Інформаційному бюро комуністичних і робітничих партій (вересень 1947 — квітень 1956 рр.). Незважаючи на певні недоліки в його роботі, зумовлені суб'єктивними й об'єктивними факторами, Інформбюро своєю діяльністю сприяло зміцненню братерських зв'язків між комуністичними партіями і взаємному обміну досвідом між ними. У дальшому найважливішими формами багатосторонніх контактів, зв'язків і співробітництва комуністичних партій соціалістичних країн була участь їх представників у регіональних зустрічах, конференціях і міжнародних нарадах. Особливо важливу роль у справі колективного обговорення і розробки актуальних теоретичних і практичних проблем розвитку світового соціалізму стали відігравати широкі Міжнародні наради комуністичних і робітничих партій, якими були, зокрема, наради 1957, 1960 і 1969 років, а також зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн Європи, якими є, зокрема, Кримські зустрічі, що стали вже традиційними. Поряд з ними життя висуває чимало нових форм багатосторонніх і двосторонніх контактів і зв'язків комуністичних партій, що дозволяють відшукувати нові шляхи й можливості для збагачення всіх форм співробітництва, а також для правильного позитивного розв'язання тих окремих труднощів і суперечностей, які, природно, можуть виникати в такому складному й новому процесі, яким є співробітництво соціалістичних країн. Досвід показує, що успіхи в розвитку співробітництва соціалістичних держав перебувають у прямій залежності від ступеня контактів і зв'язків їх комуністичних партій.

Зв'язки комуністичних партій Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев назвав «ядром, цементуючою основою»<sup>43</sup> співробітництва соціалістичних держав. Чим багатші, різноманітніші й тісніші творчі зв'язки комуністичних партій, тим більш плідно розвивається різноманітне співробітництво їх країн. Переконливим підтвердженням цього є досвід радянсько-болгарського співробітництва, досвід творчих зв'язків БКП і КПРС. Своєю погодженою лінією і політикою в усіх сферах співробітництва БКП і КПРС виробляють в процесі різних контактів і зв'язків, які постійно поглиблюються, розширюються і збагачуються в міру

<sup>42</sup> Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 294.

<sup>43</sup> Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, стор. 358.

зростання ступеня зрілості соціалістичного суспільства в СРСР і НРБ і загальних успіхів країн соціалістичної співдружності.

Основи широких особистих контактів і різних форм зв'язків між керівництвом БКП і КПРС були закладені ще в перші роки народної влади в Болгарії, коли одним з керівників БКП був Георгій Димитров. У дальшому ці форми урізноманітнювались, збагачувались і удосконалювались. Після Квітневого пленуму 1956 р. ЦК БКП узяв рішучий курс на дедалі тісніше зближення Болгарії з Радянським Союзом у розвитку економіки, науки, культури та в усіх галузях суспільного життя. Неухильно втілюючи в життя цей курс, БКП, як підкреслював нещодавно Тодор Живков, перетворила болгарсько-радянську дружбу «у велику матеріальну силу нашого розвитку»<sup>44</sup>.

Відповідно до цього курсу в практиці радянсько-болгарських відносин стали постійними зустрічі між керівниками партій і урядів для консультацій і обміну думок з найважливіших економічних і політичних проблем. Практично за останні півтора десятиріччя не було такого року, коли б керівники БКП і КПРС не мали творчих зустрічей і бесід на двосторонній або багатосторонній основі. Відзначимо тільки найважливіші з цих зустрічей останніх років: 1968 рік, лютий — перебування і переговори міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико в Болгарії, березень і травень — зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій і урядів країн-учасниць РЕВ у Софії і в Дрездені, вересень і грудень — перебування партійно-урядових делегацій НРБ у Москві, переговори про дальший розвиток радянсько-болгарського співробітництва. 1969 рік, червень — Міжнародна Нарада представників комуністичних і робітничих партій у Москві; вересень — перебування партійно-урядової делегації СРСР на чолі з М. В. Підгорним у Болгарії в зв'язку з 25-річчям соціалістичної революції в Болгарії. 1970 рік, квітень — перебування партійно-урядової делегації НРБ на чолі з Тодором Живковим в СРСР у зв'язку з 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. 1971 рік, березень — квітень — участь делегації БКП на чолі з Тодором Живковим в роботі XXIV з'їзду КПРС; квітень — участь делегації КПРС на чолі з Л. І. Брежневим в роботі X з'їзду БКП; листопад — переговори партійно-урядових делегацій СРСР і НРБ у Москві. 1972 рік, липень — Кримська зустріч і переговори керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн; листопад — переговори партійно-урядових делегацій СРСР і НРБ у Москві. 1973 рік, липень — перебування в НРБ партійно-урядової делегації СРСР на чолі з М. В. Підгорним; липень — серпень — Кримська зустріч керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн; серпень — переговори у Москві голів урядів СРСР і НРБ О. М. Косигіна і С. Тодорова; вересень — перебування в НРБ Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева у зв'язку з присудженням йому високого звання Героя Народної Республіки Болгарії; листопад — перебування у Москві Тодора Живкова і переговори його з Л. І. Брежневим<sup>45</sup>.

Під час цих зустрічей на вищому рівні вироблялись спільна генеральна лінія співробітництва і, зокрема, основні напрями економічної політики по поглибленню і удосконаленню різних форм економічного й науково-технічного співробітництва НРБ і СРСР. Результати переговорів, як правило, детально обговорювались на вищих партійних і державних форумах обох країн і відповідно до них вироблялась конкретна програма заходів по дальшому розвитку співробітництва.

Поряд із зустрічами на вищому рівні здійснюються також зв'язки й контакти між центральним, обласним, окружним партійним керівництвом. Так, за домовленістю ЦК БКП з ЦК КПРС основний ке-

<sup>44</sup> Звіт тов. Тодора Живкова про відвідання Болгарською партійно-урядовою делегацією Радянського Союзу. — «Работническо дело», 24 листопада 1972 р.

<sup>45</sup> За даними «Правды», «Известий», «Работническо дело» за відповідні роки.

рівний партійний і державний склад НРБ безпосередньо на місці, в СРСР, ознайомлюється з досягненнями і досвідом КПРС і Радянської держави у найважливіших галузях партійної, державної й виробничої діяльності. Члени й кандидати в члени ЦК БКП, завідувачі відділами ЦК, міністри, заступники міністрів, голови Державних комітетів, генеральні директори господарських об'єднань та інші керівні працівники проходять 45-денний курс навчання у ВПШ при ЦК КПРС<sup>46</sup>. Водночас радянські партійні й державні керівники виїжджали в Болгарію для ознайомлення з досягненнями і досвідом у розв'язанні ряду важливих проблем. Однією з важливих форм контактів і зв'язків комуністичних партій по розвитку співробітництва за останні роки став двосторонній обмін спеціалізованими делегаціями партійних і державних працівників для глибокого й фронтального вивчення найважливіших проблем розвитку народного господарства й міждержавних зв'язків. Так, відповідно до рішення вересневого (1969 р.) Пленуму ЦК БКП про впровадження комплексної автоматизації виробництва і автоматизованих систем управління делегація на чолі з секретарем ЦК БКП Станко Тодоровим вивчала й узагальнювала досвід СРСР у розв'язанні цієї проблеми. Секретаріат ЦК БКП, заслухавши доповідь делегації про поїздку в СРСР, прийняв спеціальне рішення про впровадження радянських досягнень і досвіду, а також поглиблення болгарсько-радянського співробітництва в цьому напрямку. Таке фронтальне вивчення окремих найважливіших проблем, що організується партійним і державним керівництвом обох країн, сприяє не тільки взаємному вивченню досвіду й досягнень, але й спільному творчому розв'язанню багатьох важливих теоретичних і практичних питань соціалістичного та комуністичного будівництва.

Цій же меті служить і практика взаємних ознайомлень з досвідом партійно-політичної діяльності обласних, міських, районних і первинних організацій, особливо між спорідненими областями, містами й районами. Ця практика стає дедалі ширшою.

У процесі цих контактів і зв'язків керівних партійних і державних працівників різних ланок виробляється єдина погоджена політика в розвитку різних форм співробітництва, удосконалюється весь його механізм.

Взаємне вивчення досвіду і творче обговорення разом з братніми комуністичними партіями найголовніших проблем сучасного світового розвитку КПРС і БКП вважають важливою і обов'язковою умовою своєї діяльності. «КПРС разом з іншими правлячими комуністичними партіями,— говорив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС,— продовжувала розробку принципів питань розвитку світової системи соціалізму. Вивчення і узагальнення досвіду одна одної дали можливість уточнити характеристику загальних закономірностей соціалістичного будівництва і повніше розкрити основні риси вже побудованого соціалізму. Особливу увагу було звернуто на вироблення принципів економічної інтеграції та інших питань, які виникають в процесі співробітництва братніх країн і партій»<sup>47</sup>.

Виключного значення в радянсько-болгарському співробітництві набула спільна діяльність представників партій і урядів НРБ і СРСР у різних органах РЕВ і в спеціальних двосторонніх органах по розвитку співробітництва. Оскільки розвиток народного господарства в усіх соціалістичних країнах здійснюється строго за планом, то на перше місце дедалі в більшій мірі виступає завдання координування і погодження їх народногосподарських планів. Ще в 1954—1955 рр. країни-учасниці РЕВ почали вести роботу по погодженню народногосподарських планів

<sup>46</sup> Див.: Константин Теллалов. Наше общее богатство.— «Правда», 1 серпня 1972 р.

<sup>47</sup> Л. І. Брежнев. Ленинским курсом, т. 3. К., 1972, стор. 297.

на наступне п'ятиріччя. Однак координація планів в основному зводилась лише до погодження взаємних поставок основних видів сировини, палива й матеріалів<sup>48</sup>.

На VII (травень 1956 р.) і VIII (червень 1957 р.) сесіях РЕВ країни-учасниці РЕВ одностайно висловились за те, щоб приступити до погодження перспективних планів розвитку народного господарства на найближчі роки на ширшій основі. Це питання було всебічно обговорено на Нараді представників комуністичних і робітничих партій країн-членів РЕВ. Народа відбулася в травні 1958 р. і була присвячена питанням дальшого розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн. Вона схвалила висновки VII і VIII сесій РЕВ і в своєму рішенні відзначила, що тепер, коли економічні зв'язки між соціалістичними країнами значно зміцніли й набули всебічного характеру, дальший розвиток і удосконалення форм економічного співробітництва між ними, більш глибока спеціалізація і кооперування виробництва взаємозв'язаних галузей народного господарства країн соціалістичної співдружності набувають дуже важливого значення<sup>49</sup>. Народа рекомендувала РЕВ приступити до здійснення координації народногосподарських планів на 1959—1965 рр. і одночасно вести підготовчу роботу по погодженню перспективних, 15—20-річних планів розвитку народного господарства<sup>50</sup>.

Рішення Народи фактично поклали початок новому етапу в розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн. Ці рішення були схвалені більш широкою Народою представників комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в Москві в листопаді 1960 р.; вона констатувала, що «світова соціалістична система вступила в новий етап свого розвитку»<sup>51</sup>.

Відповідно до рішень Народи 1958 р. в 1958—1960 рр. була проведена координація народногосподарських планів країн-учасниць РЕВ на 1961—1965 рр. і почалася підготовча робота по розробці й координації перспективних, 20-річних планів. Пізніше, при координації планів на 1966—1970, 1971—1975 і наступні роки плани погоджувалися до їх затвердження, що дало можливість кожній країні в остаточному тексті плану врахувати реальні й найдоцільніші можливості своєї країни в забезпеченні поставок промислових і сільськогосподарських товарів іншим країнам і в одержанні необхідної продукції від них. Основні напрями майбутнього економічного співробітництва з іншими країнами на основі міжнародного соціалістичного поділу праці планувалися так, щоб розв'язувати проблему дефіцитних товарів, сировини й матеріалів, збуту продукції й найраціональнішого використання ресурсів кожної країни в національних і спільних інтересах<sup>52</sup>. Координація народногосподарських планів являє собою, таким чином, якісно нове явище в міждержавних відносинах, притаманне тільки світовій соціалістичній системі.

Прийнятий на XII сесії РЕВ, яка відбулася в грудні 1959 р. в Софії, новий Статут РЕВ юридично узаконив координацію планів і спеціалізацію та кооперування виробництва як головну лінію в діяльності РЕВ, спрямовану на планомірно-пропорційний розвиток народного господарства країн-членів РЕВ, прискорення їх економічного й науково-технічного прогресу й постійне підвищення добробуту народів.

<sup>48</sup> Н. В. Фаддеев. Вказ. праця, стор. 85.

<sup>49</sup> «Известия», 25 травня 1958 р.

<sup>50</sup> Див.: Проблемы координации народнохозяйственных планов стран СЭВ. М., 1968, стор. 115—116.

<sup>51</sup> Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. М., 1960, стор. 14.

<sup>52</sup> Докладніше про це див.: Н. В. Фаддеев. Совет Экономической Взаимопомощи. М., 1974, стор. 123—168

Розроблені в 1961—1962 рр. Радою Економічної Взаємодопомоги «Основні принципи міжнародного соціалістичного поділу праці», в яких координація народногосподарських планів і спеціалізація та кооперування виробництва також визначались найголовнішими напрямками в економічних взаємовідносинах країн РЕВ, були схвалені московськими Нарадами представників комуністичних і робітничих партій в червні 1962 і в червні 1963 рр.<sup>53</sup>

На XVI сесії РЕВ (1962 р.) з метою дальшого поліпшення економічного співробітництва країн-членів РЕВ і, зокрема, для поліпшення координації народногосподарських планів було створено Виконавчий Комітет РЕВ у складі заступників глав урядів держав-членів РЕВ і підпорядковане йому спеціальне Бюро по координації народногосподарських планів. Сесія Ради Економічної Взаємодопомоги як вищий її орган розглядає основні питання економічного й науково-технічного співробітництва, визначає головні напрями в діяльності РЕВ. Всю практичну роботу Ради організовує Виконавчий Комітет, керовані ним Постійні комісії і Секретаріат РЕВ.

Постійні комісії (перші з них почали діяти з 1956 р., а в 1974 р. їх було 20), до яких входять на паритетних засадах компетентні спеціалісти з відповідних питань від усіх країн — членів РЕВ, створені як по галузях (машинобудуванню, енергетиці, сільському господарству, чорній і кольоровій металургії, хімії, будівництву, транспорту й т. д.), так і з загальних питань, наприклад зовнішньої торгівлі, економічних і валютно-фінансових, стандартизації, координації науково-дослідних робіт, використання атомної енергії в мирних цілях, статистики тощо. Розроблені Секретаріатом, Постійними комісіями й іншими органами РЕВ рекомендації і проекти угод з різних питань економічного й науково-технічного співробітництва і загальних напрямів координації народногосподарських планів розглядаються потім на засіданнях Виконавчого Комітету та сесіях РЕВ<sup>54</sup>.

До кінця 1974 р. відбулося шістьдесят дев'ять засідань виконкому РЕВ і двадцять вісім сесій РЕВ, на яких розв'язувались найважливіші для даного періоду питання співробітництва й приймалися конкретні рекомендації і пропозиції.

Входячи до Ради Економічної Взаємодопомоги, Радянський Союз і Народна Республіка Болгарія здійснюють координацію народногосподарських планів, а також спеціалізацію і кооперування виробництва й розвиток інших форм співробітництва як на багатосторонній основі в рамках всієї Ради, так і в двосторонньому порядку, причому це двостороннє й багатостороннє співробітництво здійснюється паралельно і у взаємному зв'язку.

Важливим фактором у справі дальшого удосконалення координації народногосподарських планів, поглиблення спеціалізації і кооперування виробництва та розвитку всіх інших форм радянсько-болгарського економічного й науково-технічного співробітництва було створення відповідно до рішення, прийнятого при переговорах партійно-урядових делегацій СРСР і Болгарії в лютому 1964 р., Міжнародної радянсько-болгарської комісії по економічному й науково-технічному співробітництву.

Ця комісія створена на паритетних засадах. Її діяльність очолюють голова радянської частини комісії заступник Голови Ради Міністрів СРСР М. Лесечко і Голова болгарської частини (спочатку С. Тодоров, а з кінця 1966 р. — заступник Голови Ради Міністрів НРБ Т. Цолов).

<sup>53</sup> Див.: Основные документы Совета Экономической Взаимопомощи, т. I. М., 1963, стор. 3—16.

<sup>54</sup> Про структуру та діяльність РЕВ див.: Н. В. Фаддеев. Вказ. праця, стор. 64—88 та ін.

До кінця 1974 р. було проведено сімнадцять засідань Міжурядової радянсько-болгарської комісії з економічного й науково-технічного співробітництва. Засідання проходили по черзі в столицях обох держав. На кожному з них розглядався хід виконання планів економічного й науково-технічного співробітництва та узагальнювався його досвід, обговорювались питання координації народногосподарських планів, спеціалізації й кооперування виробництва, зовнішньоторгового обороту та інших форм співробітництва, намічались заходи до їх поліпшення. Так, на п'ятому засіданні Комісії у вересні 1966 р. було накреслено заходи щодо поліпшення змішаного залізнично-водного сполучення між СРСР і Болгарією, зокрема передбачалось будівництво в радянських і болгарських портах Рені, Ізмаїл, Русе, Бургасі та інших додаткових причалів, збільшення вантажно-розвантажувальних засобів, електрифікація окремих ділянок одесько-кишинівської залізничної лінії тощо.

На сьомому засіданні комісії у вересні 1967 р., обговоривши питання про наступну підготовчу роботу по координації планів на 1971—1975 рр., обидві сторони прийшли до єдиної думки, що головною метою наступної роботи по координації має бути погодження розвитку найважливіших взаємозв'язаних галузей народного господарства СРСР і НРБ та відшукування взаємоприйнятних шляхів об'єднання виробничих зусиль на розв'язання ряду важливих проблем, розширення взаємного товарообороту й т. д. Була висловлена також спільна думка, що в зв'язку з переходом СРСР і НРБ на нову систему планування і управління народним господарством при координації планів повинна враховуватись необхідність підвищення ролі галузевих міністерств і відомств у здійсненні співробітництва. На цьому і попередньому шостому засіданні Комісії розглядалося питання про розробку спільних пропозицій з спеціалізації і кооперування найважливіших виробів автомобільної промисловості, тракторного й сільськогосподарського машинобудування, радіо і електронної промисловості, машинобудування для легкої й харчової промисловості, засобів автоматизації й систем управління, хімічної, харчової, легкої та інших галузей промисловості, засобів зв'язку, транспорту й сільського господарства.

Питання координації народногосподарських планів і спеціалізації та кооперування виробництва стояли в центрі уваги на кожному з засідань Міжурядової радянсько-болгарської комісії. Одночасно розв'язувались й інші важливі питання. На восьмому засіданні (липень 1968 р.), розглядаючи питання про сільськогосподарські об'єкти, які будувалися при технічному сприянні СРСР у Болгарії, Комісія прийняла рішення ввести в дію до кінця 1968 р. понад 20 таких об'єктів. При розгляді цього ж питання на дев'ятому засіданні (червень 1969 р.) Комісія вирішила протягом 1969 р. здійснити поставку радянського комплектного устаткування більш як на 50 об'єктів, що будувалися в НРБ. На цьому ж засіданні Комісії було розглянуто питання взаємних зовнішньоторгових поставок та ін.<sup>55</sup>

За десять років своєї діяльності Комісія розглянула близько 160 питань, вирішення кожного з яких мало велике значення для народного господарства.

Характерною ознакою розвитку радянсько-болгарського співробітництва останнього періоду, пов'язаного з удосконаленням і поглибленням координації народногосподарських планів, різних форм спеціалізації й кооперування виробництва, є дальше зближення економіки обох держав, що в повній мірі відповідає інтересам Радянського Союзу й

<sup>55</sup> За даними Поточного архіву Державного комітету Ради Міністрів СРСР по зовнішніх економічних зв'язках матеріалами Міжурядової радянсько-болгарської комісії по економічному й науково-технічному співробітництву, а також «Работническо дело», 23 липня 1968 р. і 7 червня 1969 р.

Народної Республіки Болгарії та відбулося в новому Договорі про дружбу, співробітництво й взаємну допомогу, укладеному між ними 12 травня 1967 р. «Високі Договірні сторони,—говориться в другій статті цього Договору,—будуть і в дальшому, виходячи з принципів взаємодопомоги і міжнародного соціалістичного поділу праці, розвивати й поглиблювати взаємовигідне економічне і науково-технічне співробітництво двосторонній і багатосторонній основі, ще тісніше ув'язувати найважливіші галузі народного господарства шляхом спеціалізації і кооперування виробництва і розширення науково-технічних зв'язків у цілях дальшого зближення економіки обох країн»<sup>56</sup>.

У плані удосконалення економічних та культурних взаємовідносин між країнами ЦК компартій і уряди СРСР і НРБ в період 1958—1973 рр. провели ряд організаційних заходів. В СРСР при центральних партійних і державних органах, зокрема при провідних міністерствах, державних комітетах та інших відомствах ще в 1957—1958 рр. були створені спеціальні відділи або інші структурні органи, на які покладался обов'язок по здійсненню зв'язків з зарубіжними країнами. Аналогічні відділи й підвідділи були створені і при центральних профспілкових, комсомольських та інших масових організаціях. У 1958 р. були створені загальносоюзне Товариство радянсько-болгарської дружби та його республіканські і обласні відділення.

Шукалися й кращі засоби використання запроваджуваних адміністративних та інших внутрішніх реформ з метою удосконалення міждержавних зв'язків і співробітництва. Були розширені права й можливості союзних республік у справі активізації їх участі у здійсненні всебічних зв'язків з соціалістичними державами. Так, 7 вересня 1967 р., відповідно до постанови уряду СРСР при Держплані УРСР було створено Відділ експорту й імпорту, який з березня 1961 р. діє під назвою Відділ зовнішніх економічних зв'язків Держплану УРСР<sup>57</sup>. У зв'язку з розширенням зовнішньоекономічних зв'язків СРСР ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР своєю Постановою від 20 січня 1961 р. призначили Уккрандартгосп постійним генеральним постачальником устаткування і матеріалів і поданню інших видів технічного сприяння іноземним державам в будівництві підприємств і об'єктів чорної металургії, гірничорудної, хімічної, цукрової, харчової промисловості, підприємств машино- і приладобудування та ін. Відповідно до цього 11 березня 1961 р. при Уккрандартгоспі було створено Головне управління зовнішніх економічних зв'язків і генерального постачальника, на яке були покладені функції генерального постачальника<sup>58</sup>. У зв'язку з реорганізацією управління промисловістю, проведеною в 1965 р., і скасуванням радгоспів центральні функції в республіці по здійсненню зовнішньоекономічних зв'язків покладені на Відділ зовнішньоекономічних зв'язків при Держплані УРСР, який виконує їх і тепер. Спираючись на республіканські органи по зовнішньоекономічним зв'язкам, ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, безпосередньо Державний комітет Ради Міністрів СРСР по зовнішніх економічних зв'язках і, зокрема, радянська частина Міжурядової радянсько-болгарської комісії по економічному й науково-технічному співробітництву ефективніше використовують сировинні ресурси всієї країни в справі економічного співробітництва з Народною Республікою Болгарією.

В НРБ при Раді Міністрів, Держплані і провідних міністерствах і відомствах також створено відділи й інші структурні групи по здійсненню плідних зв'язків і співробітництва з СРСР та іншими країнами соціалізму. Усе це дозволило протягом 1959—1974 рр. нагромадити цін-

<sup>56</sup> Советско-болгарские отношения. 1948—1970. Документы и материалы. М., 1974, стор. 380.

<sup>57</sup> Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 46, історична довідка, арк. 1—2.

<sup>58</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, історична довідка, арк. 1—2.

ний досвід погоджених дій різних партійних і державних органів СРСР і НРБ по спільній розробці соціально-економічної і культурної політики й її практичному взаємовигідному здійсненню у братерському співробітництві, що дозволило в кінці 60-х — на початку 70-х років перейти до нового етапу співробітництва — здійснення економічної інтеграції, провідним напрямком якої є перехід від координування народногосподарських планів до спільного планування державними плановими органами найважливіших народногосподарських завдань.

Історичний досвід вчить, що процес зростаючої інтернаціоналізації всього суспільного життя найшвидше розвивається у сфері виробництва. Це зумовлюється перш за все такими об'єктивними факторами як необхідність спільного використання природних ресурсів та джерел енергії, об'єднання зусиль для прискорення науково-технічного прогресу, збереження навколишнього середовища тощо. Разом з тим життя свідчить, що процеси інтернаціоналізації в тій чи іншій мірі охоплюють і всі сфери духовного життя народів соціалістичних країн. Отже, плідна спільна інтернаціоналістська діяльність комуністичних партій країн соціалізму є важливою основою, що забезпечує успіх їх співробітництва в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя. Це особливо видно в діяльності КПРС і БКП на сучасному етапі, коли вони взяли курс на тісніше зближення Болгарії і Радянського Союзу. Суть цього курсу, зафіксованого в партійних документах обох партій, як говорив Тодор Живков, «полягає в якісно новому змісті процесів всебічного зближення й інтеграції між нашими країнами і народами, в піднятті їх до такого ступеня, щоб розвиток соціалістичної Болгарії мав єдиний з Радянським Союзом ритм, єдині критерії, направлявся об'єднаними зусиллями й погодженими діями в політичній, економічній, ідеологічній, науковій, культурній і військовій областях»<sup>59</sup>. Разом з тим, саме плідна погоджена діяльність комуністичних партій дає можливість вірно визначити етапи і ступені як внутрішнього розвитку соціалістичних країн, так і взаємовідносини, не перескакувати через ці етапи і ступені і не змішувати процеси зближення і злиття, що далеко не тотожні. В своїй практичній діяльності по здійсненню соціалістичної інтеграції і процесів зближення Радянського Союзу і Болгарії, КПРС і БКП виходять з максимального врахування національних і інтернаціональних інтересів, добре розуміючи, що як штучне стримання об'єктивних інтеграційних процесів, так і необдумане їх форсування може принести лише шкоду інтересам обох країн і світовому революційному процесу. Інтернаціоналізація всього суспільного життя — це об'єктивний, необхідний і прогресивний, але не стихійний процес. Він не може успішно розвиватися самопливом. Керівна роль комуністичних партій перетворює процес інтернаціоналізації у свідомий процес, важливий фактор суспільного прогресу.

Курс на зближення Болгарії і Радянського Союзу, розрахований на далеку історичну перспективу, разом з тим уже зараз несе якісно нові зміни в їх взаємовідносинах, сприяє формуванню елементів спільних рис у всіх сферах матеріального і духовного життя народів обох країн і відповідає загальній перспективі об'єктивного розвитку світового соціалізму, визначеній В. І. Леніним.

<sup>59</sup> «Работническо дело», 20 вересня 1973 р.



## СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1945—1948 рр.)

Внаслідок встановлення народно-демократичного ладу в Чехословаччині в травні 1945 р. відбувся докорінний поворот у внутрішній зовнішній політиці держави. Цей поворот ознаменувався глибоким соціально-економічними перетвореннями всередині країни, зміною чехословацької зовнішньополітичної орієнтації.

Чехословацька буржуазія в міжвоєнний період орієнтувала свою політику на західні держави, головним чином на Францію. Імперіалістична Франція була тією силою, яка, на думку правлячих кіл Чехословаччини, могла забезпечити непорушність так званої Версальської системи в інтересах держав-переможниць і самої Чехословацької республіки, зацікавленої в її збереженні. Іншою ланкою, покликаною гарантувати європейський статус-кво і безпеку ЧСР у рамках загального імперіалістичного устрою Європи того часу, була Мала Антанта — зв'язаний з Францією союз Чехословаччини, Югославії і Румунії.

Мюнхенські події показали неспроможність зовнішньої політики буржуазної Чехословаччини, її цілковитий крах. Життя якнайпереконливіше підтвердило, що орієнтація країни на західні держави не могла забезпечити життєвих інтересів чехословацького народу. Доля Чехословацької держави в 1938 р. багато в чому залежала від позиції тієї частини буржуазії, яку очолював Бенеш. Хоча відмова західних держав від підтримки Чехословаччини підірвала наріжний камінь всієї зовнішньої політики Града, буржуазні й реформістські політики на чолі з Бенешем не могли наважитись переорієнтувати зовнішньополітичний курс своєї країни. Вони уявляли собі наслідки прийняття Чехословаччиною диктату західних держав і все ж лишилися до кінця вірними старій, збанкрутілій політиці. Співробітництво з Радянським Союзом після укладення радянсько-чехословацького договору 1935 р. вважалось Градом за можливе лише в тій мірі, в якій воно не суперечило політиці Франції, Англії, США і зміцнювало позиції Чехословаччини в її взаємовідносинах з Німеччиною.

Правлячі кола Чехословаччини, як і весь клас буржуазії, побоювались, що тривала боротьба чехословацького народу разом з Радянським Союзом проти фашистського агресора може набути революційного характеру й привести до зміни соціального ладу в Чехословаччині. Тому Град став на шлях капітуляції, відмовившись, всупереч волі народу, від захисту своєї держави, що призвело до ліквідації буржуазної Чехословацької республіки в 1939 р.

Прийняття урядом Чехословаччини мюнхенського диктату підтверджує лєнінське положення про антинародний характер буржуазної зовнішньої політики, про готовність буржуазії жертвувати всім, навіть вітчизною, заради збереження своїх економічних позицій<sup>1</sup>.

Мюнхен став трагедією для народів Чехословаччини. Він приніс їм тяжкі випробування і незлічені страждання. Однак трагічний досвід довоєнної зовнішньої політики, що призвела до мюнхенської катастрофи та періоду окупації, не пройшов марно. Чеські і словацькі трудящі дістали з нього повчальний урок на майбутнє. Вони наочно пересвідчилились у корінній протилежності цілей зовнішньої політики СРСР, що впливає з його соціалістичного ладу, й політики західних імперіалістичних держав, які розтоптали проголошені принципи й взяті на себе зобов'язання, намагаючись реалізувати свої антинародні та антирадянські устремління.

У тяжкі роки фашистської окупації і другої світової війни чехи й

<sup>1</sup> Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 9—10.

словаки з надією дивилися на Радянський Союз, який був справжнім захисником інтересів широких народних мас. «Радянський Союз та його партія,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу,— стали міцною опорою й надією чехословацького народу в період мюнхенської змови і в період закабалення нашої країни гітлерівським фашизмом»<sup>2</sup>.

Провідником тісної дружби й співробітництва народів Чехословаччини й СРСР виступала Комуністична партія Чехословаччини, яка постійно підкреслювала, що визволення республіки прийде не з Заходу, а зі Сходу й буде справою Радянського Союзу<sup>3</sup>. Відстоюючи принципи пролетарського інтернаціоналізму, КПЧ роз'яснювала масам значення боротьби СРСР за мир, демократію і соціалізм.

Національно-визвольна антифашистська боротьба широких верств чеського й словацького народів під керівництвом КПЧ була гарантією того, що повернення до минулого не буде й післявоєнна Чехословаччина відмовиться від прозахідної зовнішньополітичної орієнтації. Однак установити на практиці лінію на союз і дружбу з Радянським Союзом було важко. Навколо питання про нову зовнішню політику країни, яка б надійно гарантувала безпеку Чехословаччини, вже в роки війни розгорнулася гостра боротьба між керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з К. Готвальдом і лондонською буржуазною еміграцією, очолюваною Бенешем, який, як і більшість його прибічників, розраховував повернутися в ЧСР з американськими й англійськими військами і «не міг приховати свого розчарування, що його шлях на батьківщину лежить через Москву»<sup>4</sup>.

Основою нової зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини став Договір про дружбу, взаємну допомогу й післявоєнне співробітництво, підписаний представниками ЧСР та СРСР 12 грудня 1943 р. Емігрантський уряд у Лондоні, що представляв у той час Чехословацьку Республіку на міжнародній арені, пішов на підписання цього договору під тиском міжнародної обстановки, яка визначалася всесвітньо-історичними перемогами Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками, а також під впливом руху Опору, в якому провідну роль відігравала Комуністична партія.

Зміцнюючи бойовий союз обох країн, договір став серйозним внеском у спільну боротьбу проти німецького фашизму й надійною гарантією визволення Чехословацької Республіки від іноземних загарбників. Одночасно він закладав основи тісних дружніх відносин в ім'я миру й широкого співробітництва між Чехословаччиною і Радянським Союзом після закінчення другої світової війни. У статті четвертій договору підкреслювалось:

«Високі договірні сторони, враховуючи інтереси безпеки кожної з них, погоджуються на тісне дружнє співробітництво в період відновлення миру й діятимуть відповідно до принципів: взаємної поваги до їх незалежності і суверенітету, рівно як і невтручання у внутрішні справи іншої держави. Вони погоджуються розвивати у можливо ширших масштабах свої економічні відносини і подавати одна одній будь-яку можливу економічну допомогу після війни»<sup>5</sup>.

Договір про дружбу, взаємну допомогу й післявоєнне співробітництво між Чехословаччиною і Радянським Союзом був спрямований проти можливості повторення агресії з боку милітаристської Німеччини.

<sup>2</sup> XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня—9 квітня 1970 року. Стенографічний звіт, т. I. К., 1972, стор. 248.

<sup>3</sup> Klement Gottwald. Deset let. Praha, 1949, стор. 198.

<sup>4</sup> «The New Statesmen and Nations», 14 вересня 1948 р.

<sup>5</sup> Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. I. М., 1946, стор. 431.

Про це говорилося в статті третій договору<sup>6</sup>. Тим самим договір закладав фундамент європейської безпеки, що мало велике значення для зміцнення миру в післявоєнній Європі.

Радянський Союз і Чехословаччина підписали договір строком на 20 років. Одночасно в статті шостій зазначалось, що він автоматично зберігає силу на наступні п'ятиріччя, якщо одна з сторін не денонсує його за дванадцять місяців до закінчення строку<sup>7</sup>. До договору додавався протокол, який дозволяв приєднатися до договору третій країні, що межує з Радянським Союзом або Чехословацькою Республікою і також зазнала німецької агресії. Це відкривало можливість розширити в майбутньому союз між ЧСР і СРСР і включити до нього на основі добровільності Польську демократичну державу<sup>8</sup>.

Чехословацько-радянська дружба й співробітництво мали вирішальний вплив на остаточні наслідки антифашистської боротьби в ЧСР. Розгром Радянською Армією німецько-фашистських військ на фронті і визволення Чехословаччини, як і інших країн Центральної й Південно-Східної Європи, створили передумови для того, щоб народи цих країн могли самостійно розв'язати питання про своє майбутнє. Використовуючи сприятливі умови, чехословацький народ успішно завершив у 1945 р. національно-демократичну революцію, що привело до встановлення в Чехословаччині нової державної влади. Провідною силою в управлінні країною стали трудящі.

Нові принципи чехословацької внутрішньої й зовнішньої політики були проголошені створеним у Кошиці в квітні 1945 р. першим урядом Національного фронту чехів і словаків, що склався за ініціативою КПЧ у ході боротьби проти окупантів. Кошицька урядова програма в своїй основі була сформульована керівництвом компартії. Вона передбачала здійснення найважливіших заходів, спрямованих на перетворення всього політичного й економічного життя в інтересах широких народних мас. Це була, як зазначав Клемент Готвальд, програма національно-демократичної революції в Чехословаччині<sup>9</sup>.

Зовнішньополітична частина програми чітко формулювала необхідність всебічного співробітництва й дружби з Радянським Союзом як гарантії безпеки й дальшого демократичного розвитку Чехословаччини. «Чехословацько-радянський договір від 12 грудня 1943 р. про взаємну допомогу, дружбу й післявоєнне співробітництво,— зазначалося в програмі,— визначатиме в майбутньому зовнішньополітичну позицію нашої держави. За допомогою Радянського Союзу буде завершено визволення Чехословацької Республіки з тим, щоб спираючись на нього була назавжди забезпечена її свобода й безпека й щоб при всебічному співробітництві з Радянським Союзом було забезпечено мирний розвиток і щасливе майбутнє для народів Чехословаччини»<sup>10</sup>.

У Кошицькій програмі підкреслювалося, що народно-демократична Чехословаччина буде підтримувати тісні дружні відносини з оновленими демократичними державами Центральної й Південно-Східної Європи — Польщею, Югославією, Болгарією, Угорщиною.

Втілення в життя Кошицької програми підривало економічні й політичні позиції колишніх правлячих класів, створювало передумови для переростання національно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Успішне здійснення революційних перетворень всередині країни зміцнювало нову зовнішньополітичну орієнтацію Чехословаччини.

<sup>6</sup> Вншняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. I, стор. 431.

<sup>7</sup> Там же, стор. 432.

<sup>8</sup> Там же, стор. 433.

<sup>9</sup> Klement Gottwald. Вказ. праця, стор. 383.

<sup>10</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы. М., 1972, стор. 9.

Реалізація Кошицької програми супроводжувалась напруженою політичною боротьбою. Буржуазія зберегла на протязі 1945—1948 рр. в новій республіці серйозні позиції. Вона володіла важливими ланками в народному господарстві країни; її представники займали важливі пости в уряді й державному апараті. Бенеш продовжував зберігати пост президента ЧСР. Соціальною і політичною опорою буржуазії лишалася значна частина середніх верств населення. У Національному фронті буржуазні інтереси обстоювали національно-соціалістична, народна (католицька) та інші праві партії<sup>11</sup>.

Вибори до Законодавчих національних зборів, які відбулися в травні 1946 р., показали зростання авторитету й впливу Комуністичної партії Чехословаччини. Вона дістала 38% усіх голосів, тобто більше, ніж будь-яка інша політична партія. Новий уряд Національного фронту відповідно до результатів виборів очолив голова КПЧ Клемент Готвальд. У програмі уряду Готвальда, обнародованій 8 липня 1946 р., знову підкреслювалось, що зовнішня безпека Чехословаччини спирається на міцну дружбу й всебічне співробітництво з Радянським Союзом.

Ця заява не мала декларативного характеру. Вона підкріплювалась фактичним розвитком чехословацько-радянських відносин у 1945—1946 рр., які сприяли зміцненню міжнародного становища народно-демократичної Чехословацької Республіки, відбудові та піднесенню її економіки. Саме тому КПЧ при підтримці широких народних мас всупереч протидії буржуазії спрямовувала зовнішню політику країни по шляху розвитку чехословацько-радянського співробітництва в політичній, економічній та культурній галузях.

Вірний принципам пролетарського інтернаціоналізму, Радянський Союз переконливо довів готовність до такого співробітництва. Після закінчення другої світової війни СРСР подавав чехословацькій державі всебічну допомогу у відбудові й розвитку зруйнованої війною і фашистською окупацією народного господарства. Радянський уряд не зважав на те, що Радянський Союз, який виніс на собі основний тягар цієї війни, сам зазнавав тоді серйозних економічних труднощів.

У пам'яті народів Чехословаччини назавжди збережеться той факт, що після визволення країни від німецько-фашистських загарбників командування радянських військ за вказівкою Уряду СРСР подало безкоштовну продовольчу допомогу населенню міст Праги, Брно, Моравської Острави та Братіслави<sup>12</sup>. Для відбудови й нормалізації роботи чехословацької промисловості з Радянського Союзу в ЧСР у 1945 р. було відправлено 76 тис. т залізної руди, 9 тис. т марганцевої руди, багато вугілля, кольорових металів, нафтопродуктів, бавовни, вовни та іншої сировини<sup>13</sup>. Важкий стан транспорту лімітував спочатку обсяг радянських поставок, але Радянська Армія допомогла чехам і словакам у відбудові залізниць і шосейних шляхів, мостів, а також судноплавства по Дунаю. СРСР передав чехословацькому міністерству шляхів сполучення в тимчасове користування значну кількість вагонів, паровозів, цистерн, що прискорило виконання необхідних залізничних перевозок<sup>14</sup>.

Братерська допомога чехословацькому народові яскраво виявилася і в безвідплатній передачі Чехословаччині військових трофеїв, здобутих Радянською Армією на території ЧСР. Це відбулося незважаючи на те, що за Потсдамською угодою колишня власність німецьких фашистів переходила до Радянського Союзу. Народно-демократична Че-

<sup>11</sup> V. Král. Cestou k Unoru. Dokumenty. Praha, 1963, стор. 18, 19.

<sup>12</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 18, 26, 27.

<sup>13</sup> А. И. Селезнева. Международные экономические отношения Чехословакии. М., 1962, стор. 11.

<sup>14</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 38, 39.

хословащина одержала кілька заводів і фабрик, включаючи великий хімічний комбінат у м. Мості, підприємство точної механіки в м. Літомишлі тощо<sup>15</sup>.

Розвитку взаємного співробітництва й зміцненню чехословацько-радянських відносин сприяло укладення між ЧСР і СРСР у перший післявоєнний період ряду важливих договорів та угод. Щодо цього першорядне значення мало розв'язання питання про Закарпатську Україну. Згідно з договором, підписаним урядами СРСР і Чехословацької республіки 29 червня 1945 р., Закарпатська Україна вийшла з складу Чехословащини й воз'єдналася з Радянською Україною. Тим самим було здійснено одвічну мрію трудящих Закарпаття — жити разом з своїми єдинокровними братами — українцями. Розраховуючи після війни відновити в Чехословащині передмюнхенські порядки, лондонський буржуазний уряд і президент Бенеш довго не хотіли розлучатися з думкою про збереження Закарпаття в межах Чехословащини, до якої воно було включене всупереч волі народу на підставі Сен-Жерменського договору 1919 р. 1943 р. під час переговорів у Москві з радянськими керівниками Бенеш висловлював готовність передати Закарпаття Радянському Союзу. Однак, коли після рішення 1-го з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України в листопаді 1944 р. про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною питання набуло практичного значення, він звернувся до Уряду СРСР з проханням відкласти остаточне його розв'язання до завершення війни. Суть справи полягала, звичайно, не тільки в тому, що лондонський емігрантський уряд, який домагався відновлення Чехословащини в передмюнхенських кордонах, побоювався створити прецедент, який би можна було використати при розв'язанні інших спірних прикордонних питань. Бенеш і його оточення не втрачали надії, що після закінчення війни долю європейських народів вирішуватимуть не самі народи, а уряди Сполучених Штатів і Англії, зацікавлені в збереженні чехословацької держави для здійснення їхньої імперіалістичної політики. Чим же іншим можна пояснити, що в листі, надісланому в Прагу в березні 1944 р., зв'язаним з емігрантським урядом діячам буржуазного підпілля Бенеш писав: «Союз Словаччини й Рутенії (тобто Закарпатської України.— І. П.) з чеськими провінціями є вже фактом, якому не може перешкодити ніяка сила в світі».

Встановлення народно-демократичної влади в країні докорінно змінило перспективи розвитку чехословацько-радянських відносин. Договір про Закарпатську Україну став однією з проблем, які послідовно розв'язувались Чехословащиною і Радянським Союзом у дусі щирої дружби і братерського співробітництва.

У жовтні 1945 р. СРСР і Чехословащина підписали угоду про встановлення поштових і телефонно-телеграфних відносин<sup>16</sup>. 10 липня 1946 р. було укладено угоду про право оптації і переселення радянських громадян чеської і словацької національностей, які мешкають на території колишньої Волинської губернії, до Чехословацької Республіки й чехословацьких громадян української, російської та білоруської національності в Радянський Союз. Ініціатива в цьому питанні належала урядові Чехословащини. Країна потребувала людей, особливо в західних областях, звідки виселялися німці. Волинські чехи становили значний контингент чехословацького корпусу в СРСР. Багато хто з них після закінчення війни висловлював бажання переселитися сім'ями в ЧСР. Радянський уряд пішов назустріч цим побажанням. Відповідно до угоди переселення здійснювалось на основі цілковитої добровільності. Радянсько-чехословацька комісія з оптації і переселення закінчила свою

<sup>15</sup> Н. И. Иванов. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социализма. М., 1962, стор. 187.

<sup>16</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 39—52.

роботу у вересні 1949 р. На цей час з СРСР у Чехословацьку Республіку переселилося 33 077 чоловік, а з Чехословаччини в Радянський Союз — 8556 <sup>17</sup>.

В інтересах розвитку економічних зв'язків між обома країнами 12 квітня 1946 р. підписано чехословацько-радянську торгову угоду, що визначила правові принципи, на основі яких передбачалося здійснювати взаємну чехословацько-радянську торгівлю <sup>18</sup>. Згідно з проханням уряду Чехословацької Республіки угода доповнювалась протоколом про поставки зерна Радянським Союзом Чехословаччині для продовольчих потреб. СРСР брав на себе зобов'язання поставити ЧСР з 15 травня по 15 липня, тобто до зняття нового врожаю, 20 тис. т пшениці і 10 тис. т жита. Необхідність у цій надзвичайній допомозі викликала тим, що ЮНРРА (Організація для допомоги і відбудови країн антигітлерівської коаліції), яка перебувала під контролем США, всупереч даним раніше обіцянкам, відмовилась поставити Чехословаччині необхідне зерно. З свого боку, Чехословацька Республіка зобов'язалася, за цим же протоколом, поставити Радянському Союзу протягом 1946 р. на таку ж суму товари чехословацького виробництва <sup>19</sup>.

Влітку 1946 р. в СРСР для проведення переговорів прибула чехословацька урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром К. Готвальдом. У ході переговорів були обговорені питання, що становили взаємний інтерес. Радянський уряд підтримав пропозиції Чехословаччини, розроблені до наступної Паризької мирної конференції. Йшлося, зокрема, про проект мирного договору з Угорщиною. Поглиблюючи існуюче воєнне співробітництво, Радянський Союз погодився постачати чехословацьку армію на умовах кредиту. Було також спільно вирішене питання про власність ЧСР, яка перебувала за кордоном в радянських окупаційних зонах.

У ході переговорів сторони домовились замінити тимчасову торгову угоду, підписану в квітні 1946 р., довгостроковим торговим договором, який би враховував потреби Чехословаччини у зв'язку з її дворічним народногосподарським планом. Одночасно було підписано угоду про встановлення повітряних сполучень і підготовлено до підписання угоду про залізничне сполучення між обома країнами, яка набрала чинності через кілька місяців <sup>20</sup>.

Співробітництво з Радянським Союзом допомогло Чехословаччині розв'язати життєво важливу для неї проблему німецької меншості. В 1935—1945 рр. переважна більшість осіб німецької національності, що жили на території ЧСР, опинилась під впливом націоналістичної і фашистської ідеології, відмовилась від чехословацького громадянства й активно співробітничала з окупантами. Чехословацька громадськість не могла не зважити на історичний досвід. Було очевидно, що ці особи можуть бути використані ворогами Чехословаччини проти корінних інтересів чеського й словацького народів. Радянський Союз підтримав вимогу ЧСР про переселення німецької меншості. Завдяки принциповій позиції СРСР на Потсдамській конференції 1945 р. це питання дістало своє остаточне розв'язання в інтересах народно-демократичної Чехословацької Республіки і зміцнення європейського миру. Всього з ЧСР було виселено понад 2 170 000 німців, з них — близько 1,5 млн. чоловік у Західну Німеччину, решта — на територію Німецької Демократичної Республіки <sup>21</sup>.

<sup>17</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 73.

<sup>18</sup> Там же, стор. 66—70.

<sup>19</sup> Там же, стор. 70—71.

<sup>20</sup> Там же, стор. 85, 88.

<sup>21</sup> Международные отношения после второй мировой войны, т. I (1945—1949 гг.), М., 1962, стор. 150.

Спираючись на співробітництво з Радянським Союзом, Чехословацька Республіка у перший післявоєнний період встановила дружні відносини з народно-демократичними державами Центральної і Південно-Східної Європи.

До другої світової війни в рамках капіталістичної системи між буржуазною Чехословацькою і деякими з цих країн існували серйозні суперечності, які свідомо підтримувалися великими імперіалістичними державами, що боролись за утвердження свого впливу в цьому важливому районі Європи. Після встановлення в державах цього регіону народно-демократичного ладу ЧСР та її сусіди, які мали тепер однаковий соціально-економічний лад і одні й ті ж самі корінні інтереси, могли будувати свої відносини на основі рівноправності і дружби. При цьому необхідно зважити на те, що новий тип міжнародних, соціалістичних відносин ще тільки зароджувався. На взаємовідносинах Чехословацьчини з іншими народно-демократичними країнами серйозно позначалася різниця в рівнях економічного розвитку, історичні традиції взаємовідносин та інші фактори. Негативний вплив на зовнішньополітичний курс уряду ЧСР мали представники буржуазних партій.

Успішно розвивалися традиційні дружні зв'язки Чехословацьчини з Югославією. Слідом за нормалізацією дипломатичних відносин країни уклали в листопаді 1945 р. торговий договір про взаємні поставки товарів. Навесні 1946 р. було підготовлено проект чехословацько-югославського союзного договору, який передбачав взаємну допомогу у випадку агресії з боку Німеччини. В ході переговорів Югославія запропонувала розширити взаємні зобов'язання сторін, зокрема, виходячи з можливості конфлікту з колишнім союзником Німеччини — Італією. Але ця пропозиція не зустріла підтримки міністерства закордонних справ ЧСР<sup>22</sup>. Договір було підписано 9 травня 1946 р., в день річниці визволення Чехословацьчини і закінчення війни в Європі. У першій половині 1947 р. Чехословацьчина й Югославія підписали угоду про культурне співробітництво.

Швидко нормалізувалися відносини між Чехословацькою і Румунією. В 1945—1947 рр. між країнами були підписані короткострокові договори про економічне співробітництво. В липні 1946 р. була укладена чехословацько-румунська реєміграційна угода, завдяки якій стала можливою реєміграція осіб чеської і словацької національностей з Румунії в Чехословацьчину.

Виконуючи накреслення Кошицької програми, Чехословацька Республіка швидко встановила дипломатичні відносини з народно-демократичною Болгарією. З кінця 1945 р. Чехословацьчина й Болгарія уклали ряд торгових договорів, найбільший з яких було підписано 22 квітня 1947 р. За цим договором ЧСР брала на себе обов'язок поставити народно-демократичній Болгарії в 1947—1950 рр. на 4 млрд. крон (у старому обчисленні) машин і машинного устаткування. У першу чергу мова йшла про поставки комплексного устаткування для електростанцій і цегельних заводів, підйомних кранів, дизельних локомотивів, компресорів, автомобілів. З свого боку, Болгарія мала поставляти в Чехословацьчину різну сільськогосподарську продукцію, сировину та інші товари. Широкі економічні зв'язки супроводжувалися політичним зближенням обох країн. 10 червня 1947 р. було підписано чехословацько-болгарську культурну угоду<sup>23</sup>.

Оскільки в Чехословацьчині не вистачало робочих рук для відбудови зруйнованої війною економіки, відповідно до чехословацько-болгарської угоди від 16 вересня 1946 р. кілька тисяч робітників з Болгарії протягом року працювали в чехословацькому сільському господарстві. Ця

<sup>22</sup> J. Korbel. Tito's Communism. Denver, 1951, стор. 270—274.

<sup>23</sup> Československo-bulgarské přátelství. Praha, 1948, стор. 41—45.

практика тривала й протягом подальшого часу. Братерська допомога болгарських трудящих народному господарству ЧСР дістала високу оцінку глави уряду Клемента Готвальда, який писав до редакції одного з журналів: «Шановна редакціє, прошу Вас у зв'язку з болгарським національним святом 9 вересня передати через ваш журнал моє сердечне вітання усім болгарським робітникам у Чехословаччині. Допомога, яку вони нам подають, особливо в нашому сільському господарстві, є великим внеском у зміцнення братніх зв'язків між нашими народами»<sup>24</sup>.

Серйозною підтримкою народно-демократичної Болгарії була дружня позиція делегації ЧСР на Паризькій мирній конференції 1946 р. по виробленню мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Ця конференція стала ареною гострої й напруженої боротьби. Західні держави намагались використати її, щоб дезорганізувати країни народної демократії, нав'язати їм свою волю і забезпечити пануюче становище в цих країнах англо-американському капіталу. За образним висловом американського історика й дипломата Д. Кемпбелла, Сполучені Штати і Англія хотіли в процесі мирного врегулювання «поставити ногу в двері, що вели в Східну Європу»<sup>25</sup>.

Відстоюючи принципи справедливого демократичного миру, Радянський Союз, Чехословаччина, Польща й Югославія викривали імперіалістичні плани західних держав, захищали інтереси країн народної демократії. Вони, зокрема, вважали, що болгарський народ не повинен платити непомірну ціну за авантюристичну політику правлячих кіл довоєнної Болгарії. При підготовці мирного договору з Болгарією чехословацькі делегати працювали в економічній, фінансовій комісії для Балкан і Фінляндії, а також у політичній і територіальній комісії для Болгарії і Румунії. Представники Чехословаччини разом з представниками дружніх країн відкинули територіальні претензії Греції до Болгарії і добивались збереження лінії передвоєнного болгарсько-грецького кордону. Вони підтримали проект СРСР і Югославії про встановлення помірних репарацій щодо народно-демократичної Болгарії<sup>26</sup>. Наштовхнувшись на тверду позицію країн демократичного табору, західні держави змушені були відступити.

Розвиток чехословацько-угорських відносин у перший післявоєнний період був ускладнений деякими факторами. Відомо, що хортистська Угорщина за Віденським арбітражем 1938 р. відторгла частину території Чехословаччини. Угода про перемир'я з Угорщиною, підписана в січні 1945 р., від імені Об'єднаних Націй СРСР, США і Англією, зафіксувала головні рішення з територіальних, політичних і економічних питань майбутнього мирного врегулювання, включаючи повернення окупованих чехословацьких земель і компенсацію збитків, завданих Чехословаччині Угорщиною воєнними діями й окупацією. Мирна конференція мала остаточно затвердити це рішення. Разом з тим після закінчення війни чехословацький уряд поставив питання про переселення частини угорської меншості з Південної Словаччини до Угорщини та про обмін населення угорської національності на словаків, які мешкали в Угорщині.

Паризька мирна конференція, на якій в лютому 1947 р. було підписано мирні договори з Болгарією, Угорщиною й Румунією, задовольнила чехословацьку вимогу про анулювання Віденського арбітражу 1938 р. Що ж до питання про переселення угорської меншості з Словаччини, то відповідний договір передбачав розв'язання цього питання

<sup>24</sup> K. Gottwald. Spisy, sv. XIV, 1947—1948. Praha, 1958, стр. 119.

<sup>25</sup> J. Campbell. The US in the World Affairs. 1945—1947. New York, 1947, стор. 60.

<sup>26</sup> М. А. Мунтян. Борьба Советского Союза за прием в ООН Болгарии, Венгрии и Румынии. Кишинев, 1972, стор. 54.



шляхом двосторонніх чехословацько-угорських переговорів<sup>27</sup>. На той час обстановка не сприяла таким переговорам. У роки війни в Угорщині фашистська кліка використала шовінізм для збудження античехословацьких почуттів у півночній частині населення. Наслідки цієї пропаганди проявлялися й після встановлення нового ладу в Угорщині. Внутрішня реакція розраховувала, використовуючи незгоди, перешкодити Угорщині встановити міцні, дружні відносини з сусідніми народно-демократичними країнами. У Чехословаччині антисоціалістичні сили аналогічними методами намагалися досягти цієї самої мети. Потрібен був час для цілковитого викриття і поразки реакції з тим, щоб відкрити простір для встановлення нового типу відносин між обома країнами.

Післявоєнний період ознаменувався тісним співробітництвом Чехословаччини і Польщі. Народно-демократична Чехословаччина висловила за підтримку західного кордону Польщі по лінії Одер-Нейсе. Однак ще нерозв'язаними лишалися деякі територіальні проблеми, що торкалися інтересів обох держав. Уряд Чехословацької Республіки відповідно до рішень великих держав обстоював необхідність відновлення передмюнхенських чехословацьких кордонів, включаючи повернення ЧСР частини Тешинської області, загарбаної беківською Польщею в 1938 р. Уряд ПНР висловлювався за визнання етнічного принципу при визначенні польських кордонів в інтересах створення консолідованої національної держави.

Після прямих переговорів між обома країнами, що відбулися в лютому 1946 р., почалося систематичне співробітництво ЧСР і ПНР у галузі культури й економіки; тим самим створювались передумови для розв'язання інших питань. Того ж року представники Чехословаччини й Польщі приступили до обговорення питання про укладення договору про дружбу й взаємодопомогу. Радянський Союз, зацікавлений у формуванні й зміцненні надійної системи європейської безпеки, був посередником у цих переговорах. Текст союзного чехословацько-польського договору вдалося швидко погодити, але підписання його зустріло протидію реакційних елементів як в ЧСР, так і в ПНР.

Розвиткові дружніх чехословацько-польських відносин сприяла поразка на виборах у Польщі в січні 1947 р. партії Миколайчика і перемога демократичного блоку. В свою чергу, вибори 1946 р. в Чехословаччині зміцнили позиції КПЧ. У нових умовах взаємні переговори швидко дали позитивні результати. 10 березня 1947 р. договір про дружбу й взаємодопомогу між ЧСР і ПНР був підписаний у Варшаві, куди прибула урядова делегація на чолі з Клементом Готвальдом.

У договорі проголошувалось зобов'язання обох сторін розвивати свої відносини на основі дружби, тісного співробітництва в економічній і культурній галузях<sup>28</sup>.

Узагальнюючи тяжкий історичний досвід, пов'язаний з агресивною політикою німецьких загарбників щодо слов'янських країн, Чехословаччина й Польща взяли на себе зобов'язання подавати одна одній допомогу, якби Німеччина, відновлюючи свою агресивну політику, або якась інша держава з нею напали на одну з договірних сторін. Вони зобов'язалися вживати всіх необхідних заходів для запобігання будь-якій загрозі новій німецькій агресії і збереження міжнародного миру й безпеки. Договір декларував також неучасть Польщі і Чехословаччини в коаліціях, спрямованих проти однієї з них. Чехословацько-польський договір було підписано строком на двадцять років. Він автоматично продовжувався на кожні наступні п'ять років при умові, що одна з

<sup>27</sup> Див.: Мирный договор с Венгрией. М., 1947, стор. 9, 10.

<sup>28</sup> Dokumenty československé zahraniční politiky, 1945—1960. Praha, 1960, стор. 245, 246.

сторін не побажає його денонсувати за дванадцять місяців до закінчення чергового строку чинності<sup>29</sup>.

Інтегральною частиною підписаного договору був додатковий протокол, згідно з яким обидві держави повинні були протягом двох років розв'язати всі спірні територіальні питання. Протокол передбачав укладення між ЧСР і ПНР економічних і культурних угод. Водночас у ньому підкреслювалася необхідність забезпечити повні права й можливості національного розвитку чехів і словаків у Польщі і поляків у Чехословаччині.

Народи Чехословаччини й Польщі з задоволенням зустріли підписання договору, що став наріжним каменем нового розвитку чехословацько-польських відносин, зміцнення дружби й співробітництва обох країн. 16 квітня 1947 р. договір було ратифіковано Польщею, 15 травня 1947 р. — Чехословаччиною.

Міжнародне значення цього документа полягало в тому, що він доповнював двостороннє співробітництво Радянського Союзу з Чехословаччиною і Польщею в боротьбі за європейську безпеку. В інтерв'ю з представником польського агентства преси 11 березня 1947 р. Клемент Готвальд підкреслював, що чехословацько-польський договір «належить до найважливіших факторів стабілізації відносин у Центральній Європі, бо об'єднує дві слов'янські держави, які межують безпосередньо з Німеччиною, і створює таким чином певний бар'єр проти можливих спроб повторити німецьку агресію»<sup>30</sup>.

Чехословацько-польський договір фактично втілював у життя рекомендацію Кошицької програми про розширення чехословацько-радянського договору від 12 грудня 1943 р. в тристоронній пакт за участю Польщі. Хоча в останній період війни було доцільніше, щоб Радянський Союз і Польща уклали двосторонній союзний договір, відтепер усі три держави були зв'язані ідентичними зобов'язаннями, які гарантували інтереси миру й європейської безпеки.

Характерно, що багато органів західної преси, які звичайно рясніли різного роду вигадками щодо зовнішньої політики Радянського Союзу й народно-демократичних країн, змушені були визнати позитивне значення зміцнення дружніх зв'язків між Чехословаччиною і Польщею. У своєму коментарі з цього приводу лондонська «Таймс» писала, що чехословацько-польський договір є свідченням значного прогресу в справі справжньої консолідації Східної Європи, й важливою ланкою в системі договорів, що об'єднують союзні держави цього регіону з метою захисту від будь-яких майбутніх нападів з боку Німеччини<sup>31</sup>. Інші англійські і французькі газети також розглядали договір як фактор, який зміцнює безпеку в Європі<sup>32</sup>.

Проте представники правих партій, національні соціалісти й клерикали, неодноразово робили випадки проти підписаного чехословацько-польського договору, намагаючись викликати антипольські почуття серед чехословацького населення. Це мало місце й під час обговорення в Національних зборах заяви міністра закордонних справ ЧСР про зовнішню політику країн у березні 1947 р.<sup>33</sup> Раніше всередині уряду національні соціалісти марно гальмували підготовку й підписання договору<sup>34</sup>.

Розвиток і зміцнення двосторонніх зв'язків між народно-демократичними країнами супроводжувались уже в той час їхніми колективними діями на міжнародній арені в інтересах зміцнення зовнішньополітичних

<sup>29</sup> Dokumenty československé zahraniční politiky. 1945—1960, стр. 246, 257.

<sup>30</sup> SUA, fond CtK, 1947, kr. 276.

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Там же.

<sup>33</sup> SUA, tisky AMZV, 1947, kr. 226; «Glos lidu», 4 квітня 1947 р.

<sup>34</sup> Див.: V. K r á l. Cestou k Unoru. Dokumenty, стр. 199.

позицій цих держав, миру й безпеки народів. Прикладом може бути погоджена позиція СРСР, Чехословаччини та інших народно-демократичних країн на Паризькій мирній конференції 1946 р.

Одним з головних питань післявоєнного мирного врегулювання було питання про майбутнє Німеччини. Спираючись на рішення Потсдамської угоди, Радянський Союз виступав проти відродження німецького милітаризму, за перетворення Німеччини в мирну й демократичну державу. З другого боку, західні держави намагались зірвати союзницькі рішення щодо Німеччини, використати принаймні західну частину країни як ядро воєнно-політичного блоку імперіалістичних держав на чолі з США, спрямованого проти СРСР і народно-демократичних країн.

Позиція Чехословаччини в німецькому питанні повністю збігалася з позицією Радянського Союзу та народно-демократичних держав. Глибока зацікавленість ЧСР в існуванні миролюбної Німеччини диктувалася як її географічним положенням поруч з німецькими землями, так і тривалим протиборством в минулому з агресивною політикою німецького милітаризму, що мало для чеського й словацького народів трагічні наслідки. Лінія чехословацької зовнішньої політики в німецькому питанні була чітко зафіксована в Кошицькій програмі та інших документах уряду ЧСР. Вона зводилась до неухильного виконання Потсдамських рішень, які передбачали демілітаризацію Німеччини й утворення єдиної демократичної німецької держави. Ця позиція відбилася в меморандумах чехословацького уряду на лондонській конференції заступників міністрів закордонних справ від 22 січня і 30 січня 1947 р., пройнятих піклуванням про безпеку чехословацької держави, мир і безпеку європейських народів<sup>35</sup>.

Такий курс у зовнішній політиці мав під собою тим більше підстави, що з кінця 1946 р. в західних зонах Німеччини почали діяти організації реваншистського напрямку. До них, зокрема, належала група, сформована в американській зоні навколо колишнього німецького соціал-демократа депутата Національних зборів В. Якша. Водночас у зв'язку з виселенням громадян німецької національності з Чехословаччини в пресі Західної Німеччини і навіть Сполучених Штатів почали з'являтися статті з грубими нападками на народно-демократичну Чехословаччину.

Нова зовнішньополітична орієнтація ЧСР не перешкоджала розширенню і поглибленню політичних, економічних і культурних зв'язків Чехословаччини з іншими країнами. Народно-демократична Чехословаччина з моменту утворення виступала за розвиток рівноправних дружніх відносин з усіма державами, в тому числі з Сполученими Штатами, Англією, Францією та іншими капіталістичними державами. Про це говорилося уже в Кошицькій урядовій програмі. Про добру волю Чехословацької Республіки до широкого міжнародного співробітництва свідчила її участь у створенні і діяльності Організації Об'єднаних Націй, у розв'язанні проблем післявоєнного мирного врегулювання.

Однак західні держави не виявляли зацікавленості в співробітництві з народно-демократичною Чехословаччиною. Вони не бажали погодитись з тим, що долю країни раз і назавжди взяв до своїх рук трудовий народ. У післявоєнній імперіалістичній політиці Заходу, спрямованій на реставрацію в країнах народної демократії капіталістичних порядків, Чехословаччина займала особливе місце. Це пояснювалось географічним положенням ЧСР у центрі Європи, порівняно високим її економічним потенціалом і внутрішньополітичною обстановкою в Чехословацькій республіці, де зберігала серйозні позиції буржуазія.

Стратегічне положення Чехословаччини ще в роки війни привертало до себе увагу англійського прем'єра Уїнстона Черчілля, який марно

<sup>35</sup> Dokumenty československé zahraniční politiky. 1945—1960, стр. 373, 383—389.

намагався використати його в інтересах імперіалізму. У телеграмі президенту США Трумену від 30 квітня 1945 р. Черчіль писав: «Визволення Праги й, можливо, більшої частини території Західної Чехословаччини нашими частинами може цілком змінити післявоєнну ситуацію в Чехословаччині, а також зробити сильний вплив на сусідні країни»<sup>36</sup>.

Включення Чехословацької Республіки в орбіту західних імперіалістичних держав дало б можливість зміцнити становище імперіалізму в Центральній Європі, вклинитися в соціалістичну співдружність держав, яка на той час складалася, і просунути лінію антирадянського фронту на Схід, безпосередньо до кордонів Радянського Союзу, а також захопити вигідні позиції для тиску на Польщу, Угорщину й країни Балканського півострова. У зв'язку з цим безперечний інтерес являє висловлювання, зроблене в 60-ті роки, тісно зв'язаної з генералітетом західнонімецької газети «Національ-цайтунг». Газета підкреслювала, що «вихід Чехословаччини з Варшавського договору залишив би великий пролом на південно-західному флангу (країн цього пакту.— *І. П.*). Крім того, необхідно враховувати перевірене сторіччями стратегічне значення Богемії. Вона — ворота для вторгнення як з сходу на захід, так і з заходу на схід»<sup>37</sup>.

Успішне будівництво соціалізму в народно-демократичній Чехословаччині — країні з високорозвиненою промисловістю — мало б великий вплив на робітничий клас капіталістичних країн, де буржуазна пропаганда тривалий час твердила, що будівництво соціалізму — це шлях, придатний лише для відсталих аграрних держав. Перемога народно-демократичного ладу в ЧСР виключала країну з сфери капіталістичного господарства, що зачіпало інтереси західних, у першу чергу французьких і американських монополій. Разом з тим західні держави хотіли перешкодити використанню економічного потенціалу Чехословаччини для створення соціалістичної економіки в країнах Центральної і Південно-Східної Європи<sup>38</sup>.

Усе це безпосередньо вплинуло на політику Заходу щодо Чехословаччини. Після перемоги народної влади в країні уряди головних капіталістичних держав виявляли готовність до економічного співробітництва з ЧСР, розраховуючи використати його як знаряддя тиску на політику народно-демократичної Чехословаччини й засіб втручання в її внутрішні справи в інтересах реакційних сил. Найхарактерніше методи цієї імперіалістичної політики проявили себе в діях Сполучених Штатів, які офіційно проголосили боротьбу проти комунізму головним завданням свого зовнішньополітичного курсу.

Фальшива маска дружельності швидко впала з обличчя американського імперіалізму в ході практичних контактів представників обох країн в перший післявоєнний період. В кінці 1946 р. держдепартамент США припинив виплату Чехословаччині позики в розмірі 50 млн. доларів, яку раніше було надано Сполученими Штатами ЧСР. Не була одержана й позика від Міжнародного банку економічної реконструкції, що перебував під контролем уряду Сполучених Штатів<sup>39</sup>. Держдепартамент не приховував прямої залежності своєї позиції в цих питаннях від того, що Чехословацька Республіка виступала на Паризькій мирній конференції разом з Радянським Союзом та іншими народно-демократичними країнами, які відстоювали справу миру й демократії, а також не погодилась на ряд неприйнятних для суверенної держави умов, що висувалися американською дипломатією.

Відверто провокаційним актом, який порушував загальноприйняті

<sup>36</sup> Winston S. Churchill. The Second World War, vol. VI. Triumph and Tragedy. London, 1954, стор. 442.

<sup>37</sup> «Правда», 15 вересня 1968 р.

<sup>38</sup> Za nové Československo. Bratislava, 1972, стор. 97, 98.

<sup>39</sup> SUA, tisky AMZV, 1947, kr. 233.

норми міжнародного права, було викрадення групою американських військових у лютому 1948 р. таємного архіву колишнього гітлерівського намісника Франка. Цей архів було сховано на чехословацькій території в Штеховицях. Серйозне обурення громадськості ЧСР і рішучий протест міністерства закордонних справ змусили американські власті передати Чехословаччині частину архівних нацистських матеріалів, але, як показала перевірка, їх було взято з інших джерел. Природно, що така політика шантажу й провокацій не могла мати успіху у взаємовідносинах з суверенною народно-демократичною Чехословаччиною, яка спиралася на підтримку Радянського Союзу та інших братніх країн.

Весна 1947 р. ознаменувалася серйозним загостренням міжнародного становища. Імперіалізм не хотів примиритися з тим, що друга світова війна привела до корінного зрушення в співвідношенні сил на міжнародній арені на користь соціалізму. Формування й розвиток світової соціалістичної системи, піднесення національно-визвольного руху й розпад колоніальної системи імперіалізму, а також інші фактори ослабляли позиції капіталізму. Намагаючись перешкодити закономірним історичним процесам, міжнародна реакція і в першу чергу правлячі кола США перейшли навесні 1947 р. до відверто ворожого зовнішньополітичного курсу щодо Радянського Союзу й інших соціалістичних країн. Боротьба проти комунізму стала офіційною політикою Сполучених Штатів і деяких інших держав. Проявом її була «доктрина Трумена» (березень 1947 р.), позиція західних держав на Московській сесії Ради міністрів закордонних справ, на якій обговорювалися головні питання мирного врегулювання, а пізніше — «план Маршалла». Головна мета американського імперіалізму полягала в звуженні сфери впливу соціалізму шляхом активного втручання у внутрішні справи країн народної демократії, реставрації в них капіталізму. З вини імперіалістичних кіл, у першу чергу США, світ вступив у період «холодної війни».

Активізація агресивної політики імперіалізму, початок «холодної війни» відродили надії внутрішньої чехословацької реакції, яка посилила підривну діяльність. Буржуазні політики сподівалися вирвати владу з рук народу й реставрувати в країні передмюнхенські капіталістичні порядки. На передній план вони висували питання внутрішньої політики й розраховували використати в своїх інтересах погіршення економічного становища країни, викликане в першу чергу сильною посухою 1947 р. Одночас лідери буржуазії й їх соціал-реформістська агентура брали до уваги, що змінити напрям внутрішнього розвитку неможливо, поки існують чехословацько-радянська дружба й співробітництво. Тому для них важливо було відірвати Чехословаччину від співробітництва з Радянським Союзом й народно-демократичними країнами. Цей курс підтримували керівники національно-соціалістичної, народної (католицької), словацької демократичної партій та праві лідери соціал-демократів.

Ясна річ, відкриті виступи з такою програмою не могли мати успіху й неминуче позбавили б буржуазію того впливу, яким вона все ще користувалася серед певної частини трудящих. Беручи до уваги цю обставину, буржуазні лідери на словах всіляко рекламували свої почуття до Радянського Союзу, називали себе «старими друзями» СРСР. На ділі ж вони використовували різні, часом досить витончені, засоби й методи, щоб кинути тінь на радянську зовнішню політику, викликати в народі націоналістичні почуття, посіяти недовір'я до першої в світі соціалістичної держави. Дволику суть такої політики переконаливо характеризують слова депутата Земінової — члена керівництва національно-соціалістичної партії, яка заявила: «Поки що ми повинні говорити по-російськи, але мислити можна й по-американськи»<sup>40</sup>.

<sup>40</sup> «Международная жизнь», 1963, № 3, стор. 102.

Неодноразово висловлювався про необхідність чехословацько-радянського співробітництва й президент Бенеш. Однак при цьому він майже завжди намагався поставити це співробітництво на один рівень з відносинами між Чехословаччиною і Заходом. Розмовляючи з американським журналістом Сульцбергером у 1946 р., він говорив: «З міркувань безпеки... ця країна, яка перебуває між Німеччиною і Радянським Союзом, повинна шукати захисту в Москві, але її торгівля і культура звернуті на Захід»<sup>41</sup>. Ту ж саму думку Бенеш розвивав через рік у своєму виступі в Граді у зв'язку з другою річницею Празького повстання й в ряді інших<sup>42</sup>. Ці й подібні висловлювання Бенеша по суті змикалися з старою теорією, яка пропагувалася реакційними силами, про те, що Чехословаччина повинна бути «мостом» між Заходом і Сходом, що покликана була служити своєрідним обґрунтуванням повернення Чехословацької Республіки в лоно капіталізму.

В липні 1947 р. Москву відвідала чехословацька урядова делегація на чолі з Клементом Готвальдом. У ході переговорів керівники обох країн розглянули актуальні питання міжнародного становища, перспективи розвитку чехословацько-радянського політичного та економічного співробітництва. Сторони вирішили укласти нову угоду про взаємні поставки товарів строком на п'ять років і накреслити конкретні контингенти товарів, які вони поставлять одна одній. Зокрема, було визначено розміри поставок зерна з Радянського Союзу в Чехословаччину на найближче майбутнє, що набувало особливо важливого значення в зв'язку з економічними труднощами в ЧСР<sup>43</sup>. Було очевидно, і це визнавали офіційно представники всіх партій Національного фронту, що Радянський уряд готовий подати народно-демократичній Чехословаччині дружню допомогу, не зв'язуючи її з умовами політичного характеру. Проте в окремих друкованих органах національно-соціалістичної й народної (католицької) партій з'явилися після візиту делегації ЧСР до Радянського Союзу зловісні випадки проти чехословацько-радянського економічного співробітництва, писалося про «високу вартість» радянського зерна тощо. Нападками на зовнішню політику Чехословацької Республіки, наклепницькими вимислами на адресу СРСР реакція розраховувала створити ідеологічний і політичний ґрунт для успішної реалізації своїх антинародних планів.

Одним із засобів, за допомогою яких буржуазія хотіла відірвати Чехословаччину від співробітництва з Радянським Союзом та народно-демократичними країнами, була зовнішня торгівля, яка традиційно відігравала важливу роль в економіці країни. Діяльність реакції полегшувалась відсутністю в ЧСР до лютого 1948 р. державної монополії зовнішньої торгівлі. Не менше значення мав і той фактор, що міністерство зовнішньої торгівлі очолював Г. Ріпка — один з лідерів національно-соціалістичної партії. Цей досвідчений буржуазний політикан прозахідної орієнтації намагався скористатися тим, що в перші післявоєнні роки мирна економіка СРСР тільки відбудовувалась і експортні можливості нашої країни були порівняно невеликі. Але Радянський Союз постійно йшов назустріч запитам народно-демократичної Чехословаччини, збільшуючи поставки сировини й продовольства. Інтереси ж стабільності планового чехословацького народного господарства вимагали розвитку й зміцнення тісних зв'язків не з підвладним різного роду кон'юнктурним колюванням капіталістичним ринком, а з ринком держав соціалістичної співдружності, який тоді формувався<sup>44</sup>.

<sup>41</sup> Цит. за V. Král. Cestou k Unoru. Dokumenty, стор. 144.

<sup>42</sup> Під час виступу в Граді Бенеш сказав: «Якщо йдеться про ставлення до німців і про нашу безпеку, підемо з Радянським Союзом..., якщо мова йде про культурне життя, ми європейці...» («Práse», 6 травня 1947 р.).

<sup>43</sup> Див.: Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 103, 104.

<sup>44</sup> «Rudé právo», 4 лютого 1947 р.

Антинародна діяльність Г. Ріпки і його прихильників у міністерстві призвела до того, що на 1948 р. у Чехословаччині існувало більш як 4000 приватних фірм, які дедалі більше орієнтували свою торгівлю на Захід. Частка СРСР у зовнішній торгівлі ЧСР весь час знижувалась і в 1947 р. Радянська держава опинилася на шостому місці серед її торгових партнерів. Одночасно розширявся товарообіг Чехословацької Республіки з капіталістичними державами, частка яких становила в загальному зовнішньоторговельному обороті країни в 1945 р.—57%, у 1946 р.—78 і в 1947 р.—86%<sup>45</sup>.

У своїх інтерв'ю представникам преси й у виступах Г. Ріпка підкреслював необхідність орієнтації зовнішньої торгівлі Чехословаччини на захід, песимістично оцінював перспективи чехословацько-радянського економічного співробітництва, намагався дезорієнтувати громадську думку країни<sup>46</sup>.

Зовнішня торгівля використовувалась противниками народно-демократичного ладу також для погіршення внутрішньоекономічного становища Чехословаччини, про що, наприклад, свідчить зниження ввозу в країну сировини, без якої було неможливим нормальне функціонування народного господарства ЧСР. Напередодні вирішальних класових боїв реакційні сили робили ставку на дискредитацію народно-демократичного ладу, керуючись лозунгом «чим гірше (для республіки), тим краще (для реакції — І. П.)».

На початку 1947 р. представники правих робили кроки до встановлення більш тісних контактів з Заходом, ув'язки своїх планів з міжнародною реакцією. Керівники національно-соціалістичної й соціал-демократичної партій — Зенкл, Ріпка й Майер — виїжджали у Францію, де вели переговори з керівними діячами країни, виробляли з ними тактичну лінію в наступній боротьбі.

Справжні цілі чехословацької реакції ясно виявились у ході чехословацько-французьких переговорів про союзний договір. Виходячи з принципу мирного співіснування, народно-демократична Чехословаччина готова була співробітничати з капіталістичними державами в інтересах миру й міжнародної безпеки. Переговори почалися ще влітку 1946 р., коли до французького кабінету міністрів входили комуністи, й Франція проводила досить самостійну політику. Чехословацький проект договору було надіслано у Париж 1946 р. Враховуючи сумний досвід Мюнхена, автори проекту передбачали подання Францією автоматичної допомоги Чехословаччині в разі нападу на неї з боку Німеччини та її союзників. Французька відповідь прийшла тільки через одинадцять місяців, після того як представники комуністів змушені були піти з уряду. Хоча французькі пропозиції не відповідали національним інтересам країни, реакція розгорнула кампанію на користь підписання союзного договору. Особливо ратували за це національно-соціалістична й народна (католицька) партії. «Коли буде укладено договір з Францією?» — так, наприклад, була озаглавлена стаття в газеті «Svobodné slovo» від 29 червня 1947 р. Подібні заклики мистеліся і в інших органах преси цих партій. Праві сили бачили в чехословацько-французькому договорі «противагу проти зростання впливу Москви» і можливість послабити чехословацьку орієнтацію на СРСР<sup>47</sup>. У політичній грі, що проводилась ними, справжній безпеці країни відводилась другорядна роль, пріоритет віддавався класовим інтересам буржуазії, її прагненню до звуження чехословацько-радянського співробітництва. В умовах, коли Франція дедалі більше втягувалась в орбіту агресивної політики Сполучених Штатів, більшість уряду Чехословацької Респуб-

<sup>45</sup> «Za nové Československo», стор. 102; «Rudé právo», 4 лютого 1947 р.

<sup>46</sup> Див., наприклад, SUA, tisky AMZV, 1947, kr. 202.

<sup>47</sup> Див.: Н. Ріпка. Le coup de Prague. Paris, 1949, стор. 68.

ліки висловились проти продовження чехословацько-французьких переговорів.

Ще гостріше проходила в ЧСР внутрішньополітична боротьба навколо американської пропозиції Чехословаччині взяти участь у «плані Маршалла». Цей план покликаний був подати економічну й політичну допомогу європейській буржуазії в збереженні капіталізму, зміцнити позиції США на європейському континенті і в боротьбі проти соціалізму, підготувати ґрунт для створення в Європі антирадянського воєнно-політичного блоку, який спирався б на воєнно-промислову потужність ремілітаризованої Західної Німеччини. Складність становища в період розв'язання питання про «план Маршалла» в ЧСР полягала не тільки в розстановці класових сил, наявності певних позицій у буржуазії. Країна справді потребувала економічної допомоги ззовні, в зв'язку з неврожаєм, викликаним тяжкою посухою. Ідея допомоги з боку США була привабливою для певної частини чехів і словаків, які не розібралися в політиці американського імперіалізму, та й справжні цілі цього плану були спочатку завуальованими і стали очевидними не відразу.

На початку липня 1947 р. чехословацький уряд вирішив призначити свого посла у Франції як спостерігача на підготовчу нараду про «план Маршалла» в Парижі, що аж ніяк не означало згоду Чехословаччини з цим планом.

Буржуазія виявила велику зацікавленість у прийнятті американських пропозицій. Президент Бенеш у спеціальному листі членам уряду рекомендував приєднатися до плану<sup>48</sup>. Національно-соціалістична газета «Svobodné slovo», що раніше вітала доктрину Трумена, 20 липня 1947 р. оцінювала «план Маршалла» як «важливий крок на шляху до стабілізації та загального миру».

Захищаючи інтереси народно-демократичної держави, представники КПЧ в уряді справедливо вказували, що участь у «плані Маршалла» загрожувала Чехословаччині втратою економічної самостійності і втягне її в орбіту політики США, спрямованої проти СРСР та інших країн народної демократії. Явну загрозу безпеці ЧСР являло й відродження мілітаризму в Західній Німеччині, що не мало нічого спільного з демократичним розв'язанням німецького питання.

Прогресивна чехословацька громадськість розібралася в справжніх мотивах прихильників цього плану всередині країни й за її межами. На настійну вимогу Комуністичної партії Чехословаччина, як і інші країни народної демократії, відкинула цей план. 10 липня 1947 р. чехословацького представника було відкликано з паризької наради. Рішення уряду Чехословацької Республіки в цьому питанні було прийнято одностайно. Проти нього не наслідились голосувати навіть міністри від національно-соціалістичної і народної (католицької) партій.

Незважаючи на це, в своїх наступних коментарях реакціонери продовжували використовувати питання про «план Маршалла» для різного роду демагогічних заяв, спрямованих проти зовнішньої політики ЧСР. Так, у своєму виступі в липні 1947 р. в Карлових Варах голова національно-соціалістичної партії і заступник глави уряду Петро Зенкл заявив, що рішення уряду не брати участь у «плані Маршалла» диктувалась не економічними, а політичними міркуваннями. Така заява, природно, не відповідала істині, бо з економічної точки зору американський план був також неприйнятний для Чехословаччини. Позиція ЧСР не була якоюсь «жертвою» союзницьким зобов'язанням, як це наклепницьки твердила реакція. Вона визначалася інтересами її вільного й демократичного розвитку.

Восени 1947 р. економічне становище Чехословаччини продовжувало погіршуватися. Спроба уряду ЧСР одержати партію зерна в Спо-

<sup>48</sup> V. K r á l. Cestou k Unoru. Dokumenty, стр. 68.



лучених Штатах успіху не мала. Реакція робила все, щоб використати обстановку, яка склалася, готуючись до завдання вирішального удару.

У тяжку годину поруч з чехословацьким народом став Радянський Союз. 25 листопада Клемент Готвальд звернувся з листом до Голови Ради Міністрів СРСР Й. В. Сталіна, в якому відверто виклав труднощі становища, що склалося, і розповів про невідкладні потреби Чехословаччини. 29 листопада Й. В. Сталін відповів К. Готвальду телеграмою такого змісту: «Тов. Готвальду. Одержав Вашого листа. Тільки тепер я зрозумів, до чого тривожне у вас господарське становище. Я зібрав відповідних товаришів і з'ясував, чим ми можемо піти вам назустріч.

Перше. Ми можемо довести кількість зерна для вас до 600 тисяч замість обіцяних 400 тисяч тонн і замість 550 тисяч тонн, що ви їх просите.

Друге. До кінця цього року ми можемо постачити вам 100 тисяч тонн згідно з вашим проханням.

Третє. Якщо ви приймете замовлення на 50 тисяч тонн труб нафтового сортаменту в 1948 р., 30 тисяч тонн ширококоліїних рейок, 20 тисяч тонн вузькоколіїних рейок та інші погоджені замовлення, ми можемо згодитись на проведення розрахунків по півріччях, згідно з Вашим проханням, а сальдо зараховувати в кредит від СРСР Чехословаччині, при цьому ми згодні збільшити суму чеських поставок по лінії предметів широкого вжитку в 1948 р.

Четверте. Ми згодні також на тверді ціни на важке устаткування, як ви просите про це.

П'яте. Щодо Ваших пропозицій про поліпшення транспорту й прискорення перевантаження, то наше міністерство залізниць взяло на себе зобов'язання задовольнити повністю ваші побажання.

Шосте. Наші люди взяли на себе зобов'язання закінчити поставку 600 тисяч тонн зерна в Чехословаччину в квітні 1948 р. Я сподіваюсь, що вони виконають це зобов'язання.

Сьоме. Добре було б торговий договір між нашими країнами закінчити протягом чотирьох-п'яти днів. З повагою Й. Сталін»<sup>49</sup>.

У ході дальших чехословацько-радянських переговорів 11 грудня 1947 р. була укладена Угода про товарооборот і платежі між СРСР і ЧСР на період з 1 січня 1948 р. по 31 грудня 1952 р. Водночас Радянський Союз, беручи до уваги, що Чехословаччині важко було б оплачувати своїми зустрічними поставками всю кількість товарів, яка поставлялася їй з СРСР у 1948 р., надав урядові Чехословацької Республіки короткостроковий кредит. Того ж дня було підписано інші важливі документи, які регулювали взаємне економічне співробітництво обох країн — Договір про торгівлю і судноплавство, а також Угоду про науково-технічне співробітництво<sup>50</sup>.

Радянський уряд пішов назустріч ЧСР і в питанні про поставки весняного посівного матеріалу. 21 січня 1948 р. міністр сільського господарства Чехословаччини Ю. Дюріш надіслав міністру зовнішньої торгівлі СРСР А. І. Мікояну таку телеграму: «Міністерство сільського господарства Чехословацької Республіки звернулося до СРСР з проханням про надання насіння ярої пшениці. Завдяки Вашому люб'язному сприянню поставки такого потрібного нам посівного матеріалу були дозволені. Мені хотілося б якнайсердечніше подякувати Вам від імені чеських і словацьких селян»<sup>51</sup>.

Радянський Союз продемонстрував тим самим справді інтернаціональний підхід до своїх союзницьких зобов'язань, подав приклад того,

<sup>49</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 122, 123.

<sup>50</sup> Там же, стор. 127—141.

<sup>51</sup> Там же, стор. 141.

як треба будувати відносини нового типу, що базуються на принципах рівноправності, взаємного співробітництва й братерської взаємодопомоги. Допомога Радянського Союзу Чехословаччині в той напружений період знову показала силу й життєвість чехословацько-радянської дружби й співробітництва. Вона сприяла подоланню економічних труднощів, які виникли, що мало немаловажне значення для розвитку подій всередині країни, відсічі тим силам, які сподівались ослабити узи, що зв'язують Чехословацьку Республіку та СРСР.

Кульмінаційним етапом боротьби між робітничим класом і буржуазією стали лютневі події 1948 р. 20 лютого, в обстановці гострого класового протистояння в Чехословаччині, міністри, які представляли національно-соціалістичну, народну й демократичну партії, подали у відставку, чим викликали урядову кризу. Приводом для відставки реакція використала реорганізацію празької регулярної служби національної безпеки, що проводилась міністерством внутрішніх справ, і переведення кількох працівників цієї служби. Правий блок розраховував цим кроком ізолювати комуністів в уряді, примусити їх подати у відставку і здійснити контрреволюційний переворот. Г. Ріпка, який утік після лютого 1948 р. на Захід, відверто писав у своїх мемуарах, що подальше перебування в уряді національних соціалістів і представників інших буржуазних партій, а також проведення виборів дозволило б комуністам надовго зміцнити лад народної демократії<sup>52</sup>. Такий розвиток подій, природно, не входив у плани буржуазії і штовхав їх лідерів на небезпечний, авантюристичний шлях.

Змовники сподівались одержати безпосередню підтримку Заходу. Напередодні кризової ситуації в Прагу достроково повернувся, перервавши свою відпустку, посол США Штейнгардт, який мав відомості про те, що готується переворот. Перед вильотом у Чехословаччину він заявив, що наступні вибори в ЧСР проходять без «комуністичного насильства»<sup>53</sup>. У чехословацькій столиці Штейнгардт, зустрівшись з представниками преси, повідомив їм про наступні заходи по здійсненню програми «оновлення Європи» і висловив надію, що Чехословаччина перегляне своє ставлення до «плану Маршалла»<sup>54</sup>. Це були неприховані підтримка й заохочування тих сил, які сподівались відірвати країну від співробітництва з СРСР та іншими народно-демократичними країнами. Слідом за американським послом у Прагу як « туристи » прибула група вищих офіцерів армії США. За повідомленнями зарубіжної преси, в Західній Німеччині американці зосередили і тримали наготові транспортні засоби з зброєю для путчистів.

Однак уже 25 лютого спроба контрреволюційного перевороту закінчилася цілковитим провалом. Рішуча позиція трудящих примусила президента Бенеша прийняти відставку реакційних міністрів і призначити уряд відродженого Національного фронту. Об'єднана атака внутрішніх і зовнішніх сил, спрямована проти народно-демократичного ладу, усіх завоювань чеського і словацького народів, добутих у важкій і тривалій боротьбі, була відбита. Урядова криза завершилася перемогою робітничого класу й всіх трудящих на чолі з Комуністичною партією Чехословаччини. Шлях до соціалістичної перебудови країни було відкрито.

В лютневі дні 1948 року завершився процес переростання національно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Творчо застосовуючи ленінське вчення в нових історичних умовах, Комуністична партія Чехословаччини забезпечила перемогу трудящих без громадянської війни, мирним шляхом.

<sup>52</sup> H. Ripka. Le coup de Prague, стр. 335.

<sup>53</sup> V. Král. Cestou k Unoru. Dokumenty, стр. 79.

<sup>54</sup> SÚA, tisky AMZV, 1948, kr. 444.

Найважливішим політичним фактором, який забезпечив перемогу чехословацького робітничого класу у його сутичці з буржуазією в 1948 р., був союз народно-демократичної Чехословаччини з СРСР. Цей союз служив гарантією збереження національної незалежності і суверенітету країни, перешкоджав можливій імперіалістичній інтервенції в Чехословаччину.

Лютнева перемога трудового народу Чехословаччини мала серйозне міжнародне значення. Вона означала ще один відчутний удар по імперіалізму і сприяла зміцненню позицій усього світового соціалістичного табору. В результаті цієї перемоги була остаточно утверджена нова зовнішньополітична орієнтація Чехословацької Республіки — орієнтація на непорушну дружбу і творче співробітництво з Радянським Союзом, країнами народної демократії, усіма демократичними і прогресивними силами. Чехословаччина міцно стала складовою і невід'ємною частиною соціалістичної співдружності, спираючись на яку чеський і словацький народи могли впевнено здійснювати корінні соціально-економічні перетворення в країні.

Оцінюючи значення лютневих подій, Клемент Готвальд говорив на пленумі Центрального Комітету КПЧ: «З зовнішньополітичної точки зору у лютому йшла мова про те, чи піде в майбутньому наша республіка без вагань по шляху союзу з Радянським Союзом, союзу з іншими слов'янськими народами, по шляху союзу з усіма народно-демократичними державами в Центральній і Південно-Східній Європі, чи вона буде вирвана з рядів цих прогресивно-демократичних держав і стане знову об'єктом політики західних імперіалістів, стане плацдармом світової реакції у її боротьбі проти народно-демократичних держав і проти Радянського Союзу. На це питання лютневі події дали зовсім недвозначну відповідь: наша народно-демократична республіка не тільки зберігає свій попередній курс союзу з Радянським Союзом й іншими слов'янськими народами, але з ще більшою рішучістю заявляє про вірність цьому союзу, з ще більшою послідовністю буде здійснювати його на практиці»<sup>55</sup>.

У західній бжуазній історіографії часто висувається теза про те, що зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини після 1945 р. нібито суперечить історичним традиціям чеського й словацького народів, які завжди були тісно зв'язані політичними, економічними й культурними узами з Заходом<sup>56</sup>. У такому ж дусі в недалекому минулому висловлювались окремі предстваники антисоціалістичних сил всередині країни.

Не торкаючись питання про традиційні демократичні й революційні зв'язки чеського й словацького народів з російським народом, необхідно підкреслити, що після утворення незалежної Чехословацької держави в 1918 р. трудящі Чехословаччини незмінно пов'язували свої надії з соціальними перетвореннями в СРСР, в успіхах якого вони бачили приклад для себе. Гострі класові бої, що відбувалися у період буржуазної республіки, з усією очевидністю показали ставлення трудового народу Чехословаччини до внутрішньої політики правлячих кіл країни. Загальновідома широка підтримка трудящими зближення Чехословацької республіки з Радянським Союзом на міжнародній арені з середини 30-х років. Уроки Мюнхена й результати національно-визвольного руху остаточно переконали чехословацький народ у тому, якою повинна бути зовнішня політика Чехословаччини. Ось чому після 1945 р. навіть реакційні політики, які боролися проти чехословацько-радянського співробітництва, не насмівувались відкрито критикувати зближення чехословацької держави з СРСР.

Західна преса, як і офіційні кола імперіалістичних держав, не

<sup>55</sup> Klement Gottwald. Spisy, sv. XIV, 1947—1948, стр. 354.

<sup>56</sup> Див., наприклад, E. Lemberg. Osteurope und die Sowjetunion. Salzburg, 1956, стр. 264, 265.

могла приховати свого розчарування перемогою прогресивних сил в ЧСР. Ще в лютому місяці на сторінках буржуазних газет висловлювались заклики до того, щоб зберегти Чехословаччину як «бастіон, який охороняє Європу від комуністичного впливу»<sup>57</sup>. «Нью-Йорк Таймс» та інші впливові органи преси відверто писали, що результат лютневих подій у Чехословаччині позбавив імперіалістів можливості використати цю країну з допомогою «плану Маршалла» для утвердження західного впливу в усіх європейських країнах народної демократії<sup>58</sup>.

Поразка реакції і крах надій на повернення Чехословацької республіки в лоно капіталізму, неможливість використати її в боротьбі проти сил соціалізму й прогресу викликали справжню бурю на Заході. Імперіалістичні кола не бажали примиритися з тим, що вони не зможуть більше вирішувати долю народів Центральної й Південно-Східної Європи, перешкоджати необоротним процесам суспільного розвитку в народно-демократичних державах. Засоби масової інформації в США, Англії, Франції і деяких інших країнах розгорнули галасливу пропагандистську кампанію проти Чехословаччини й Радянського Союзу, маючи на меті створити враження про виникнення якоїсь загрози для Західної Європи з боку комунізму. Далеко не поодиноким була публікація, вміщена в американській газеті «Сан-Франціско Кронікл» про те, що Сполучені Штати повинні боротися з СРСР будь-якими засобами, включаючи зброю, з «усією можливою енергією»<sup>59</sup>.

Ця антикомуністична кампанія мала служити прикриттям для ревізії західними державами, в першу чергу Сполученими Штатами, Ялтинської і Потсдамської угод, розколу Німеччини, і виправдати створення ними Північноатлантичного пакту — воєнного блоку, спрямованого проти Радянського Союзу, країн народної демократії і національно-визвольного руху.

Після лютневих подій почався новий етап у співробітництві Чехословаччини з іншими країнами соціалізму. Переможний лютий 1948 р. привів до встановлення в ЧСР такого ж суспільного ладу, як і в інших країнах соціалістичного табору. Це означало, що взаємовідносини між ними будуть тепер повною мірою розвиватися на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Крім кампанії брехні і наклепів проти Чехословаччини після лютого 1948 р. Сполучені Штати і деякі інші держави здійснювали неприхований економічний, політичний і дипломатичний тиск на ЧСР. За вказівкою Вашингтона, Міжнародний банк реконструкції й розвитку відклав розгляд питання про надання Чехословацькій республіці позики. І березня конгрес США наклав повне ембарго на торгівлю з народно-демократичними країнами. По суті робилася спроба перервати всякі зв'язки чехословацької держави з капіталістичним світом.

Але блокада Чехословаччини не принесла очікуваних результатів. У тісній співдружності з братніми країнами народної демократії, спираючись на допомогу й підтримку Радянського Союзу, чеський і словацький народи могли впевнено продовжувати соціально-економічні перетворення всередині країни.

У нових умовах взаємовідносини Чехословаччини з країнами соціалістичного табору швидко набули дальшого розвитку. 23 квітня 1948 р. Чехословацька республіка підписала договір про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу з Болгарією. Переговори про його укладення почалися ще в 1947 р., але затяглися. Чехословацька реакція хотіла зберегти свободу рук у можливих переговорах з Заходом і гальмувала зближення ЧСР з народно-демократичними державами. Крім того, потрібен був час, щоб погодити текст договору. Чехословаччина запропо-

<sup>57</sup> SUA, tisky AMZV, 1948, kr. 441.

<sup>58</sup> «The New York Times», 28 березня 1948 р.

<sup>59</sup> «The San Francisco Chronicle», 27 лютого 1948 р.

нувала підписати документ, аналогічний її договорам з СРСР, Польщею і Югославією. Народна Республіка Болгарія спочатку висловила за розширення взаємних зобов'язань на випадок будь-якої агресії проти однієї з сторін. Позиція Болгарії була пов'язана з територіальними претензіями до неї з боку Греції, що виявилися на Паризькій мирній конференції. Кінець-кінцем за зразок було взято чехословацько-радянський договір. Додатковим був лише пункт п'ятий, в якому говорилося, що «високі договірні сторони будуть радитись між собою в усіх найважливіших міжнародних питаннях, що стосуються інтересів обох країн»<sup>60</sup>.

Цей важливий політичний документ було підписано в Празі, куди прибула болгарська урядова делегація на чолі з Г. Дмитровим. Договір гарантував взаємну допомогу ЧСР і НРБ у разі агресії з боку Німеччини або якоїсь іншої країни, зв'язаної з нею, а також передбачав широке співробітництво обох країн в економічній, культурній та інших галузях. Чехословацько-болгарський договір був першим союзним договором в історії цих держав, що підкреслювало його значення.

Політичному згуртуванню європейських соціалістичних країн, зростанню їх міжнародного авторитету сприяли також договори, підписані Чехословацькою республікою з Румунією (липень 1948 р.) і Угорщиною (квітень 1949 р.).

Система договорів про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу, укладених у післявоєнні роки в рамках табору соціалізму, активним учасником якої була Чехословаччина, стала надійним щитом, який захищав країни Центральної й Південно-Східної Європи від будь-яких зазіхань з боку імперіалістів на їх суверенітет, свободу й незалежність, служила справі забезпечення міцного миру й міжнародної безпеки. Ці договори створювали також міцну основу для розвитку нового типу відносин між країнами соціалізму, допомагали врегулюванню багатьох проблем, які дісталися у спадщину від капіталістичного минулого.

У 1948 р. Чехословаччина одержала можливість розв'язати питання про угорську національну меншість в Словаччині і словацьку — в Угорщині. Чехословацька республіка і Угорщина погодились на основі добровільності здійснити взаємне переселення словаків і угорців. Зміцнення чехословацько-угорських відносин виявилось і в прийнятому раніше рішенні про долю чехословацького майна, що опинилося в Угорщині в результаті відторгнення хортистською Угорщиною частини території буржуазної Чехословаччини за Віденським арбітражем 1938 р. Майно було повернуто його господарю — народно-демократичній Чехословаччині.

Після лютневих подій починають розвиватися більш інтенсивно й набувати нових рис чехословацько-радянські відносини. Найповніше це виявилось в сфері взаємного економічного співробітництва, яке стає систематичним і планомірним, супроводжується швидким зростанням взаємного зовнішньоторгового обороту.

Необхідність забезпечити економічну незалежність країни й потреби соціалістичного будівництва вимагали твердої орієнтації зовнішньої торгівлі Чехословаччини на Радянський Союз і країни народної демократії з тим, щоб можна було максимально використати переваги світового соціалістичного ринку, що базувався на міжнародному соціалістичному поділі праці. З цією метою народна влада прийняла 28 квітня 1948 р. закон про націоналізацію оптової внутрішньої і всієї зовнішньої торгівлі, за допомогою якого здійснювалась переорієнтація чехословацької зовнішньої торгівлі на соціалістичні країни. Результати не примусили себе довго чекати, хоча економіка Чехословаччини була в значній мірі пов'язана з Заходом, що створювало певні труднощі на шляху

створення нових економічних відносин соціалістичного типу. Зростання і зміцнення взаємовигідних зв'язків Чехословаччини з Радянським Союзом та країнами народної демократії в сфері економіки переконливо ілюструють такі цифри: порівнюючи з 1947 р., в 1949 р. обіг зовнішньої торгівлі Чехословацької республіки з СРСР виріс на 564%, Болгарією — на 125, Угорщиною — на 223, Польщею — на 536, Румунією — на 619%. Щоправда, питома вага країн соціалізму в усій зовнішній торгівлі ЧСР у 1949 р. була все ще менше половини (46,3%), однак тенденція, що намітилась, набувала необоротного характеру й в наступні роки становище кардинально змінилося<sup>61</sup>.

Допомога Радянського Союзу Чехословаччині після лютневих подій набувала найрізноманітніших форм. У червні 1948 р. було підписано радянсько-чехословацьку угоду про навчання громадян Чехословацької республіки у вищих цивільних навчальних закладах СРСР і утримання їх.

У попередні роки чехословацькі студенти й аспіранти приймалися до радянських вузів на загальних підставах. Відповідно до підписаної угоди Радянський уряд надав у вищих цивільних навчальних закладах нашої країни шістдесят місць для навчання громадян ЧСР і брав на себе половину фактичних витрат на їх навчання, включаючи витрати на стипендію<sup>62</sup>.

В грудні 1948 р. для переговорів з Урядом СРСР до Москви прибула урядова делегація Чехословаччини на чолі з головою Ради міністрів А. Залотоцьким. Під час переговорів обговорювались перспективи радянсько-чехословацьких відносин і актуальні питання міжнародного становища. Демонструючи миролюбний характер своєї зовнішньої політики, Радянський Союз і народно-демократична Чехословацька республіка знову підкреслили своє неухильне бажання «боротися за зміцнення миру, підтримувати міжнародне співробітництво народів, поважаючи їх суверенітет»<sup>63</sup>.

Переговори проходили в дусі цілковитого взаєморозуміння і завершилися успіхом. Головна увага була приділена питанням економічного співробітництва обох країн. У заключному комюніке говорилось, що Радянський Союз сприятиме дальшому розвитку чехословацького виробництва й відбудові чехословацької економіки шляхом істотного збільшення поставок цінної сировини для промисловості, необхідного промислового устаткування; поглибленням і розширенням технічного співробітництва. В свою чергу Чехословаччина зобов'язалася поставляти в Радянський Союз нафтові й залізничне устаткування, а також товари народного вжитку. Сторони домовилися про збільшення взаємного товарообороту в 1949 р. в порівнянні з 1948 р. більш як на 45%<sup>64</sup>.

Одночасно була підписана угода про надання Радянським Союзом Чехословаччині позики золотом на суму 132,5 млн. крб. з двох з половиною процентів річних<sup>65</sup>.

Зміцнюючи економічне співробітництво з Радянським Союзом, країнами народної демократії, Чехословаччина змогла протистояти політиці економічного тиску, який робили на неї Сполучені Штати та інші імперіалістичні держави, і створити передумови для розв'язання завдань соціалістичної реконструкції народного господарства країни.

Отже, проголошені в Кошиці в 1945 р. нові принципи чехословацької зовнішньої політики були остаточно утверджені через три роки після

<sup>61</sup> А. И. Селезнева. Вказ. праця, стор. 23—25.

<sup>62</sup> Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, стор. 153—156.

<sup>63</sup> Там же, стор. 160.

<sup>64</sup> Там же, стор. 161.

<sup>65</sup> Там же, стор. 158.

складної і напруженої боротьби прогресивних сил Чехословаччини на чолі з Комуністичною партією Чехословаччини проти буржуазії, що зберегла після встановлення народно-демократичного ладу в ЧСР досить міцні позиції в керівних органах влади й в економіці країни. Користуючись підтримкою імперіалістичних держав, у першу чергу Сполучених Штатів, які відкидали принцип мирного співіснування у взаємовідносинах держав з різним соціально-економічним ладом, буржуазія розраховувала вирвати Чехословаччину з соціалістичного табору і повернути її на капіталістичний шлях, але зазнала в лютому 1948 р. поразки.

Лютнева перемога трудящих у Чехословаччині створила умови для здійснення справжньої соціалістичної зовнішньої політики країни, що спирається на принципи, розроблені В. І. Леніним. У відносинах Чехословацької республіки з братніми країнами утверджувався тепер принцип пролетарського інтернаціоналізму, який відповідав внутрішнім процесам, що відбувалися всередині держав соціалізму. Однотиповість соціально-економічних систем, єдність ідеології, спільність інтересів і цілей створювали міцну об'єктивну основу для формування в рамках світової соціалістичної системи соціалізму, що складалася, нового типу міжнародних відносин, який характеризувався справжньою рівноправністю, всебічним взаємовигідним співробітництвом і братерською взаємодопомогою країн соціалізму. В міжнародному плані перемога прогресивних сил в ЧСР означала зміцнення всього соціалістичного табору, його позицій на світовій арені.

На новому етапі братні, дружні відносини з Радянським Союзом, іншими державами соціалізму ставали об'єктивною потребою і життєвою необхідністю Чехословацької республіки. Закономірність такої орієнтації зовнішньої політики Чехословаччини переконливо підтверджувалася далішим ходом подій на міжнародній арені. Ілористояти посиленому натиску імперіалістичних держав Заходу країни соціалізму могли в той час тільки шляхом зміцнення своєї єдності, розширення і поглиблення всебічного співробітництва між собою.

Цей курс, що дістав простір для реалізації після лютого 1948 р., знайшов своє виявлення в розвитку всебічного співробітництва Чехословацької республіки з Радянським Союзом та іншими братніми країнами, в укладенні Чехословаччиною ряду договорів про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу з європейськими державами народної демократії. У чехословацько-радянських відносинах відбувалося серйозне зрушення в галузі економічного співробітництва: воно набувало планомирного характеру й масштабності.

Неміцність міжнародних позицій Чехословацької держави, яка існувала в період буржуазної республіки, залежність ЧСР від політики імперіалістичних держав і нерегульованість відносин з її сусідами відійшли в минуле. Тісне співробітництво з дружніми соціалістичними державами служило надійною гарантією безпеки Чехословаччини, дозволяло чеському й словацькому народам зосередити всі свої зусилля на соціально-економічних перетвореннях всередині народно-демократичної Чехословаччини, не побоюючись провокацій з боку імперіалізму.

У зовнішньополітичній галузі Чехословацька республіка дістала тепер можливість разом з своїми союзниками послідовно відстоювати справу зміцнення згуртованості і могутності соціалістичної співдружності, боротися за мир і міжнародну безпеку, свободу й незалежність народів.

М. М. ФРОЛКІН

### З ІСТОРІЇ УЧАСТІ ФРАНЦУЗЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В РУСІ МІЖНАРОДНОЇ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ У НОВІТНІЙ ЧАС

Видне місце в міжнародному робітничому русі, що становить одну з основних революційних сил сучасності, посідає робітничий клас Франції. Це місце він завоював десятиріччями впертої боротьби проти капіталістичної експлуатації за соціально-економічне визволення трудящих.

Французькі робітники першими в історії здійснили пролетарську революцію, створили новий тип держави — Комуну, яка за визначенням В. І. Леніна, «боролася не за яке-небудь місцеве або вузьконаціональне завдання, а за визволення всього трудящого людства, всіх принижених і зневажених»<sup>1</sup>. Ця обставина в сполученні з підтримкою революції 1871 р. і прямою участю в ній трудящих багатьох країн дає підставу вважати Паризьку Комуну школою пролетарського інтернаціоналізму, що дала міжнародному революційному рухові перший досвід пролетарської солідарності.

Проте в наступний період — до Великого Жовтня, тобто в епоху утвердження і неподільного панування імперіалізму у всесвітньому масштабі, коли інтернаціоналізація капіталу досягла найвищого рівня, досвід пролетарської солідарності не дістав широкого розвитку в міжнародному робітничому русі. Це було прямим наслідком порівняно низького рівня класової свідомості пролетарів в більшості капіталістичних країн, певної відчуженості, націоналістичних забобонів і шовінізму у відносинах між робітниками різних країн, що їх насаджували капіталісти та їх апологети. Подолання проявів націоналізму, досягненню єдності дій трудящих в національному і міжнародному масштабах величезною мірою перешкоджали відсутність справді марксистських партій в більшості країн, панування опортунізму в соціал-демократичних партіях II Інтернаціоналу.

Велика Жовтнева соціалістична революція відродила народжені Комунною традиції робітничої солідарності, збагатила їх новими рисами. Здійснивши революцію, трудящі Росії утворили свою робітничо-селянську державу, в основу політики якої було вперше в історії покладено принципи пролетарського інтернаціоналізму. Країна Рад перетворилася в оплот всіх революційних сил світу.

Великий Жовтень завдав найсильнішого удару по міжнародному імперіалізму, ослабив позиції капіталу в кожній окремій країні, справив величезний революціонізуючий вплив на робітників всього світу, дав їм блискучий приклад і найцінніший досвід боротьби за своє визволення. Саме в цьому і слід вбачати найвищий прояв інтернаціоналізму російських робітників, виконання ними свого обов'язку перед трудящими інших країн.

Соціалістична революція в Росії поклала початок небаченому революційному піднесенню в усьому світі, яке відбивало зростання класової свідомості і організованості пролетарів, розуміння ними своєї історичної місії. Жовтень дав поштовх зростанню і консолідації лівих течій і елементів в міжнародному соціалістичному русі, великою мірою сприяв виникненню Комуністичного Інтернаціоналу, утворенню справді марксистських партій в цілому ряді капіталістичних країн.

В умовах, коли світ капіталу об'єднався в єдиний фронт і почав хрестовий похід проти Країни Рад, революційна боротьба трудящих у кожній окремій капіталістичній державі набувала дедалі більшої інтернаціональної значимості. Вона ослабляла ту чи іншу ланку в загальному ланцюгу світового імперіалізму, підривала його позиції в боротьбі

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 209.



проти Радянської Росії, проти всього міжнародного робітничого руху. Вбачаючи в батьківщині Жовтня своє дітище, робітники капіталістичних держав виступили на її захист. Багато з них взяли безпосередню участь у збройній боротьбі разом з російськими робітниками і селянами проти білогвардійщини і зовнішньої контрреволюції. Мільйони трудящих рішуче виступили проти імперіалістичної антирадянської інтервенції.

Так на хвилі могутнього революційного піднесення, початок якому поклав Жовтень 1917 р., народився масовий рух міжнародної пролетарської солідарності.

Вагомий внесок в його утвердження і розвиток внесли французькі робітники. В цій статті ми висвітliamo лише окремі сторінки, які вписали нащадки паризьких комунарів в літопис руху солідарності і які, на нашу думку, є найбільш показовими для характеристики інтернаціоналізму пролетаріату Франції.

Насамперед йтиметься про виступи на захист Радянської Росії, про солідарність французьких трудящих з першою в історії робітничо-селянською державою, ставлення до якої стало критерієм справжнього інтернаціоналізму.

Жовтнева революція справила сильний вплив на широкі верстви трудящих Франції, насамперед радикальними соціально-економічними перетвореннями, які здійснювала влада Рад з самого початку свого існування. Французькі робітники, селяни і солдати різними шляхами, іноді з запізненням, дізнавалися про ленінські декрети про мир і землю, восьмигодинний робочий день, робітничий контроль, націоналізацію великої промисловості, залізниць, торговельного флоту, банків, встановлення монополії держави на зовнішню торгівлю<sup>2</sup>.

Правдиві повідомлення про події в Росії пробивалися крізь потік дезінформації і наклепів і з'являлися на сторінках органу соціалістичної партії «Юманіте», газет — «Ві уврієр», «Попюлер». Вони давали трудящим можливість зрозуміти, що за більшовиками йде більшість народу, що в нашій країні справді перемогла соціалістична революція.

Пригадуючи той бурхливий час, Морис Торез писав згодом, з яким захопленням сприймали прості французи кожну звістку про нову перемогу влади Рад в Росії. «Кампанії невтримної брехні і наклепів не справляли серйозного враження на робітників. Навіть найвідсталіші з них невиразно розуміли, що справа, за яку так доблесно борються і вмирають російські робітники, їх справа, спільна справа трудящих всіх країн»<sup>3</sup>.

Повідомлення з Росії сприяли посиленню революційного бродіння серед трудящих. Під безпосереднім впливом ідей Жовтня французький робітничий рух вже наприкінці 1917 р. висунув лозунг укладення миру без анексій і контрибуцій на основі ленінського Декрету про мир. Така вимога містилася в резолюції, що її запропонували ліві синдикалісти на національній конференції Загальної Конфедерації Праці (ЗКП). Під таким лозунгом проходив на початку 1918 р. грандіозний страйк металістів департаменту Луара<sup>4</sup>, будівельних робітників Сени<sup>5</sup>.

Найбільшого розмаху набув цей рух в Луарі. Тисячі робітників і селян цього краю виявляли солідарність з Радянською Росією, вимагали укладення миру без анексій і контрибуцій. Власти оголосили басейн Луари «повстанським краєм» і направили туди війська для придушення виступів трудящих<sup>6</sup>.

<sup>2</sup> Ж а к Д ю к л о. Французский рабочий класс и Октябрьская революция.— «Коммунист», 1967, № 15, стор. 128, 129.

<sup>3</sup> М о р и с Т о р е з. Сын народа. М., 1960, стор. 12.

<sup>4</sup> Очерки рабочего движения во Франции. М., 1968, стор. 12.

<sup>5</sup> «L'Humanité», 17, 18 лютого 1918 р.

<sup>6</sup> Л. З а к. Славные традиции солидарности. (Борьба французского народа против интервенции в Советскую Россию). М., 1962, стор. 9.

Влітку і восени 1918 р. відбулися з'їзди робітників залізничників, металістів, друкарів. На них були прийняті резолюції, в яких містилася вимога найшвидшого укладення миру і здійснення права народів на самовизначення<sup>7</sup>.

Правлячі кола Франції не могли не бачити, як зростала в країні популярність ідей Леніна, Великого Жовтня. Тому, смертельно ненавидячи Радянську державу, вони не наслідки відкрито оголосити їй війну. Привид нової Комуні, Комуні російського зразка стримував правителів імперіалістичної Франції від такого акту. Проте з перших днів перемоги соціалістичної революції в Росії вони розробляли плани повалення робітничо-селянського уряду, поділу нашої країни між імперіалістичними державами. Намагаючись зберегти в глибокій таємниці від власного народу ці агресивні плани, французькі імперіалісти навесні 1918 р. почали разом з американськими і англійськими імперіалістами інтервенцію в Радянську Росію під приводом боротьби проти німецької агресії. Вони спровокували і очолили заколот чехословацького корпусу, який за дозволом радянського уряду повертався через Сибір на батьківщину.

Але незабаром таємне стало явним. Відомості про участь французьких військ в антирадянській інтервенції просочилися в прогресивні газети, а через них — в робітничі середовища. Свідомі французькі пролетарі рішуче засудили антирадянську політику уряду Клемансо і вимагали припинення інтервенції. Під лозунгом захисту Радянської республіки влітку 1918 р. пройшли страйки металургів в департаментах Гар, Луара, Ньєвр, Шер<sup>8</sup>. Батьківщину Жовтня вітали страйкарі — металісти Нижньої Сени, міст Сент-Етьєна, Ліона, В'єнни, заводів Крезе<sup>9</sup>.

Однак виступи французьких трудящих проти антирадянської інтервенції на захист Радянської Росії носили в 1918 р. ще розрізнений характер, були нечисленними і недосить активними, що відбивало відносно слабкість всього робітничого руху того часу, який всляк стримувався опортуністичними лідерами соціалістичної партії (СФІО) і реформістськими керівниками ЗКП, які очолювали страйки 1918 р. і намагалися надати їм «чисто демонстративного характеру»<sup>10</sup>. В керівництві СФІО тоді панували діячі типу Блюма, Ренодля, Тома, які відкрито зраджували інтереси робітничого класу, проповідуючи класовий мир, сіючі серед трудящих пацифістсько-ліберальні ілюзії і навіть закликаючи до антирадянської інтервенції.

І все ж революційне бродіння в робітничих масах, серед селян і солдатів посилювалося. Війна йшла до переможного для Франції кінця. І чим ближче була перемога, тим ясніше усвідомлювали трудящі тяжкі наслідки чотирирічної бойни. Північно-східні департаменти країни були розорені, більш як 1,5 млн. французів, головним чином молодих робітників і селян, загинули на фронтах; безробіття, ціни на предмети широкого вжитку постійно зростали; буржуазія наживалася на воєнних поставках, спекуляції, навіть на відбудовних роботах.

Все це робило малопривабливими заклики правих лідерів СФІО і ЗКП до класового миру з буржуазією і вело до зростання притягальної сили прикладу російських трудящих. Вплив соціал-шовіністів катастрофічно падав, авторитет інтернаціоналістів-революціонерів нестримно зростав. Цілком логічною була поразка правих на з'їзді СФІО в жовтні 1918 р. Проте до керівництва партії прийшли не представники революційної течії, яка виявилася ще слабкою в ідеологічному та організаційному відношеннях, а центристи на чолі з Лонге, які формально

<sup>7</sup> Л. З а к. Вказ. праця, стор. 10.

<sup>8</sup> Ю. В. Б о р и с о в. Новейшая история Франции. М., 1966, стор. 7.

<sup>9</sup> Л. З а к. Вказ. праця, стор. 10.

<sup>10</sup> Очерки рабочего движения во Франции, стор. 14.

Влітку і восени 1918 р. відбулися з'їзди робітників залізничників, металістів, друкарів. На них були прийняті резолюції, в яких містилася вимога найшвидшого укладення миру і здійснення права народів на самовизначення<sup>7</sup>.

Правлячі кола Франції не могли не бачити, як зростала в країні популярність ідей Леніна, Великого Жовтня. Тому, смертельно ненавидячи Радянську державу, вони не наслідки відкрито оголосити їй війну. Привид нової Комуні, Комуні російського зразка стримував правителів імперіалістичної Франції від такого акту. Проте з перших днів перемоги соціалістичної революції в Росії вони розробляли плани повалення робітничо-селянського уряду, поділу нашої країни між імперіалістичними державами. Намагаючись зберегти в глибокій таємниці від власного народу ці агресивні плани, французькі імперіалісти навесні 1918 р. почали разом з американськими і англійськими імперіалістами інтервенцію в Радянську Росію під приводом боротьби проти німецької агресії. Вони спровокували і очолили заколот чехословацького корпусу, який за дозволом радянського уряду повертався через Сибір на батьківщину.

Але незабаром таємне стало явним. Відомості про участь французьких військ в антирадянській інтервенції просочилися в прогресивні газети, а через них — в робітниче середовище. Свідомі французькі пролетарі рішуче засудили антирадянську політику уряду Клемансо і вимагали припинення інтервенції. Під лозунгом захисту Радянської республіки влітку 1918 р. пройшли страйки металургів в департаментах Гар, Луара, Ньєвр, Шер<sup>8</sup>. Батьківщину Жовтня вітали страйкарі — металісти Нижньої Сени, міст Сент-Етьєна, Ліона, В'єнни, заводів Крезо<sup>9</sup>.

Однак виступи французьких трудящих проти антирадянської інтервенції на захист Радянської Росії носили в 1918 р. ще розрізнений характер, були нечисленними і недосить активними, що відбивало відносно слабкість всього робітничого руху того часу, який всіляко стримувався опортуністичними лідерами соціалістичної партії (СФІО) і реформістськими керівниками ЗКП, які очолювали страйки 1918 р. і намагалися надати їм «чисто демонстративного характеру»<sup>10</sup>. В керівництві СФІО тоді панували діячі типу Блюма, Ренодля, Тома, які відкрито зраджували інтереси робітничого класу, проповідуючи класовий мир, сіючи серед трудящих пацифістсько-ліберальні ілюзії і навіть закликаючи до антирадянської інтервенції.

І все ж революційне бродіння в робітничих масах, серед селян і солдатів посилювалося. Війна йшла до переможного для Франції кінця. І чим ближче була перемога, тим ясніше усвідомлювали трудящі тяжкі наслідки чотирирічної бойні. Північно-східні департаменти країни були розорені, більш як 1,5 млн. французів, головним чином молодих робітників і селян, загинули на фронтах; безробіття, ціни на предмети широкого вжитку постійно зростали; буржуазія наживалася на воєнних поставках, спекуляції, навіть на відбудовних роботах.

Все це робило малопривабливими заклики правих лідерів СФІО і ЗКП до класового миру з буржуазією і вело до зростання притягальної сили прикладу російських трудящих. Вплив соціал-шовіністів катастрофічно падав, авторитет інтернаціоналістів-революціонерів нестримно зростав. Цілком логічною була поразка правих на з'їзді СФІО в жовтні 1918 р. Проте до керівництва партії прийшли не представники революційної течії, яка виявилася ще слабкою в ідеологічному та організаційному відношеннях, а центристи на чолі з Лонге, які формально

<sup>7</sup> Л. З а к. Вказ. праця, стор. 10.

<sup>8</sup> Ю. В. Б о р и с о в. Новейшая история Франции. М., 1966, стор. 7.

<sup>9</sup> Л. З а к. Вказ. праця, стор. 10.

<sup>10</sup> Очерки рабочего движения во Франции, стор. 14.

виступали проти соціал-шовіністів, а фактично були опортуністами, хоч і намагалися зобразити себе в очах робітників революціонерами.

Все ж під тиском трудящих мас нове керівництво соціалістичної партії змушене було виступити проти антирадянської інтервенції французького імперіалізму. Восени 1918 р. про солідарність з Радянською Росією заявили федерації СФЮ департаментів Дордонь, Крез, Шарант. Проти інтервенції, за виведення французьких військ з Росії виступила і Постійна адміністративна комісія партії соціалістів<sup>11</sup>.

В останні місяці 1918 р. в страйковому русі французького пролетаріату, в боротьбі проти антирадянської інтервенції настав спад, викликаний, головним чином, торжествами у зв'язку із закінченням війни. Саме в цей час, коли трудовий народ святкував з приводу настання довгожданого миру, французькі імперіалісти здійснили нові акти агресії проти соціалістичної держави. Наприкінці листопада 1918 р. французькі військові кораблі з'явилися в територіальних радянських водах, на рейді Севастополя. В грудні того ж року 156-а французька дивізія висадилася в Одесі. Наприкінці січня 1919 р. війська інтервентів окупували все південне узбережжя Чорного моря.

Ескалація агресії сколихнула робітничу Францію. На початку січня 1919 р. по всій країні могутнім страйковим рухом почався новий етап розвитку руху солідарності з Радянською Росією. Повсюди трудящі вимагали припинення інтервенції, евакуації французьких військ. Залізничники лінії Париж — Ліон — Марсель відмовилися перевозити війсьні вантажі, «бо вони призначені для придушення Радянської Росії»<sup>12</sup>.

Намагаючись іти на чолі трудящих мас, керівництво СФЮ дало вказівки місцевим організаціям провести 26 січня збори солідарності робітників з трудящими Росії. В цей день по всій Франції пройшли багатотисячні мітинги, страйки робітників. В Парижі в залі синдикатів відбувся масовий мітинг, який закінчився проголошенням здравниць на честь російської соціалістичної революції, на честь її вождя В. І. Леніна<sup>13</sup>.

Дороге для трудящих ім'я Леніна стає дедалі популярнішим серед простих французів і проголошується поряд з такими словами як «Жовтень», «соціалізм». «На робітничих мітингах, під час вуличних демонстрацій — повсюди трудящі виявляли симпатії до Жовтневої революції, до Рад, до Леніна. Ораторам, які в своїх промовах не згадували про Жовтневу революцію або критикували її, не давали говорити»<sup>14</sup>.

З гострими викривальними статтями під красномовними заголовками «Що ми робимо в Росії?», «Ми вимагаємо припинити війну з Росією!» виступав в «Юманіте» Марсель Кашен — революціонер, великий друг Радянської Росії. Він гнівно протестував проти інтервенції, попереджав уряд про згубні наслідки, які можуть викликати його агресивні дії проти робітничо-селянської держави<sup>15</sup>.

З кожним місяцем рух солідарності ширився. До нього приєднувалися нові верстви трудящих. Боротьба проти інтервенції перекинулася і в армію, особливо в окупаційні французькі війська, що знаходилися на території Росії. Серед них проводили велику роз'яснювальну роботу підпільні організації більшовиків, в тому числі французька група «Іноземної колегії», яку очолювала відважна революціонерка Жанна Лябурб. Ще в серпні 1918 р. за мандатом, який Ж. Лябурб дістала від В. І. Леніна під час зустрічі з ним, вона разом з іншими товаришами організує Французьку комуністичну групу, що входить до складу

<sup>11</sup> Ю. В. Борисов. Вказ. праця, стор. 7.

<sup>12</sup> Л. З а к. Вказ. праця, стор. 14.

<sup>13</sup> «L'Humanité», 28 січня 1919 р.; «Le Populaires», 28 січня 1919 р.

<sup>14</sup> Ж а к Д ю к л о. Французский рабочий класс и Октябрьская революция. — «Коммунист», 1967, № 15, стор. 129.

<sup>15</sup> «L'Humanité», 20, 28 лютого 1919 р.

РКП(б). Жанна Лябурб була секретарем групи, однак ця робота не задовольняла її. Вона рвалася на підпільну роботу серед французьких і англійських військ на Півночі Росії. На цьому вона наполягала і в листі до В. І. Леніна. Проте ЦК РКП (б) направив її не на Північ, а в Одесу. За тиждень перебування тут з 22 лютого до 1 березня 1919 р. Лябурб провела величезну пропагандистську роботу серед окупаційних військ. Ім'я цієї полум'яної революціонерки стало відомим всьому французькому гарнізону міста<sup>16</sup>.

В поширюваних серед французьких військ листівках, в розмовах з солдатами більшовики, члени французької групи викривали злочинні цілі французького уряду, який послав свої дивізії, щоб «придушити наш рух, тому що він боїться впливу російської революції»<sup>17</sup>. Більшовики, французькі комуністи-підпільники закликали французьких солдатів і матросів повернути зброю проти спільного ворога — капіталу.

Правдиве більшовицьке слово знаходило гарячий відгук серед багатьох французьких солдатів і матросів. Ідеї інтернаціоналізму все сильніше заволодівали ними. Їм передавався і революційний настрій французьких робітників, які боролися на батьківщині проти капіталістичної експлуатації, на захист молоді Країни Рад. Все це і привело до революційних виступів у французьких окупаційних військах в Росії.

Ще на початку лютого 1919 р. солдати 58-го піхотного полку, що знаходився в Бесарабії, відмовилися наступати на Тирасполь. Більшовики Одеси випустили листівку, в якій розповіли іншим французьким солдатам і матросам про цей інтернаціональний вчинок<sup>18</sup>. Командування окупаційних військ посилило репресії проти «бунтівників», особливо проти більшовицьких агітаторів. 58-й полк був роззброєний і направлений на дорожні роботи в Марокко.

1 березня 1919 р. до рук карателів потрапили члени французької групи, в тому числі Жанна Лябурб. Наступного дня вона разом з іншими підпільниками була розстріляна без суда. Лябурб дала блискучий приклад справнього інтернаціоналізму. «Перша французька комуністка,— говорив Моріс Торез,— своєю героїчною боротьбою і своєю кров'ю скріпила узи дружби і пролетарського інтернаціоналізму між російським і французьким народами...»<sup>19</sup>

Проте ніякі репресії не могли зупинити революційних виступів солдатів і матросів проти інтервенції. Приклад 58-го полку наслідували солдати 176-го і 7-го піхотних, 11-го артилерійського, 7 та 8-го інженерних полків.

Під впливом революційних виступів в армії, масового страйкового руху трудящих, широкої солідарності з робітниками і селянами Країни Рад відбувалася швидка консолідація лівих сил в соціалістичній партії. Весною 1919 р., тобто в самий розпал революційно-інтернаціоналістського руху, ліві соціалісти створили Комітет за приєднання до III Інтернаціоналу. Поряд з соціально-економічними положеннями програма лівих соціалістів включала вимоги припинення інтервенції, виведення всіх іноземних військ з території Радянської Росії, надання їй економічної і морально-політичної допомоги, розриву СФІО з II Інтернаціоналом і приєднання партії до Комуністичного Інтернаціоналу<sup>20</sup>.

Революційні виступи трудящих мас і солдатів та матросів французької армії дедалі посилювалися і загрожували перерости в справжній соціальний вибух. 21 березня 1919 р. Кашен виступив в «Юманіте»

<sup>16</sup> «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 223, 224.

<sup>17</sup> А. Марту. La revolte de la Mer noire. Paris, 1932, p. 97.

<sup>18</sup> Там же, стор. 94, 95.

<sup>19</sup> Цит. за В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья. М., 1960, стор. 260, 261.

<sup>20</sup> Г. Ф. Баскаков. Всеобщая стачка французских железнодорожников в мае 1920 г.— «Новая и новейшая история», 1957, № 5, стор. 27.

з статтею «Стережіться!» Від імені робітничого класу і всіх демократів він рішуче вимагав негайно припинити інтервенцію, застерігав правлячі кола: «Хай уряд усвідомить серйозність становища. Експедиція в Росію непопулярна повсюди, в усій Франції... Завтра весь наш пролетаріат і селянство піднімуться в усій своїй масі проти безумних правителів, що ввергли нашу країну в цю безумну експедицію»<sup>21</sup>.

Могутньою луною цієї перестороги була найбільша після війни демонстрація трудящих Парижа 6 квітня 1919 р. 300 тис. робітників, солдатів, матросів, представників передової інтелігенції пройшли вулицями столиці під лозунгами «Геть Клемансо!», «Хай живе Інтернаціонал!», «Хай живе Ленін!»<sup>22</sup>. В багатьох містах Франції в цей день відбулися багатотисячні маніфестації, спрямовані проти антинародної політики імперіалістичного уряду, на захист Радянської Росії.

Ці виступи свідчили про різке полівіння широких мас трудящих, визрівання революційної ситуації в країні. Величезною мірою під тиском мас уряд змушений був наприкінці березня заявити, що віднині жодний французький солдат не буде більше направлений в Росію<sup>23</sup>.

Однак революційне піднесення і далі зростало. Щоб уникнути соціального вибуху уряд напередодні 1 травня провів через парламент в безпрецедентно екстремому порядку закон про 8-годинний робочий день.

Уряд відступав, маневрував, намагався обманути трудящих. Його заяву про припинення посилки військ в Росію буржуазна преса намагалася зобразити як припинення інтервенції. Однак цей маневр не вдавсь. Прогресивні газети, незважаючи на сувору цензуру, доносили до трудящих мас правду, викривали правителів Франції, які разом з імперіалістами інших країн були організаторами триваючої антирадянської інтервенції.

Інтервенція ставала дедалі непопулярною серед найширших верств французького народу. Сильні удари, що їх завдавали інтервентам радянські війська, більшовицька пропаганда серед французьких військовослужбовців, революційний вплив, який справляли на них події в самій Франції,— все це вело до посилення антиурядових настроїв серед солдатів і матросів окупаційних військ, різкого падіння їх боєздатності. То в одному, то в іншому полку виникали бунти. Вчорашні робітники і селяни, одягнені в солдатські шинелі, відмовлялися проливати кров своїх братів по класу — російських трудящих. Почастішали випадки братання. В Одесі збунтувалися цілі з'єднання. Французьке командування змушене було 5 квітня 1919 р. евакуювати звідси свої війська. Солдати ряду полків ішли з міста з червоними прапорами, співали «Інтернаціонал»<sup>24</sup>.

Повстання розросталося. 19 квітня замайорили червоні прапори на воєнних кораблях «Жан-Барт», «Жюстис», «Дю Шейл», «Верньо», «Франс», а 27 квітня — на броненосці «Вальдек Руссо». Маніфестація робітників 6 квітня і революційні виступи в окупаційних військах стали кульмінаційним пунктом боротьби французьких трудящих проти відкритої антирадянської інтервенції. За оцінкою визначного діяча ФКП В. Жоаннеса повстання в армії «стало найбільш конкретним і найвищим виразом підтримки французькими трудящими Жовтневої соціалістичної революції. Солдати і матроси в цьому випадку захищали честь Франції і пролетарський інтернаціоналізм. Вони вписали одну з найблисучіших сторінок в історію французького робітничого руху»<sup>25</sup>.

<sup>21</sup> «L'Humanité», 21 березня 1919 р.

<sup>22</sup> «L'Humanité», 7 квітня 1919 р.

<sup>23</sup> Н. В. Кузнецова. Борьба французского народа против открытой антисоветской интервенции Антанты весной 1919 г.— «Вопросы истории», 1957, № 11, стор. 119.

<sup>24</sup> Жак Дюкло. Октябрь 17 года и Франция. М., 1967, стор. 230.

<sup>25</sup> Виктор Жоаннес. Октябрьская социалистическая революция и интернационализм французских рабочих. М., 1957, стор. 10.

В умовах значних воєнних поразок, яких зазнавали інтервенти в боях з Червоною Армією, відкритого повстання в окупаційних військах і революційних виступів трудящих Франції французький імперіалізм не міг продовжувати далі безпосередню збройну боротьбу проти Радянської Росії. Уряд змушений був відкликати воєнні кораблі з Чорного моря, демобілізувати більшу частину флоту і відмовитися від прямої участі в інтервенції.

Революційні виступи широких мас французького народу самі по собі не могли відіграти вирішальної ролі в припиненні збройного втручання французького імперіалізму у внутрішні справи молодої Країни Рад. Цілком очевидно, що головну роль в провалі збройної інтервенції відігравав революційний ентузіазм трудящих Радянської країни, які рішуче виступили на захист завоювань Жовтня.

Молода Червона Армія, підтримана більшістю народу, зуміла вистояти в боротьбі проти краще озброєних і навчених армій інтервентів і білогвардійців.

І все ж боротьба французьких трудящих проти інтервенції мала величезне значення в зриві планів міжнародного імперіалізму, який розраховував на придушення соціалістичної революції за допомогою збройних сил Антанти. Розкриваючи роль руху солідарності трудящих капіталістичних країн, зокрема Франції, з Радянською Росією, В. І. Ленін зазначав, що «ця перемога, яку ми здобули, примусивши забрати англійські і французькі війська, була найголовнішою перемогою, яку ми здобули над Антантою. Ми у неї відняли її солдатів. Ми на її безкінечну військову і технічну перевагу відповіли тим, що відняли цю перевагу солідарністю трудящих проти імперіалістичних урядів»<sup>26</sup>.

Дуже важливо, що солідарність трудящих була нерозривно зв'язана з революційною боротьбою проти імперіалістичних урядів, яка розгорталася під величезним впливом ідей В. І. Леніна, досвіду соціалістичної революції в Росії. Саме цього впливу, поширення більшовицької «зарази» найбільше боялися правителі країн Антанти, що стало однією з головних причин припинення антирадянської інтервенції. «Якщо союзники фактично відмовились від відкритого воєнного втручання в справу Росії, то це через те, що вони не можуть справитися із своїми арміями, які інстинктивно співчують російській революції. Вони бояться своїх солдатів і робітників, вони опікають їх від впливу російської революції»<sup>27</sup>.

Припинивши збройну інтервенцію, правлячі кола Франції та інших імперіалістичних держав не відмовилися від антирадянської політики. Вони, як і раніше, намагалися ліквідувати робітничо-селянську державу, але розраховували здійснити ці плани шляхом всебічної підтримки білогвардійщини і контрреволюційних сил в сусідніх з Радянською Росією країнах і організації нових воєнних походів проти Республіки Рад. Але така політика імперіалістичних правителів країн Антанти і США провалилася. Вони явно недооцінили потенційних можливостей нового ладу, який рішуче підтримував весь народ, силу міжнародної пролетарської солідарності.

Трудящі Франції ще рішучіше виступили на захист батьківщини Жовтня. Активну участь у русі солідарності взяли демобілізовані солдати і матроси, учасники повстання 1919 р. на Чорному морі, які «приїздили з Росії... язвув більшовизму»<sup>28</sup>.

Як і раніше, головною зброєю трудящих в їх боротьбі на захист нашої країни були страйки. В 1919 р. страйкувало 1,2 млн. трудящих, в 1920 р. — вже 1,3 млн.<sup>29</sup> Характерною рисою виступів робітничого

<sup>26</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 367.

<sup>27</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 308.

<sup>28</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 367.

<sup>29</sup> Жак Дюкло. Французский рабочий класс и Октябрьская революция; стор. 129

класу були політичні вимоги, насамперед, вимога припинення підтримки білогвардійщини і панської Польщі, які почали військовий похід проти Радянської Росії.

В самому розпалі збройної боротьби, коли Червона Армія громила білопольських загартників, які дуже потребували зброї та інших військових матеріалів, у Франції вибухнув загальний страйк залізничників, яких підтримали докери найбільших портів, робітники багатьох заводів, що виготовляли зброю. В результаті страйку більша частина військових вантажів, призначених для Польщі і Врангеля, не була відправлена за призначенням<sup>30</sup>.

Так французькі трудящі виконували свій інтернаціональний обов'язок перед робітниками і селянами революційної Росії. В. І. Ленін в бесіді з Марселем Кашеном влітку 1920 р. просив його передати велику подяку французьким робітникам, які відмовилися вантажити гармати і кулемети для білополяків<sup>31</sup>.

У ході революційних виступів французьких робітників проти імперіалістичного уряду на захист Країни Рад відбувалося даліше розмежування сил в соціалістичній партії. Опортуністична політика правих діячів і центристів зазнавала нових провалів, і зрештою останні опинилися в ізоляції. Широкі маси рядових членів партії переходили на позиції революційного інтернаціоналізму, виступали за приєднання СФІО до Комінтерну.

Так на хвилі революційного піднесення руху пролетарської солідарності справді інтернаціоналістські сили консолідувалися і одержали перемогу на XVIII з'їзді СФІО, який проходив в Турі в грудні 1920 р. З'їзд прийняв рішення про приєднання партії до Комуністичного Інтернаціоналу, що означало виникнення у Франції Комуністичної партії, яка поклала в основу своєї діяльності великий принцип пролетарської солідарності. В резолюції «За російську революцію» партія заявила про «свою повну солідарність з Радянською республікою, яка бореться не тільки за врятування пролетаріату Росії, але також за визволення світового пролетаріату. Вона вважає, що першочергове завдання трудящих всіх країн полягає в тому, щоб забезпечити всіма засобами захист соціальної революції, що почалася в Росії, і повести нещадну війну проти імперіалізму, проти капіталістичного режиму, результатом якої буде повне визволення праці»<sup>32</sup>.

З утворенням Французької комуністичної партії в революційній боротьбі робітничого класу та його участі в міжнародному русі пролетарської солідарності почався новий етап. Звичайно, ФКП не відразу стала на послідовно марксистські позиції. В керівництві партії інколи виявлялися відступи від марксистсько-ленінського вчення. Однак у цілому вона з самого початку існування була партією революційної боротьби, партією інтернаціоналістів. ФКП ставила своїм завданням виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, прищеплювала розуміння необхідності підтримки революційних виступів робітників будь-якої країни, оскільки у них спільний класовий ворог — капітал і спільна мета — соціалізм.

Особливого значення ФКП надавала організації боротьби трудящих на захист батьківщини Жовтня від зазіхань міжнародного імперіалізму. Перший з'їзд партії, що відбувся в грудні 1921 р., проголосив непохитну вірність справі захисту Країни Рад. Комуністи роз'яснювали масам, що підтримка Радянської держави нерозривно зв'язана з боротьбою французьких трудящих за свої класові інтереси. У зв'язку з

<sup>30</sup> Г. Ф. Баскаков. Всеобщая забастовка французских железнодорожников в мае 1920 г.— «Новая и новейшая история», 1957, № 5, стор. 4.

<sup>31</sup> М. Кашен. Незабываемые встречи.— У кн.: «Воспоминания о В. И. Ленине». М., 1957, т. 2, стор. 526.

<sup>32</sup> «Вопросы истории КПСС», 1957, № 3, стор. 171, 172.



дим Марсель Кашен писав в «Юманіте»: «Ми не повинні забувати того, що коли наші російські товариші захищаються проти наскоків і агресії, вони борються за пролетаріат усього світу в такій же мірі, як за себе»<sup>33</sup>.

Партія комуністів організувала по всій країні рух за визнання СРСР. В Парижі, Марселі, Кале, Тулоні, Нанті — повсюди трудящі виражали готовність стати на захист Радянського Союзу. Вони надси- лали привітання радянському урядові, особисто В. І. Леніну.

Цей рух дедалі ширився. В червні 1923 р. депутати-комуністи рі- шуче вимагали в парламенті визнання СРСР. В серпні 1924 р. Керівний комітет ФКП звернувся до робітників, селян, солдатів з закликом по- силити боротьбу за визнання Радянської Росії<sup>34</sup>. Всі робітничі ви- ступи в 1924 р. проходили під цим лозунгом. 8 жовтня 1924 р. «Юма- ніте» писала: «Треба, щоб робітничий клас виявив свою власну волю і примусив уряд «лівого блоку» негайно і безумовно визнати Радянський Союз»<sup>35</sup>.

Сильний тиск трудящих поряд з іншими факторами змусив уряд, очолюваний Е. Еррію, визнати в жовтні 1924 р. СРСР і встановити з ним дипломатичні відносини.

Відтоді минуло 50 років. Весь цей час французький робітничий клас виявляє вірність традиції солідарності з трудящими, з усіма наро- дами першої в світі соціалістичної держави.

Французький робітничий клас, його бойовий авангард Комуністич- на партія здобули велику повагу і вдячність народів колоній послідов- ною підтримкою їх боротьби за визволення.

Револьюційне піднесення перших післявоєнних років, утворення Ко- муністичної партії відродили у французькому робітничому русі традиції солідарності національно-визвольним рухом. Зародження цих традицій було пов'язане з іменами керівників Французької робітничої партії Жю- ля Гада і Поля Лафарга та видатного діяча соціалістичної партії ре- волюціонера-інтернаціоналіста Жана Жореса.

У цій солідарності комуністи, як неодноразово підкреслював Моріс Торез, керувалися настановами основоположників марксизму-ленінізму, виходили з того, що імперіалізм є спільним ворогом колоніальних на- родів і трудящих самої Франції і що боротьба проти нього сприятиме не тільки визволенню сотень мільйонів колоніальних рабів, але й самого трудячого народу Франції<sup>36</sup>.

В 1925 р. комуністи і революційні синдикалісти підняли мільйони трудящих на боротьбу проти колоніальних воєн французького імперіа- лізму в Марокко і Сирії. Ще у вересні 1924 р. в привітанні, направле- ному вождю ріфських племен Абд-аль Керіму, парламентська група ФКП висловилася за надання незалежності Марокко та підтримку його боротьби міжнародним пролетаріатом<sup>37</sup>.

IV з'їзд ФКП, що відбувся в Кліші в січні 1925 р., у зверненні до ріфського народу заявив про намір партії «ефективно підтримувати пригноблені народи в їх боротьбі проти світового імперіалізму»<sup>38</sup>. Ко- муністи викривали французьку вояччину, що готувала напад на Рес- публіку Ріф, яка героїчно боролася проти іспанських агресорів. Газета «Юманіте» систематично повідомляла про відправку в Марокко додат- кових контингентів військ, зброї, про концентрацію французьких військ на кордоні Республіки Ріф.

13 квітня 1925 р. почалися воєнні дії французької армії проти воле-любного ріфського народу. Французьке командування і уряд Пенлеве

<sup>33</sup> «L'Humanité», 22 квітня 1922 р.

<sup>34</sup> «Cahiers du bolchevisme», 20 грудня 1924 р. Numéro special, стор. 48.

<sup>35</sup> «L'Humanité», 8 жовтня 1924 р.

<sup>36</sup> Морис Торез. Сын народа, стор. 55.

<sup>37</sup> Пьер Сема р. Война в Марокко. Л., 1925, стор. 59.

<sup>38</sup> С. Н. Гурвич. Рабочее движение и левый блок во Франции. М., 1966, стор. 110.

дим Марсель Кашен писав в «Юманіте»: «Ми не повинні забувати того, що коли наші російські товариші захищаються проти наскоків і агресії, вони борються за пролетаріат усього світу в такій же мірі, як за себе»<sup>33</sup>.

Партія комуністів організувала по всій країні рух за визнання СРСР. В Парижі, Марселі, Кале, Тулоні, Нанті — повсюди трудящі виражали готовність стати на захист Радянського Союзу. Вони надсилали привітання радянському урядові, особисто В. І. Леніну.

Цей рух дедалі ширився. В червні 1923 р. депутати-комуністи рішуче вимагали в парламенті визнання СРСР. В серпні 1924 р. Керівний комітет ФКП звернувся до робітників, селян, солдатів з закликом по-сидити боротьбу за визнання Радянської Росії<sup>34</sup>. Всі робітничі виступи в 1924 р. проходили під цим лозунгом. 8 жовтня 1924 р. «Юманіте» писала: «Треба, щоб робітничий клас виявив свою власну волю і примусив уряд «лівого блоку» негайно і безумовно визнати Радянський Союз»<sup>35</sup>.

Сильний тиск трудящих поряд з іншими факторами змусив уряд, очолюваний Е. Ерріо, визнати в жовтні 1924 р. СРСР і встановити з ним дипломатичні відносини.

Відтоді минуло 50 років. Весь цей час французький робітничий клас виявляє вірність традиції солідарності з трудящими, з усіма народами першої в світі соціалістичної держави.

Французький робітничий клас, його бойовий авангард Комуністична партія здобули велику повагу і вдячність народів колоній послідовною підтримкою їх боротьби за визволення.

Револьюційне піднесення перших післявоєнних років, утворення Комуністичної партії відродили у французькому робітничому русі традиції солідарності національно-визвольним рухом. Зародження цих традицій було пов'язане з іменами керівників Французької робітничої партії Жюля Гада і Поля Лафарга та видатного діяча соціалістичної партії революціонера-інтернаціоналіста Жана Жореса.

У цій солідарності комуністи, як неодноразово підкреслював Моріс Торез, керувалися настановами основоположників марксизму-ленінізму, виходили з того, що імперіалізм є спільним ворогом колоніальних народів і трудящих самої Франції і що боротьба проти нього сприятиме не тільки визволенню сотень мільйонів колоніальних рабів, але й самого трудового народу Франції<sup>36</sup>.

В 1925 р. комуністи і революційні синдикалісти підняли мільйони трудящих на боротьбу проти колоніальних воєн французького імперіалізму в Марокко і Сирії. Ще у вересні 1924 р. в привітанні, направленому вождю ріфських племен Абд-аль Керіму, парламентська група ФКП висловилася за надання незалежності Марокко та підтримку його боротьби міжнародним пролетаріатом<sup>37</sup>.

IV з'їзд ФКП, що відбувся в Кліші в січні 1925 р., у зверненні до ріфського народу заявив про намір партії «ефективно підтримувати пригноблені народи в їх боротьбі проти світового імперіалізму»<sup>38</sup>. Комуністи викривали французьку воячину, що готувала напад на Республіку Ріф, яка героїчно боролася проти іспанських агресорів. Газета «Юманіте» систематично повідомляла про відправку в Марокко додаткових контингентів військ, зброї, про концентрацію французьких військ на кордоні Республіки Ріф.

13 квітня 1925 р. почалися воєнні дії французької армії проти волелюбного ріфського народу. Французьке командування і уряд Пенлеве

<sup>33</sup> «L'Humanité», 22 квітня 1922 р.

<sup>34</sup> «Cahiers du bolchevisme», 20 грудня 1924 р. Numéro special, стор. 48.

<sup>35</sup> «L'Humanité», 8 жовтня 1924 р.

<sup>36</sup> Моріс Торез. Сын народа, стор. 55.

<sup>37</sup> Пьер Семар. Война в Марокко. Л., 1925, стор. 59.

<sup>38</sup> С. Н. Гурвич. Рабочее движение и левый блок во Франции. М., 1966, стор. 110.

зображали цю війну як оборонну з боку Франції, твердячи, ніби Абд-аль Керім капав на французькі військові пости. Комуністи викривали ці брехливі твердження. На сторінках «Юманіте» ФКП розповідала правду про війну, вона показала французькому народу, що справжнім винуватцем її є фінансовий капітал і уряд, який перебував у нього на службі<sup>39</sup>.

ФКП розгорнула агітацію за припинення війни і укладення миру з рифами. 14 травня 1925 р. ЦК ФКП звернувся до робітників і селян Франції і колоній із закликом до боротьби проти «брудної війни» в Марокко. Партія комуністів висунула чіткі лозунги-заклики: «Евакуація французьких військ з Марокко!», «Братання французьких солдатів з рифами!», «Укладення негайного миру з республікою Ріф!», «Визнання Ріфської республіки!»<sup>40</sup>.

Комуністи закликали соціалістів до спільних дій у боротьбі проти війни в Марокко. 26 квітня 1925 р. Унітарна загальна конфедерація праці звернулася до керівництва ЗКП з пропозицією спільно організувати по всій країні «публічні робітничі демонстрації» під лозунгами «Негайний мир з рифами!», «Воєнна евакуація з Марокко»<sup>41</sup>. Проте керівництво СФІО і реформістських профспілок відмовилося від спільних дій, хоч багато рядових членів соціалістичної партії і ЗКП виступали разом з робітниками, комуністами і унітаріями.

ФКП виступила справжнім організатором широкої кампанії солідарності з республікою Ріф. 17 травня вона провела в паризькому Луна-парку мітинг, на якому зібралось понад 15 тис. трудящих столичних підприємств<sup>42</sup>. 22 травня в Марселі комуністи організували мітинг протесту проти війни в Марокко. Депутати-комуністи, що виступили на ньому, закликали трудящих боротися за припинення війни, за визнання республіки Ріф<sup>43</sup>. Масові виступи трудящих проти війни мали місце в Бресті, Сен-Назері та ряді інших міст і районів країни.

З ініціативи ФКП почали створюватися Комітети дії, які керували масовими виступами трудящих. Центральний Комітет дії очолив Моріс Торез, який на той період був членом ЦК ФКП і секретарем партійної федерації Північного району. До складу ЦК увійшло 125 чоловік, в тому числі 100 — від найбільших підприємств країни і 25 — від провінціальних Комітетів дії<sup>44</sup>. Поряд з комуністами і членами УЗКТ до ЦК увійшло ряд соціалістів і членів ЗКП.

Комітети дії розгорнули величезну роботу, особливо в портах. Вони закликали докерів відмовлятися вантажити військові матеріали для відправки в Марокко. В Гаврі страйк докерів затримав відправку судна «Кароліна» до берегів Марокко. За організацію страйку власті заарештували і кинули до в'язниці секретаря профспілки УЗКТ<sup>45</sup>.

Нова колоніальна війна, яку розв'язав французький імперіалізм проти сірійського народу влітку 1925 р., ще більше сколихнула трудящих Франції, які дедалі активніше включалися в боротьбу проти антинародних правителів, гнобителів колоніальних народів. Робітничий клас виступав головною силою руху солідарності. Його боротьба проти колоніальних авантюр стала все організованішою. В перших рядах трудящих йшли пролетарі Паризького економічного району.

4—5 липня 1925 р. в столиці Франції відбувся робітничий з'їзд, в

<sup>39</sup> Н. Луцкая. Борьба французских коммунистов против колониальной войны в Марокко (1925—1926 гг.). — «Вопросы истории», 1951, № 9, стор. 136.

<sup>40</sup> «L'Humanité», 14 травня 1925 р.

<sup>41</sup> Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью (1925—1927). М., 1959, стор. 36, 37.

<sup>42</sup> Там же, стор. 56.

<sup>43</sup> «L'Humanité», 23 травня 1925 р.

<sup>44</sup> С. Н. Гурвич. Вказ. праця, стор. 124.

<sup>45</sup> Там же, стор. 118.

роботі якого взяли участь 1443 делегати, що представляли 200—250 тис. робітників Паризького району. Поряд з комуністами і унітаріями в роботі з'їзду брали участь сотні соціалістів, члени реформістських профспілок і безпартійні робітники<sup>46</sup>.

В доповіді, яку зробив на з'їзді Генеральний секретар УЗКП Гастон Монмуссо, були викладені поряд з економічними важливі політичні вимоги трудящих: негайне укладення миру з ріфами, евакуація французьких військ з Марокко. З'їзд закликав робітників бойкотувати перевезення військ і военных вантажів до Марокко, а найбільші профспілкові об'єднання трудящих УЗКП і ЗКП — спільно виступати проти колоніальних воєн<sup>47</sup>.

Слідом за Парижем робітничі з'їзди відбулися в Ліоні, Марселі, Бордо, Страсбурзі, Бізье<sup>48</sup>. Поряд з робітниками на них були представлені певні шари селян, солдатів. Як і в Парижі, в їх роботі брали участь не тільки комуністи і унітарії, але також соціалісти, члени ЗКП, багато безпартійних трудящих. Сам склад делегатів цих з'їздів, які, за деякими підрахунками, представляли понад 3 млн. трудящих<sup>49</sup>, свідчив про широкий розмах руху солідарності, прагнення трудящих до єдності дій в боротьбі проти спільного ворога — монополістичного капіталу. Ініціатором цього руху виступила Комуністична партія Франції, від імені якої голова ЦК дії Моріс Торез висунув ідею підготовки загального страйку. Ця пропозиція була схвалена делегатами з'їздів<sup>50</sup>.

Комуністи і унітарії розгорнули активну роботу по підготовці загального страйку. Під їх керівництвом влітку і восени 1925 р. по всій країні прокотилася нова хвиля маніфестацій протесту. Наприкінці липня в паризькому передмісті Кліші ЦК дії провів 60-тисячну демонстрацію робітників. Найстаріші діячі ФКП і профспілкового руху Кашен і Монмуссо, які виступили перед трудящими, закликали до посилення боротьби проти війн в Марокко і Сирії.

Свою рішучість боротися проти колоніалізму продемонстрували також трудящі міста Алес, де відбулася 10-тисячна маніфестація<sup>51</sup>.

Комуністи проводили широку антивоєнну пропаганду у військах. 20 липня 1925 р. «Юманіте» опублікувала відозву «До солдатів і матросів», закликаючи їх до братання<sup>52</sup>. Внаслідок безпосередньої діяльності комуністів у діючій армії почастишали випадки братання французьких військовослужбовців з повсталими сирійцями і ріфами. Робітники ряду военных підприємств бойкотували виробництво зброї, залізничники і докери відмовлялися вантажити і перевозити в Марокко і Сирію війська і зброю<sup>53</sup>.

Намагаючись стримати рух солідарності, уряд вдався до випробуваного засобу — репресій, насамперед проти організаторів антивоєнних виступів мас — комуністів. 29 липня 1925 р. уряд Пенлеве прийняв рішення, за яким члени ФКП розглядалися у Франції як «внутрішні вороги». Почалися арешти діячів партії і революційних профспілок. Директор «Юманіте» Кашен і головний редактор Поль Вайян-Кутюрье були засуджені до штрафу і 6 місяців тюремного ув'язнення за публікацію

<sup>46</sup> VI расширенный пленум Исполкома Коминтерна. Стенографический отчет. М., 1927, стор. 299.

<sup>47</sup> С. Н. Гурвич. Вказ. праця, стор. 124.

<sup>48</sup> «Коммунистический Интернационал», 1925, № 10, стор. 129, 130.

<sup>49</sup> В. П. Викторов. Обострение внутривостанковской борьбы во Франции как следствие колониальных войн в Марокко и Сирии. М., 1965, стор. 18.

<sup>50</sup> Морис Торез. Сын народа, стор. 55.

<sup>51</sup> «Правда», 5 серпня 1925 р.; Международная солидарность в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью, стор. 113.

<sup>52</sup> «L'Humanité», 20 серпня 1925 р.

<sup>53</sup> «Правда», 27 вересня 1925 р.; див. також: В. П. Викторов. Вказ. праця, стор. 18.

відозви «До солдатів і матросів». За участь у маніфестаціях солідарності було заарештовано чимало комуністів, усунуто ряд мерів-комуністів за надання приміщень для проведення антивоєнних мітингів<sup>54</sup>.

Проте ніякі репресії не могли зупинити руху протесту проти колоніальних воєн французького імперіалізму. Успішний розвиток кампанії солідарності з марокканським і сирійським народами дав можливість комуністам і унітаріям порівняно швидко підготувати загальний страйк трудящих, який відбувся 12 жовтня 1925 р. Незважаючи на спроби уряду і підприємців зірвати страйк (арешти комуністів, членів страйкового комітету, діячів УЗКП, створення спеціальних поліцейських загонів, груп штрейкбрехерів), незважаючи на зрадництво лідерів соціалістичної партії, які заборонили своїм членам брати участь у спільних з комуністами діях, страйк був успішним. У ньому взяло участь понад 900 тис. трудящих, які виступили під лозунгами припинення колоніальних воєн і підвищення заробітної плати. В ряді місць разом з комуністами і унітаріями в страйку брали участь члени СФЮ і ЗКП. За оцінкою авторів нарисів з історії робітничого руху у Франції «страйк 1925 р. був чудовим виявом пролетарського інтернаціоналізму і солідарності з національно-визвольним рухом в колоніях, доказом сили і свідомості кращої частини робітничого класу Франції, героїзму Комуністичної партії і її здатності керувати боротьбою мас»<sup>55</sup>.

Незважаючи на героїзм повстанців, широку підтримку їх визвольної боротьби з боку мільйонів трудящих Франції, французький імперіалізм все ж зміг придушити визвольний рух марокканського і сирійського народів. Сили імперіалізму ще переважали на той період сили демократії і антиколоніалізму як у самій Франції, так і на міжнародній арені. Жорстокі репресії, до яких вдався французький уряд, розгнуждана антикомуністична кампанія, зрадництво реформістів і правих соціалістів стримували рух протесту і солідарності, перешкоджали досягненню справжньої єдності дій трудящих у національному масштабі. І все ж загальний страйк і вся кампанія солідарності з національно-визвольною боротьбою марокканського і сирійського народів були важливою віхою в боротьбі за єдиний фронт французького пролетаріату, яскравим свідченням виконання трудящими Франції, їх авангардом — Комуністичною партією — свого обов'язку перед гнобленими французьким імперіалізмом колоніальними народами, обов'язку, який за визначенням В. І. Леніна полягав в наданні прямої і найактивнішої допомоги революційним рухам в колоніях і залежних країнах<sup>56</sup>.

Французька комуністична партія надавала першорядного значення організації дійової солідарності робітників Франції з боротьбою німецьких трудящих. Великою заслугою ФКП перед пролетарями обох країн було те, що вона в умовах небаченої шовіністичної пропаганди, яку проводили французькі власті і буржуазна преса в перші післявоєнні роки з метою створення атмосфери ворожнечі між трудящими Франції і Німеччини, зуміла виховати у мільйонів французьких робітників і селян почуття братерства щодо німецьких трудящих.

В 1923 р. ФКП організувала масові виступи трудящих проти окупації французькими військами Рура. 14 січня 1923 р. відбувся мітинг солідарності в Парижі, в якому взяло участь понад 20 тис. чоловік. Першотравневі виступи робітничого класу Франції пройшли під лозунгами «Евакуація Рура!», «Відміна Версальського договору!» У дні страйку чотирьохсот тисяч рурських робітників, розпропаговані французькими комуністами і комсомольцями, солдати окупаційних військ браталися з німецькими трудящими<sup>57</sup>.

<sup>54</sup> С. Н. Гурвич. Вказ. праця, стор. 126.

<sup>55</sup> Очерки рабочего движения во Франции, стор. 82.

<sup>56</sup> Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 156.

<sup>57</sup> Див.: Л. Рабкин. Братское единство Французской и Германской компартий в борьбе против фашизма и войны. М., 1962, стор. 15—17.

Серед французьких солдатів була поширена відозва ФКП «Робітники Німеччини — ваші брати, братайтеся з ними!». В Дуїсбурзі, Дортмунді під час робітничих демонстрацій в перших лавах разом з німецькими трудящими йшли, співаючи «Інтернаціонал», французькі солдати. В Ессені і Нештадті вони відмовилися стріляти в безробітних, які увірвалися до міської ратуші. На кінець 1923 р. братання стало масовим явищем. І хоч французькі власті вдалися до репресій (арешт керівників ФКП — Кашена, УЗКП — Монмуссо та інших, звинувачених в антиурядовій змові, засудження багатьох солдатів)<sup>58</sup>, все ж рурська авантюра французького імперіалізму в кінцевому підсумку зазнала краху, в чому велику роль відіграли революційні виступи трудящих Франції, їх солідарність з боротьбою німецького робітничого класу.

Ще до приходу Гітлера до влади в Німеччині французькі комуністи застерігали німецьких трудящих про загрозу фашизму, закликали робітників Франції до солідарності з боротьбою німецького пролетаріату. 23 січня 1933 р. Секретаріат ФКП виступив із заявою на захист Компартії Німеччини, закликаючи «На допомогу нашим братам в Німеччині! Їх боротьба — це наша боротьба»<sup>59</sup>.

З лютого 1933 р., через кілька днів після захоплення фашистами влади в Німеччині, ЦК ФКП разом з ЦК комсомолу та виконкомом УЗКП направили відозву до всіх трудящих, в якій роз'яснювали смертельну небезпеку, що її несе фашизм не тільки німецьким робітникам, але й всьому прогресивному людству, і закликали всіх трудящих Франції прийти на допомогу прогресивним силам німецького народу, виступати з протестами проти фашизму, проводити повсюди мітинги і демонстрації солідарності<sup>60</sup>.

Комуністи розгорнули велику роботу, організовуючи трудящих на захист німецьких антифашистів. Наступного дня після арешту Е. Тельмана, 4 березня 1933 р. з ініціативи комуністів і під їх керівництвом в Парижі було проведено 20 мітингів протесту. 7 березня відбувся 8-тисячний мітинг, в якому поряд з комуністами взяли участь також рядові соціалісти, безпартійні робітники. Учасники мітингу надіслали німецьким трудящим привітання від «продовжувачів справи Паризької Комуні»<sup>61</sup>. Масові виступи трудящих на захист німецьких робітників відбулися і в інших містах Франції. В ході цієї кампанії почали виникати Комітети дії на підтримку німецького пролетаріату.

Робітники Франції зробили свій вагомий внесок у боротьбу міжнародного пролетаріату за звільнення Георгія Димитрова та інших комуністів, звинувачених у підпалі рейхстагу. Найвищої точки цей рух досяг в середині грудня 1933 р. 19 грудня, тобто за кілька днів до закінчення Лейпцігського процесу, був проведений Міжнародний день захисту Димитрова та його товаришів. В цей день у Франції, як і в багатьох інших країнах, пройшли масові мітинги, демонстрації. Центральною подією дня став грандіозний мітинг в Луна-парку, який пройшов під лозунгами «Свободу Димитрову!», «Геть фашизм!», «Єдність дій!», в ньому взяли участь понад 30 тис. чоловік. Дуже точно підмітив зміст кампанії солідарності письменник-комуніст Анрі Барбюс, який на відкритті мітингу заявив: «Разом з життям наших товаришів поставлено на карту і права трудящих. Вирішується наша власна доля. Усі ви берете участь в лейпцігській драмі. Рішення залежить від вас самих»<sup>62</sup>.

Так, Лейпцігський процес був спрямований не тільки проти чотирьох комуністів, яких тут судили. Це провокаційне судилище фактично озна-

<sup>58</sup> Jacques Duclos. Memoires, Vol. I. Paris, 1968, p. 208.

<sup>59</sup> «L'Humanité», 23 січня 1933 р.

<sup>60</sup> «L'Humanité», 3 лютого 1933 р.

<sup>61</sup> Е. Л. Рабкін. Вказ. праця, стор. 44.

<sup>62</sup> «L'Humanité», 20 лютого 1933 р.

чало виклик всьому світовому революційному рухові і в разі успіху завдало б йому сильного удару. Однак міжнародний пролетаріат виграв цей двобій з фашизмом, примусив гітлерівський суд виправдати Димитрова та його товаришів. Рух солідарності трудящих усього світу став одним з вирішальних факторів поразки фашизму на Лейпцігському процесі.

Фашизм відступив. Однак це був тимчасовий відступ. В Німеччині, інших капіталістичних країнах, в тому числі і у Франції, реакція збирала сили для нового наступу на соціальні завоювання трудящих, на їх і без того урізані демократичні права і свободи.

Під час кампанії на захист Димитрова французький пролетаріат набув цінного досвіду для дальшої боротьби проти фашизму як зовнішнього, так і особливо внутрішнього, який після приходу до влади Гітлера знахабнів і перейшов у наступ. Головний урок, що його здобули трудящі з цієї кампанії, полягав у висновку, що для успішної боротьби проти фашизму необхідна насамперед єдність дій всього пролетаріату. Із застереженням проти недооцінки загрози фашизму і закликами до єдності дій трудящих постійно виступали керівники ФКП. На мітингу в Луна-парку 19 грудня 1933 р. Марсель Кашен підкреслював, що «небезпека, яка загрожує усім робітникам, фашизм з його терором, війна та її страхоття — це небезпека не однієї хвилини, години або дня. З цими небезпеками ми маємо зіткнутися і в майбутньому. Вони настійно вимагають, щоб єдиний фронт, на щастя тут створений, був схвалений всіма пролетарями і став постійним»<sup>63</sup>.

Перші успіхи, досягнуті у створенні єдиного робітничого фронту в ході кампанії солідарності з німецьким пролетаріатом в 1933 р., були розвинуті далі у боротьбі французьких трудящих проти загрози фашизму у самій Франції. Про це яскраво свідчив грандіозний 4,5-мільйонний загальний страйк 12 лютого 1934 р., який пройшов під лозунгом «Геть фашизм!» і завдав сильного удару по фашистським заколотникам.

Ця єдність робітників знизу стала вирішальним фактором для досягнення єдності зверху — укладення Пакту про єдність дій між ФКП і СФЮ, підписаного 27 липня 1934 р., і послужила основою створення єдиного антифашистського і Народного фронту, що став вирішальним фактором зриву спроб французької реакції та її союзників за кордоном встановити фашистську диктатуру у Франції.

Згадуючи про ці події, що знайшли всебічне висвітлення в радянській і зарубіжній марксистській літературі, ми лише хочемо підкреслити їх міжнародне значення, наголосити на інтернаціональному резонансі антифашистської перемоги французьких трудящих. Високо оцінюючи цю перемогу, Г. Димитров зазначав на VII конгресі Комінтерну, що робітничий клас Франції «дає приклад всьому міжнародному пролетаріату як треба боротися проти фашизму»<sup>64</sup>.

Об'єднавши свої зусилля в лавах єдиного фронту і заступивши шлях фашизмові, французький робітничий клас не тільки дав приклад боротьби проти загрози фашизму, але й зробив великий внесок в антифашистський рух міжнародного пролетаріату. Він фактично зірвав плани французької реакції, спрямовані на найшвидше здійснення змови з Гітлером, зробив неможливим встановлення суцільного ланцюга фашизму в країнах Західної Європи.

Заступивши шлях фашизмові у власній країні, французький робітничий клас тим самим виконав свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним пролетаріатом, перед усім прогресивним людством так само, як робила це свого часу Паризька Комуна.

<sup>63</sup> «L'Humanité», 20 лютого 1933 р.

<sup>64</sup> Г. М. Димитров. Доклад на VII Всемирном конгрессе Коммунистического Интернационала. М., 1958, стор. 37.

Відвернення фашизму у Франції, перемога Народного фронту дали французьким трудящим можливість виконати свій інтернаціональний обов'язок щодо республіканської Іспанії. На противагу політиці «невтручання», яку проводив уряд, очолюваний соціал-зрадником Блюмом, робітничий клас Франції з перших днів війни в Іспанії рішуче встав на бік республіканців, що героїчно боролися проти фашистських заколотників Франко. Сотні мітингів солідарності, проведені за ініціативою ФКП за три роки іспанської війни, збирання коштів для допомоги іспанським борцям, безпосередня участь у війні в складі інтернаціональних бригад — все це було виявом класової солідарності трудящих Франції щодо борців проти фашизму в Іспанії. Понад 100 млн. франків зібрали французькі трудящі в фонд допомоги Іспанській республіці. Трудова Франція направила в Іспанію 8,5 тис. добровольців, які становили четверту частину з 35 тис. всіх добровольців з 54 країн, які чесно виконали свій інтернаціональний обов'язок<sup>65</sup>. «Три тисячі французів сплять вічним сном в іспанській землі», писав Моріс Торез<sup>66</sup>. Ці французькі патріоти-антифашисти, як і інші добровольці, боролися не тільки за свободу іспанського народу. Вони воювали проти фашизму, що загрожував всьому прогресивному людству.

Звичайно цим не обмежувалася допомога трудящих Франції іспанському народові. Французькі робітники надали братню допомогу іспанським біженцям, яких на середину 1939 р. нараховувалося, за деякими даними, більш як півмільйона, в тому числі 80 тис. дітей<sup>67</sup>. Прогресивні сили Франції, очолювані Комуністичною партією, перешкодили здійсненню антигуманного, зрадницького плану французького уряду, що намагався видати республіканців фашистським правителям Іспанії, хоч правда певна частина біженців була насильно репатрійована.

В завдання нашого дослідження не входить широкий розгляд питання про солідарність трудящих Франції з республіканською Іспанією. Ця тема досить широко висвітлена в працях радянських істориків. Відзначимо лише, що допомога трудового народу Франції іспанським антифашистам і саме існування поряд з Іспанією країни, де були приборкани фашистські заколотники, де не було встановлено диктатури, яка існувала в Німеччині і Італії, — все це відіграло першорядне значення в тому, що республіканська Іспанія змогла протриматися три роки, а це в свою чергу відіграло важливу роль в розгортанні міжнародного антифашистського руху.

Набутий на полях битв в Іспанії досвід боротьби проти добре озброєних фашистських військ — іспанських, німецьких, італійських — французькі патріоти-добровольці успішно використали у себе на батьківщині в роки антифашистського Опору.

Цей рух у Франції, як і антифашистська війна в Іспанії, був справді інтернаціональним. Десятки тисяч трудящих багатьох країн опинилися на французькій землі, окупованій німецькими загарбниками. Імігранти, іспанські, німецькі, італійські, угорські біженці-антифашисти добровільно влилися в партизанські загони і підпільні групи. 40 тисяч іноземних громадян взяли безпосередню участь у національному повстанні влітку 1944 р. Тисячі іноземних робітників віддали своє життя за свободу французького народу. Але вони боролися і за власну свободу, за врятування людства від загрози фашизму. Дуже вірно підмітив і охарактеризував цю рису антифашистського руху у Франції головнокомандуючий французькими франтірерами і партизанами Шарль Тійон: «Зав-

<sup>65</sup> Л. М. Кантор. Помощь французского народа испанским беженцам во Франции в 1936—1939 гг. Ярославль, 1971, стор. 3.

<sup>66</sup> Морис Торез. Сын народа, стор. 115.

<sup>67</sup> «Коммунистический Интернационал», 1939, № 7, стор. 53.



дяки спільності інтересів Опір являв собою справжній Інтернаціонал. З цієї точки зору збройна боротьба у Франції, тобто Опір, належить історії всіх народів»<sup>68</sup>.

В післявоєнні десятиріччя робітники Франції зробили ще вагомий внесок в розвиток міжнародної солідарності трудящих. Вони виявляють непохитну вірність традиції дружби і солідарності з народами Радянського Союзу, рішуче виступають проти агресивних планів міжнародного імперіалізму щодо першої в світі держави робітників і селян і всієї соціалістичної системи, вважаючи цю систему найвищим завоюванням міжнародного пролетаріату, всіх сил миру і прогресу планети. Від імені мільйонів робітників, всього трудящого люду Франції Моріс Торез заявив на весь світ, що французький народ ніколи не воюватиме проти Радянського Союзу. Ця солідарність величезною мірою сприяла обранню Францією в останні 10—12 років курсу на всебічне співробітництво з СРСР.

Після другої світової війни під революціонізуючим впливом перемоги Радянського Союзу та утворення світової соціалістичної системи піднявся могутній вал національно-визвольних революцій. Почався розпад колоніальних імперій, в тому числі і французької. Колонізатори не здавали без бою своїх позицій. В ряді випадків вони вдавалися до жорстокого збройного придушення визвольних рухів. Дуже дорогою ціною дісталася незалежність народам колоній.

Історія національно-визвольних революцій не знає іншого такого випадку майже 30-річної безперервної збройної боротьби за свою свободу і незалежність, яку довелося вести в'єтнамському народові проти своїх гнобителів і агресорів — японських, французьких, американських.

У цій героїчній боротьбі в'єтнамський народ здобув ряд блискучих перемог. Великий внесок у ці перемоги зробили прогресивні сили всього світу, насамперед Радянський Союз й інші країни світової соціалістичної системи, а також міжнародний робітничий клас, особливо французькі трудящі.

Визнання Францією «Республіки В'єтнам як вільної держави, яка має свій парламент, свою армію і свої фінанси», що мало місце 6 березня 1946 р.<sup>69</sup>, стало можливим великою мірою завдяки сильному тискові на уряд з боку французьких трудящих. Вони винесли весь тягар фашистської окупації, відіграли вирішальну роль у русі Опору і, насамперед, в силу цих обставин змогли примусити правлячі кола більшою мірою, ніж раніше, рахуватися з їх волею. Це, зокрема, виявилось у формуванні урядів в 1944—1947 рр. з участю комуністів. Комуністи, які були протягом цих років першою партією в Національних зборах, рішуче вимагали в парламенті і уряді, де в січні-червні 1946 р. ФКП була представлена шістьма міністрами (М. Торез—віце-прем'єр), надання народам Індокитаю й інших колоній права на самовизначення. При цьому комуністи діяли в дусі традицій солідарності трудящих, виходили з принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Визнавши незалежність В'єтнаму, французькі імперіалісти вже наприкінці листопада 1946 р. розв'язали проти його народу війну, яку народ Франції назвав «брудною». В цей час представники ФКП не входили в уряд, хоч на виборах до Національних зборів комуністи дістали на 300 тис. голосів більше, ніж на попередніх виборах до Установчих зборів, і на 30 місць більше в палаті депутатів. Безперечно, що французька реакція скористалася з того факту, що в уряді в цей час практично не було опозиції агресивному курсові. Очолюваний лідером СФЮ Блюмом

<sup>68</sup> Шарль Тийон. Французские франтиферы и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов. М., 1963, стор. 527.

<sup>69</sup> Демократическая Республика Вьетнам. Конституция, законодательные акты, документы. М., 1955, стор. 57.

однопартійний уряд соціалістів відмовився вести з президентом ДРВ Хо Ши Міном переговори про мирне врегулювання проблеми.

Комуністи викрили імперіалістичні цілі розв'язаної Францією війни, яку Моріс Торез розцінив як «несправедливу, затягну єдино заради збереження прибутків колоніальних експлуататорів», «ганебну..., руйнівну для країни...»<sup>70</sup> Представники ФКП в парламенті голосували проти кредитів на Індокитай (війну в Індокитаї)<sup>71</sup>. Увійшовши знов до уряду, сформованого 22 січня 1947 р. соціалістом Рамадьє, комуністи ще з більшою рішучістю протестували проти колоніальної авантюри, вимагаючи негайного укладення миру, визнання за в'єтнамським народом права на повну незалежність.

Ці виступи представників робітничого класу викликали серйозні побоювання в таборі французької реакції і американської вояччини, що всіляко підтримувала французький імперіалізм у цій війні, бо пов'язувала з нею свої далекосяжні плани. Побоювання можливо швидкого укладення миру у В'єтнамі під тиском широких народних мас посилювалися ще тією важливою обставиною, що міністром національної оборони в уряді Рамадьє в січні 1947 р. став комуніст Франсуа Бію. Все це відіграло не останню роль у рішенні французької реакції здійснити фактично державний переворот — усунути з уряду міністрів-комуністів, що і було здійснено 4 травня 1947 р. На цей антиконституційний акт правлячі кола Франції штовхали і всіляко допомагали в його здійсненні американські імперіалісти, що продовжували тримати у Франції свої війська і намагалися закабалити французький народ під приводом надання йому економічної допомоги.

Однак усунення комуністів з уряду не привело до припинення їх боротьби проти «брудної війни», на захист інтересів колоніальних народів. Головні свої зусилля комуністи спрямовують на організацію широкої кампанії солідарності французьких трудящих з в'єтнамським народом. Ця кампанія постійно ширилася, набувала нових рис і форм. Від звичайних протестів проти війни робітники переходили до дійовіших акцій — антивоєнних страйків і демонстрацій, відмови перевозити зброю. Приклад у цьому дали докери, залізничники, моряки флоту. В Марселі, Ніцці трудящі затримали відправку військ у В'єтнам. У ряді інших районів вони зупиняли воєнні поїзди, а в Мондевілі і Греноблі скинули поїзди із зброєю під укіс<sup>72</sup>.

XII з'їзд ФКП, що відбувся у квітні 1950 р., націлив партію і трудящих на дальше розгортання солідарності. Він закликав їх вимагати від уряду негайного припинення війни, визнання ДРВ<sup>73</sup>.

Комуністи розгорнули більш широку роз'яснювальну роботу серед трудящих. На конкретних фактах вони показували, що погіршення економічного становища — прямий наслідок колоніальної авантюри у В'єтнамі, яка поглинає більшу частину тих сум, які робітники вносять у вигляді податків до державного бюджету. В 1950 р. на війну у В'єтнамі було витрачено 100 млрд. франків, а всього до 1952 р. ці витрати становили 4,2 млрд. доларів<sup>74</sup>. У той же час французькі монополії наживалися на воєнних поставках і на торгівлі з Південним В'єтнамом. З 1949 по 1953 рр. прибутки 25 компаній, діяльність яких була пов'язана з В'єтнамом, зросли у два рази — з 3,1 млрд. франків до 6,1 млрд.<sup>75</sup>

Війна відірвала від мирної праці величезну армію французьких трудящих. Восени 1950 р. експедиційний корпус, до якого було призвано багато резервістів, досяг 120 тис. На кінець 1953 р. за офіційними дани-

<sup>70</sup> Моріс Торез. Сын народа, стор. 196.

<sup>71</sup> Ю. В. Борисов. Вказ. праця, стор. 185.

<sup>72</sup> Histoire du Parti communiste francais. Paris, 1964, p. 375.

<sup>73</sup> Моріс Торез. Избранные произведения, т. II. М., 1960, стор. 210.

<sup>74</sup> Очерки рабочего движения во Франции, стор. 302.

<sup>75</sup> Н. Н. Молчанов. Четвертая республика. М., 1963, стор. 333.

ми в боях загинуло більш як 43 тис. французьких військовослужбовців і солдатів «Іноземного легіону». Близько 100 тис. становили втрати ма-ріонеткових армій В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі<sup>76</sup>.

Комуністи викривали американських імперіалістів, які допомагали французьким колонізаторам у придушенні боротьби в'єтнамського народу, розраховуючи перетворити у майбутньому весь Індокитай у свою стратегічну базу для ведення звідти агресивних дій проти країн соціалізму і визвольних рухів. Тому США нарощували поставки в Індокитай зброї і бойової техніки. Починаючи з 1950 р. вони щорічно направляли сюди воєнних вантажів на 500 млн. доларів. В 1950—1954 рр. США поставили в Індокитай 1400 танків, 360 літаків, 390 воєнних кораблів, 173 тис. гвинтівок і автоматів. І все ж найбільші витрати на війну несла Франція. За сім років ці витрати становили 3000 млрд. франків<sup>77</sup>. Отже війна, що лягала важким тягарем на трудящих, в той же час приносила прибутки монополіям. Члени ФКП, використовуючи ці разючі факти, показували трудящим, що боротьба за припинення війни була для людей праці не тільки справою класової солідарності, але й боротьбою за невідкладні економічні й соціальні вимоги.

Боротьба за мир у В'єтнамі, за надання його народові права на незалежність, набирала дедалі більшого розмаху. Почастішали випадки відмови вантажити і перевозити зброю і війська до В'єтнаму, у багатьох районах проходили антивоєнні страйки. Весь світ був вражений героїчним вчинком Раймонди Дьєн, яка лягла на рейки залізниці аби не допустити відправки поїзда з танками, призначеними для війни у В'єтнамі. Антивоєнні настрої проникали і в армію, що особливо яскраво виявилось у відмові моряка Анрі Мартена воювати у В'єтнамі. Він визнав за краще піти до в'язниці, ніж проливати кров заради інтересів імперіалістів.

Навколо робітничого класу стали об'єднуватися всі прогресивні сили Франції, складався широкий антивоєнний фронт. Війна ставала настільки непопулярною, а спільні виступи робітників різної партійної і профспілкової приналежності настільки почастішали, що це примусило соціалістів і лівих радикалів виступити разом з комуністами у Національних зборах за негайне припинення війни. Воєнні поразки, яких завдавали французьким військам патріоти Індокитаю, солідарність прогресивних сил Франції, активна підтримка визвольної боротьби народів Індокитаю миролюбними силами всього світу, насамперед, Радянським Союзом й іншими соціалістичними державами — все це примусило французький уряд погодитися на переговори у Женеві і зрештою на припинення війни і укладення в липні 1954 р. угоди про мир у В'єтнамі. «Трудящі Франції, — підкреслював Моріс Торез, — в перших лавах яких ішли докери, всі ці роки боролися проти війни у В'єтнамі... і виконали свій обов'язок солідарності»<sup>78</sup>.

Набуття у боротьбі проти війни у В'єтнамі досвід французькі трудящі, комуністи широко використали в розгортанні руху на підтримку визвольної війни алжирського народу. Робота ФКП в масах по організації солідарності з народом Алжіру мала свої особливості, що викликалося насамперед певним нерозумінням протягом досить тривалого часу більшою частиною французького народу, в тому числі і основною масою робітників, справжнього характеру алжирської війни, яка уявлялася їм спочатку навіть національною.

Такі хибні уявлення спричинилися в основному через тривалу буржуазну пропаганду, яка твердила, що Алжир завдяки зусиллям французьких властей і праці мільйону французів, які там проживали, ніби давно перестав бути колонією, що він повністю інтегрувався і став не-

<sup>76</sup> Н. М. Молчанов. Вказ. праця, стор. 350.

<sup>77</sup> Там же, стор. 333.

<sup>78</sup> Моріс Торез. Избранные произведения, т. II, стор. 289.

від'ємною і при тому досить розвинутою складовою частиною Франції, становлячи три її «заморські департаменти», населення яких за «Органічним статутом Алжіра» 1947 р. формально користувалося правами французьких громадян.

У міру розвитку алжірської революції ультраколоніалістські елементи посилювали свою шовіністичну пропаганду, намагаючись залякати французьких трудящих перспективою безробіття в разі перемоги «алжірських націоналістів» і відокремлення Алжіру від Франції.

За таких умов потрібна була повсякденна антиколоніальна пропаганда серед найширших мас трудящих, яка мала розвінчати міф «національної війни». І комуністи з перших днів війни роз'яснювали масам, що вона ведеться заради прибутків монополій, для дальшого гноблення народу Алжіра<sup>79</sup>. ФКП висунула і широко пропагувала свою програму мирного врегулювання алжірської проблеми. 8 листопада 1954 р. Політбюро ФКП висунуло такі вимоги: негайно припинити репресії і повернути у Францію війська і поліцейські сили; обговорити вимоги алжірського народу з його повноважними представниками<sup>80</sup>.

10 листопада ФКП ухвалила рішення «продемонструвати найрізноманітнішими засобами... свою братерську солідарність з трудящими Алжіру і категорично вимагати повернення каральних військ, звільнення ув'язнених».

Грунтуючись на принципі невід'ємного права будь-якої нації і народу на самовизначення, комуністи, зібравшись у липні 1955 р. на XIV з'їзд, більш чітко і конкретно сформулювали свою програму з алжірської проблеми — «негайне припинення воєнних дій і визнання реальності існування» алжірської нації, «відмова від нав'язаних силою колоніальних відносин» і «надання можливості Алжіру вільно визначити своє майбутнє»<sup>81</sup>.

Свідомі робітники, прості французи поступово переконувалися в правильності програми і політики ФКП в алжірському питанні. Особливо зрозумілою вона ставала для трудячої молоді, якій загрожувала мобілізація в армію для участі у ганебній справі придушення алжірської революції. Більшість юнаків, призваних до армії, виступали проти «брудної війни»<sup>82</sup>. Вони рішуче підтримували висунуту в Національних зборах Раймоном Гюйо від імені парламентської групи комуністів вимогу про заборону відправки в мирний час призовників на території, де відбуваються активні воєнні дії<sup>83</sup>. Яскравим проявом цієї підтримки була відмова наприкінці вересня 1955 р. 200 солдатів їхати в Алжир. Свій протест вони виклали в листівці, де зокрема зазначалося: «Наша совість підказує нам, що ця війна, яку ми ведемо проти наших братів-мусульман, суперечить принципам французької конституції, праву народів на самовизначення»<sup>84</sup>.

Однак в цілому позиція армії не відбивала ставлення прогресивних сил країни до алжірської війни. Керована головним чином реакційним офіцерством, армія залишалася основним зняряддям боротьби французького імперіалізму проти національно-визвольних рухів. З особливою жорстокістю французькі війська придушували прагнення алжірського народу до незалежності.

Найбільшу солідарність з визвольною боротьбою алжірського народу мав виявити робітничий клас, до чого його зобов'язував не тільки

<sup>79</sup> «L'Humanité», 9 листопада 1954 р.

<sup>80</sup> «L'Humanité», 12 листопада 1954 р.

<sup>81</sup> XIV съезд Французской коммунистической партии. М., 1956, стор. 14, 170.

<sup>82</sup> «Проблемы мира и социализма», 1959, № 6, стор. 52.

<sup>83</sup> Ю. В. Щ и р о в с к и й. Борьба Французской коммунистической партии против войны в Алжире. М., 1962, стор. 16.

<sup>84</sup> Р. Г. Л а н д а. Национально-освободительное движение в Алжире. М., 1962, стор. 191.

обов'язок пролетарської солідарності, але й те, що саме він виніс на своїх плечах основний тягар війни, яка поглинала щодня до 1 млрд. франків і відривала від роботи більш як півмільйона трудящих, мобілізованих до армії.

Крок за кроком комуністи розкривали і приводили в дію величезні потенціальні можливості робітничого класу, використовуючи для цього величезний арсенал засобів. Як зазначав у звітній доповіді ЦК ФКП XVI з'їздові партії заступник Генерального секретаря Вальдек Роше, за шість років війни комуністи «розповсюдили мільйони листівок і газет, розклеїли тисячі прокламацій, провели збір підписів під численними петиціями, організовували мітинги, демонстрації, дні боротьби, конгреси і конференції миру, коротше кажучи, вони мобілізували громадську думку і піднімали маси на боротьбу за проведення переговорів»<sup>85</sup>.

При цьому комуністи роз'яснювали трудящим, що вони повинні підтримувати справедливі вимоги алжирського народу не тільки в порядку виконання свого інтернаціонального обов'язку, але для захисту демократії в самій Франції від зазіхань з боку спільного ворога — ультраправих сил, які намагалися «не тільки перешкодити переговорам про мир в Алжирі, але й мріяли встановити у Франції відкриту фашистську диктатуру»<sup>86</sup>.

Ці сили вчинили в Алжирі кілька фашистських заколотів. Перший їх відкритий виступ 13 травня 1958 р. привів до падіння IV Республіки у Франції і встановлення режиму «особистої влади» в особі генерала де Голля, який протягом 1958 р. постійно твердив, що «умиротворення» буде доведене до кінця, і Алжир залишиться французьким. Але під тиском прогресивної міжнародної громадськості, в силу зрослої опозиції французьких трудящих і внаслідок героїчного опору алжирського народу де Голль змушений був у вересні 1959 р. визнати (правда, формально) право Алжіру на самовизначення.

Перспектива укладення миру в Алжирі штовхнула реакційне офіцerstvo, інші фашистські елементи на новий заколот в Алжирі в січні 1960 р. 28 січня Політбюро ФКП опублікувало в «Юманіте» відозву, в якій закликала французький народ до єдності — проти заколотників. За дорученням Політбюро Генеральний секретар партії звернувся від імені ФКП до всіх демократичних партій і організацій, закликаючи їх до єдиних дій у боротьбі проти фашистської загрози<sup>87</sup>. На цей заклик відгукнулися всі ліві політичні організації і профоб'єднання, які закликали трудящих до одногодинного загального страйку.

Зрозумівши реальну загрозу фашизму, французький робітничий клас рішуче виступив на захист демократії, за мир в Алжирі. 1 лютого 10 млн. трудящих припинили роботу. Повсюди проводилися демонстрації і мітинги протесту. Рішимість мас заступити шлях фашизмові вирішила справу. Того ж дня заколотники капітулювали. Під тиском трудящих де Голль 29 січня підтвердив у своїй промові визнання принципу самовизначення Алжіру<sup>88</sup>. В червні того ж року уряд змушений був почати переговори з представниками Тимчасового уряду Алжирської Республіки, які проте були зірвані французькою стороною.

Влітку і восени 1960 р. боротьба за мир в Алжирі розгорнулася у Франції з ще більшою силою. 27 жовтня по всій країні пройшли масові страйки, демонстрації, мітинги і збори протесту, в яких взяли участь сотні тисяч робітників. Трудящі рішуче вимагали негайного миру в Алжирі<sup>89</sup>.

Так завдяки насамперед величезній роботі комуністів серед народ-

<sup>85</sup> XVI съезд Французской коммунистической партии. М., 1961, стор. 14.

<sup>86</sup> Там же, стор. 4.

<sup>87</sup> «L'Humanité», 29 січня 1960 р.

<sup>88</sup> Ю. В. Широковский. Вказ. праця, стор. 104.

<sup>89</sup> «L'Humanité», 28 жовтня 1960 р.

них мас був розвіяний міф про «національну війну». Трудова Франція рішуче виступила на підтримку визвольної боротьби алжирського народу. 24 квітня 1961 р. 12 млн. трудящих на заклик Політбюро ФКП і ЗКТ провели годинний загальний страйк проти чергового фашистського заколоту в Алжирі. За оцінкою члена Політбюро Етьєна Фажона на пленумі ЦК ФКП 27 квітня саме рішучість трудящих мас «відвернула у Франції будь-яку спробу фашистської вилазки, пробудила в Алжирі опір, а потім і боротьбу солдатів контингенту» (тобто призовників — М. Ф.)<sup>90</sup>.

Робітничий клас, всі трудящі Франції заступили шлях фашизму. Заколот був швидко ліквідований. Прогресивні сили країни вимагали від уряду негайно відновити переговори про мир в Алжирі на основі принципу самовизначення. «Саме завдяки цим діям,— говорив на XVI з'їзді ФКП Вальдек Роше,— ідея переговорів і прагнення добитися їх дістали у Франції такі значні успіхи». Однак «...переговори це ще не мир, і для того, щоб добитися миру, народні маси повинні вчиняти дедалі сильніший тиск» на уряд<sup>91</sup>.

І трудящі посилювали тиск на правлячі кола. Вони гнівно протестували проти терору фашистської ОАС, що вишикла навесні 1961 р. і всіляко намагалася перешкодити укладенню миру в Алжирі. 6 грудня 1961 р. по всій країні пройшов національний День протесту проти війни в Алжирі. Ініціатором його виступила ФКП<sup>92</sup>. Наприкінці 1961 — на початку 1962 рр. виступи за мир в Алжирі стали повсякденним явищем і в лютому досягли кульмінації, ставши справді всенародними. Намагаючись стримати могутній рух солідарності, уряд вдався до збройного придушення мас. 8 лютого поліція і жандарми розстріляли демонстрацію трудящих Парижа, які вимагали покласти край терору оасівців і негайно укласти мир в Алжирі. Дев'ять маніфестантів було вбито, 250 — поранено. Похорон борців за мир в Алжирі вилився в могутню антивоєнну і антифашистську демонстрацію, в якій взяло участь понад мільйон парижан. На мітингу, що відбувся на кладовищі Пер-Лашез, трудящі поклялися до кінця боротися проти загрози фашизму, за мир в Алжирі<sup>93</sup>.

Важливою рисою цих виступів була така єдність дій, що може порівнятися лише з єдиним фронтом 1934 р. Як і тоді, ця єдність була досягнута знизу всупереч опору лідерів СФІО і керівників реформістських профспілок — «Форс уврієр». Спільність інтересів, життєва заінтересованість у якнайшвидшому припиненні «брудної війни» в Алжирі, з якої виростала і дедалі посилювалася фашистська загроза, правильна політика і тактика ФКП, її величезна організаційно-роз'яснювальна робота в масах — все це привело робітників-соціалістів і членів реформістських профспілок до спільних дій з робітниками-комуністами і членами ЗКП у боротьбі проти загрози фашизму, за мир в Алжирі.

Всенародний рух солідарності з визвольною боротьбою алжирського народу при єдності дій трудящих і їх політичних партій міг перерости у спільні виступи мас проти самих основ того режиму, який в кінцевому підсумку породив цю «брудну війну» і саму фашистську загрозу.

Виходячи з внутрішньополітичних умов, що склалися в самій Франції, враховуючи уже явну неспроможність французьких військ придушити визвольну боротьбу алжирського народу, а також величезний розмах міжнародного руху солідарності і найбільше, боючись виникнення Народного фронту, де Голль, як глава держави, і уряд змушені були погодитися на серйозні переговори з повноважними алжирськими представниками.

<sup>90</sup> Ю. В. Потемкин. Алжирский народ в борьбе за независимость. М., 1962, стор. 83.

<sup>91</sup> XVI съезд Французской коммунистической партии, стор. 12, 14.

<sup>92</sup> «L'Humanité», 7 грудня 1961 р.

<sup>93</sup> «L'Humanité», 9 лютого 1962 р.

18 березня 1962 р. в Евіані були підписані угоди про припинення вогню і встановлення миру в Алжирі. А в липні 1962 р. була проголошена незалежність Алжiru. Так алжирський народ, який 132 роки стогнав під ярмом колоніального рабства, але ніколи не припиняв боротьбу за своє визволення, здобув нарешті бажану свободу.

Одним з вирішальних факторів перемоги національно-визвольної революції в Алжирі був могутній рух солідарності французьких трудящих, що став важливою віхою у боротьбі ФКП за створення єдиного робітничого і антимонополістичного фронту.

Широкого розмаху набрала у Франції солідарність з героїчною боротьбою в'єтнамського народу проти американської агресії. Марші миру, що проходили по всій країні, збирання підписів під петиціями протесту, збирання коштів, на які закуповувалося медичне обладнання для госпіталів, зруйнованих американськими повітряними піратами, поширення брошур, в яких розповідалася правда про боротьбу в'єтнамського народу — такий далеко неповний перелік конкретних дій, в яких яскраво виявився рух французьких трудящих на захист справедливої справи В'єтнаму. Ця солідарність була однією з головних причин, які визначили негативне ставлення уряду Франції до американської агресії. Робітничий клас, всі прогресивні сили Франції зробили вагомий внесок у розвиток міжнародного руху солідарності з в'єтнамським народом, чим значною мірою сприяли припиненню агресії американського імперіалізму і встановленню миру на багатостраждальній землі В'єтнаму.

Ініціатором і керівником руху солідарності французьких трудящих з боротьбою народів проти колоніалізму, з революційними виступами робітників в країнах капіталу завжди виступала і продовжує виступати Французька комуністична партія. Комуністи вважають справу організації виступів трудящих на підтримку боротьби людей праці в інших країнах одним з найважливіших своїх обов'язків перед міжнародним пролетаріатом, перед усім прогресивним людством. Будучи одним з загонів міжнародного комуністичного руху, ФКП постійно координує свою діяльність у цій галузі з братніми комуністичними і робітничими партіями інших країн. Керівники партії від імені ФКП рішуче підтверджують вірність французьких комуністів, всього робітничого класу принципам пролетарського інтернаціоналізму. Про це свідчить принципова марксистсько-ленінська позиція делегацій ФКП на Міжнародних нарадах комуністичних і робітничих партій в 1957, 1960 і 1969 рр., на регіональних нарадах комуністичних партій капіталістичних країн Європи в питаннях стратегії і тактики боротьби проти наступу монополій на права трудящих, проти колоніалізму і неокolonіалізму, за єдність всіх революційних сил сучасності. ФКП здобула велику повагу братніх партій, трудящих мас капіталістичних і молодих незалежних країн, народів соціалістичної співдружності за її вірність принципам міжнародного пролетарського інтернаціоналізму, традиціям робітничої солідарності. «Зміцнення міжнародної солідарності,— підкреслював на ХХ з'їзді ФКП її Генеральний секретар Жорж Марше,— є однією з характерних рис періоду, що минув. Разом з комуністами, демократами, трудящими всього світу наша партія брала активну участь у цьому процесі — чи йдеться про політичну і матеріальну підтримку народів В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, протест проти білого терору в Судані, про боротьбу за звільнення Анджели Девіс, чи про постійну солідарність з іспанськими і португальськими демократами, з усіма жертвами імперіалістичних репресій»<sup>94</sup>.

За 54 роки свого існування ФКП набула цінний досвід по інтернаціональному вихованню робітників, організації їх на захист трудящих-

<sup>94</sup> ХХ съезд Французской коммунистической партии. Доклад товарища Жоржа Марше.— «Правда», 14 грудня 1972 р.

іммігрантів, залученню останніх до спільної боротьби проти монополістичного капіталу, за справжню демократію, за соціальний прогрес.

Цей напрямок діяльності ФКП набуває в нинішніх умовах особливого значення через наявність у Франції більше 4 млн. іноземних громадян, в тому числі до 2,5 млн. трудящих, і через намагання монополістичного капіталу загострити конкуренцію на ринку праці, протиставити «своїх» і «чужих» робітників, створити додаткові можливості тиску на загальний рівень заробітної плати в країні імміграції<sup>95</sup>, добитися в кінцевому підсумку ослаблення єдності робітничого класу, окремих його загонів там, де така єдність досягнута, або не допустити її.

Не можна розглядати проблему єдності дій робітничого класу Франції, не висвітлюючи питання про участь в них іноземних трудящих.

Ще з середини минулого століття Франція, її робітничий клас почали, через масовий імпорт робітників, перетворюватися з мононаціональних в багатонаціональні. Патронат, правлячі кола завжди намагалися не допустити єдності дій французьких трудящих і робітників-іммігрантів, використовуючи для цього соціально-економічну дискримінацію, різні засоби розколу, в тому числі й спроби розпалити серед «своїх» робітників расово-націоналістичні заборони.

Цьому курсові прогресивні сили Франції протиставляють справді інтернаціоналістську політику виховання трудящих у дусі класової солідарності, спрямовану на захист інтересів трудящих-іммігрантів шляхом боротьби за повне їх рівноправ'я з французькими робітниками. Ще на III з'їзді ФКП висунула вимогу абсолютної рівності іноземних трудящих з французькими<sup>96</sup>. Виходячи з того, що робітники-іммігранти становлять невід'ємну частину робітничого класу Франції, з'їзд поставив перед партійними організаціями завдання широкого залучення їх до спільної з французькими трудящими боротьби проти монополій. Кращих представників трудової імміграції ФКП залучає до своїх рядів, організуючи їх в мовних секціях.

Велику роботу серед французьких трудящих в цьому питанні проводять революційні профспілкові об'єднання.

В міжвоєнний період ФКП і ЗКП завдяки постійному захистові інтересів іммігрантів змогли втягнути значну їх масу в спільну з французькими трудящими боротьбу проти наступу капіталу і загрози фашизму. Тисячі польських робітників-іммігрантів стійко боролися разом з французькими братами по класу під час знаменитого страйку шахтарів в березні 1931 р.<sup>97</sup> Комуністи і унітарії рішуче протестували проти депортації десятків тисяч іноземних робітників в роки економічної кризи. Лідери СФІО запропонували в парламенті в липні 1932 р. законопроект, спрямований на захист національної робочої сили, на основі якого сотні тисяч іммігрантів були насильно повернуті на батьківщину. В той же час комуністи і унітарії організували кампанію на захист іммігрантів. В північних районах країни їм вдалося перешкодити депортації багатьох тисяч шахтарів-іммігрантів<sup>98</sup>.

Досвід, набутий в міжвоєнний період, допоміг комуністам згуртувати широкі маси іммігрантів навколо французького пролетаріату в роки німецької окупації і підняти їх на активний опір фашизму.

В післявоєнні десятиріччя комплекс питань, пов'язаних з положенням іммігрантів, набув в політиці і практичній діяльності ФКП і ЗКП ще більшої ваги. Це обумовлювалося зрослими масштабами імпорту робочої сили, посиленням дискримінації і експлуатації трудящих-іммігрантів, створенням патронатом і правлячими колами нових серйозних

<sup>95</sup> «Проблеми мира и социализма», 1973, № 7, стор. 40.

<sup>96</sup> III Congrès national du Parti communiste français. Paris, 1924, p. 63.

<sup>97</sup> «La Vie ouvrière», 15 березня 1932 р., стор. 3.

<sup>98</sup> «La Vie ouvrière», 30 березня 1932 р., стор. 2.



бар'єрів на шляху до єднання дій іммігрантів і національних робітників. Монополії свідомо ставлять значну частину «своїх» робітників у привілейоване становище, розширюють прошарок робітничої аристократії, певною мірою за рахунок надексплуатації припливних трудящих. З другого боку французькі капіталісти ввозять непомірно багато робітників, що не викликається економічними потребами, при цьому ввозять їх переважно з найвідсталіших капіталістичних країн Європи, насамперед з Португалії, Іспанії, Греції, а також з ряду африканських країн. До того ж до останніх років ввозили їх головним чином нелегально з метою створення на ринку праці значного надлишку робочої сили і використання його для тиску на заробітну плату основної маси «своїх» робітників, виставляючи при цьому припливних трудящих винуватцями безробіття, намагаючись зробити їх штрейкбрехерами в робітничому русі.

Цим, насамперед, можна пояснити небажання уряду вжити ефективних заходів до ліквідації неписьменності серед іммігрантів (в 1968 р. у Франції нараховувалося 1 млн. неписьменних іммігрантів)<sup>99</sup>. Їх намагаються ізолювати від французьких робітників за допомогою створення своєрідних гетто — бідонвілей, використовуючи старі квартали міст, де концентруються сотні тисяч іноземних пролетарів і членів їх сімей.

За таких умов ФКП і ЗКП розгорнули серед французьких трудящих та іммігрантів величезну роз'яснювальну і організаційну роботу, прагнучи виховати всіх пролетарів у дусі братерства і взаємодопомоги, спрямовуючи їх зусилля в русло спільної боротьби проти спільного класового ворога. Центральне місце в цій політиці і тактиці ФКП і революційних профспілок посідають питання організації боротьби за повне рівноправ'я іммігрантів з французькими робітниками. При цьому комуністи виходять з того, що саме нерівноправність є базою, на якій правлячі кола Франції будують свою політику протиставлення робітників за національною ознакою.

Особливе місце у цій боротьбі посіла в 1954—1962 рр. кампанія на захист алжирських трудящих у Франції.

Комуністи і члени ЗКП постійно роз'яснюють французьким трудящим, що боротьба за ліквідацію дискримінації робітників-іммігрантів прямо відповідає інтересам французького пролетаріату. Генеральний секретар ФКП Марше неодноразово підкреслював, що зростання продуктивності праці досягається значною мірою за рахунок надексплуатації іноземних трудящих, і використовується підприємцями для тиску на заробітну плату національних робітників, що, як наслідок, погіршує становище всього робітничого класу. «За цих умов боротися за рівність це не тільки... обов'язок пролетарської солідарності, але й прямий інтерес всіх трудящих Франції»<sup>100</sup>.

Історія післявоєнного періоду повна прикладів спільних виступів іноземних і французьких трудящих. Принципова політика ФКП, систематична і всебічна робота комуністів в масах іммігрантів, на підприємствах, в бідонвілях, погодження політики ФКП, ЗКП з комуністичними партіями і профспілками Італії, Іспанії й інших країн еміграції — все це привело до того, що в найвідповідальніші моменти класових битв французького пролетаріату трудящі-іммігранти не виступали штрейкбрехерами, на що їх штовхали агенти патронату, урядів країн еміграції та «гошисти», а йшли в спільних лавах з своїми товаришами по класу. Це особливо яскраво продемонстрували події травня 1968 р.

Зростаюча класова свідомість трудящих-іммігрантів дозволяє їм усвідомити правильність програми ФКП, спрямованої на завоювання пролетаріатом Франції політичної влади в країні, що докорінно змінить

<sup>99</sup> «Population», 1971, № 5, p. 942.

<sup>100</sup> «France nouvelle», 22—28 березня 1964 р., стор. 16—17.

становище іммігрантів. Ось чому вони солідарні з боротьбою французького робітничого класу за справжню демократію та соціальний прогрес.

Традиції пролетарського інтернаціоналізму живуть у боротьбі робітничого класу Франції. Їх всіляко розвивають вірні спадкоємці паризьких комунарів — французькі комуністи.

О. В. ПОТЄХІН

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВИЩА АМЕРИКАНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Науково-технічна революція, яка здійснюється водночас в соціалістичних та розвинутих капіталістичних країнах, створює широкі можливості для зростання виробничих сил і матеріальних багатств. Однак результати НТР, її соціальні наслідки в першу чергу залежать від того, в якій суспільно-політичній системі вона відбувається. Якщо при соціалізмі досягнення науки і техніки сприяють створенню благ для всього народу, прискорюють розвиток комуністичного будівництва, то в умовах капіталізму ці блага привласнюються невеличкою групою людей, які володіють засобами виробництва. Капіталізм використовує НТР для збільшення прибутків і посилення експлуатації трудящих.

В новій програмі Компартії США говориться, що технічна революція позбавляє робітників віри в завтрашній день. «Автоматизація й кібернетизація виробництва загострюють хронічні проблеми безробіття і бідності, кидають економічний виклик нового порядку». Молодь «наполягає на повному використанні потенціальних можливостей суспільного достатку і продуктивного використання людської праці, що стало можливим завдяки сучасному розвитку науки і техніки»<sup>1</sup>.

В середині 50-х років, коли в США тільки починалося широке впровадження автоматизації в виробництво, не було нестачі в оптимістичних прогнозах щодо її соціальних наслідків. «Автоматизація не тільки метод виробництва і економічна необхідність, — заявляв віце-президент компанії «Форд» Салівен, — це чарівний ключ до кращого життя для усіх нас»<sup>2</sup>. Вже на той час в конгресі США було створено комісію по вивченню впливу автоматизації на виробництво. Відомий профспілковий діяч У. Рейтер, виступаючи в Об'єднаній економічній комісії конгресу, казав: «Ми вітаємо розвиток науки і техніки і щасливі, що компанії і підприємці мають змогу придбати все більш ефективні машини... Ми тільки замочили підшви в потоці автоматизації, але коли він підійметься хоча б до рівня колін, наслідки його будуть надзвичайними»<sup>3</sup>. В 1960 р. виступ У. Рейтера в тій же самій комісії звучав в зовсім іншому плані — автоматизація в автомобільній промисловості призвела до безробіття, злиденності, невпевненості<sup>4</sup>.

І сьогодні в США не перевелися пророки, які вважають, що розвиток НТР — достатня умова для розв'язання соціальних проблем. Так американський вчений і підприємець Саймон Реймо вимушений констатувати існуючу невідповідність між науково-технічним прогресом і розвитком суспільства. Втім, з ентузіазмом декларує він: ця невідповідність — результат недостатнього розвитку суспільства в напрямку, по якому його рухає НТР, «техніка несе в собі зерно необхідних соціальних змін»<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Новая программа Компартии США. — «США: экономика, политика, идеология», 1970, № 11, стор. 85.

<sup>2</sup> Automation and Industrial Relations. New York, 1963, p. 231.

<sup>3</sup> История рабочего движения в США в новейшее время, т. II. М., 1971, стор. 328.

<sup>4</sup> Там же.

<sup>5</sup> S. R a m o. Century of Mismatch. New York, 1970, p. 127.

В даній статті робиться спроба простежити соціальні наслідки НТР в США в 60-х — на початку 70-х рр. для американської молоді. Період розгорнутого наступу НТР збігся з підвищенням кількісного складу молоді в американському суспільстві, зумовленим демографічним вибухом перших післявоєнних років. Різкий приріст населення — за період з 1948—1953 рр. новонародженість виросла майже на 50% і перевищила будь-який період в історії США — одержав назву «Бебі Бум». Всього за період 1945—1954 рр. в країні було народжено 36 800 тис. дітей<sup>6</sup>. Коливання темпів приросту населення привели до того, що в 1964 р. група сімнадцятирічних стала найчисленнішою віковою групою в країні. Протягом наступних семи років, тобто до 1971 р., чисельність сімнадцятирічних продовжувала зростати.

Отже, протягом всього цього періоду група молоді в віці 17 років була «центром ваги» з точки зору вікової структури американського населення. 1971 р. був останнім роком, коли група сімнадцятирічних була домінуючою. З 1972 р. віковий «центр ваги» в структурі населення почав підніматися і до кінця 1975 р. домінуючу групу буде складати населення в віці 21—22 роки<sup>7</sup>.

Соціологи цілком слушно відзначають так звану ролеву насиченість періоду молодості. Закінчення школи і вибір професії, продовження освіти, початок трудової діяльності або поєднання роботи і навчання, нові форми суспільно-політичної діяльності, служба в армії, виникнення сім'ї і виховання дітей, поява нових духовних інтересів і потреб, зміна сфери спілкування, вирішення проблем побуту та бюджету — ось неповний перелік питань, що виникали перед кожним з мільйонів, які вступили в більш-менш самостійне життя в 60-ті роки.

Для того щоб з'ясувати можливості, які надало американське суспільство молоді, вимоги, що були висунуті перед нею, проаналізуємо зміни в структурі американського активного трудящого населення за той період, коли вона «соціологізувалася». Слід зауважити, що американська статистика намагається приховати класову структуру суспільства, тому таблиця, складена за американськими джерелами, в значній мірі перекручує дійсну картину, коли, наприклад, відносимо до категорії «сільськогосподарські працівники» і багатющих фермерів, і найманих сільськогосподарських робітників. Але і в такому вигляді вона дає можливість для дещо обмеженого аналізу (табл. 1).

В 60-ті роки активне трудяще населення США зросло насамперед за рахунок молоді, яка вступила до трудового життя і зіткнулася з суспільством, ураженим глибоким соціальним розшаруванням, причому процес класової диференціації продовжувався — питома вага підприємців, менеджерів, адміністраторів — представників заможних кіл зменшилася за десятиріччя майже на 3%. Яку картину являв на цей період світ праці? Найменшим був попит на некваліфіковану працю — питома вага некваліфікованих робітників зменшилася при незначному абсолютному рості їх кількості. Отже, молода людина, яка не отримала професійної підготовки, повинна була вступити у жорстоку конкурентну боротьбу на ринку робочої сили з робітниками аналогічного кваліфікаційного рівня, але старшими за віком. Значно зросла в цей період кількість людей розумової праці (спеціалістів), а питома вага людей переважно фізичної праці («синіх комірців») зменшилася в складі активного трудящого населення на 1,1%. Умови експлуатації «білих» і «синіх комірців» зближуються, тому немає підстав для висновку про звуження бази антимонопольного руху. Спостерігалось як абсолютне, так і відносно зростання кількості кваліфікованих і напівкваліфікованих ро-

<sup>6</sup> Демографія поколень. М., 1972, стор. 28.

<sup>7</sup> Питер Ф. Дракер. Будущее предъявляет счет. — «За рубежом», № 43, 1971, стор. 22—23.

бітників, причому скоріше зростала відносна чисельність кваліфікованих робітників при збереженні переваги у використанні напівкваліфікованої праці (напівкваліфіковані робітники ставили у 1970 р. групу майже на 3,8 млн. чоловік більшу, ніж кваліфіковані). Не виправдалися прогнози початку 60-х років, що на сучасному виробництві не буде використовуватись напівкваліфікована праця. Навпаки, поточно-конвейерне виробництво використовує напівкваліфікованих робітників у все більших масштабах. До того ж, незважаючи на швидкі темпи НТР, зберігаються деякі ланки виробництва, в яких корпорації вважають не вигідним

Таблиця 1\*

**Структура зайнятості трудящого населення США по видах діяльності**

Трудяще населення США	1960 р.		1970 р.	
	тис. чоловік	%	тис. чоловік	%
Всього трудящого населення зайнято**	66 681	100	78 626	100
1. «Білі комірки»:	28 726	43	37 997	48,3
а) спеціалісти	тис. чоловік	%	тис. чоловік	%
б) менеджери, підприємці, адміністратори	7475	26	11140	29,4
в) конторські службовці	7067	24,7	8289	21,8
г) працівники торгівлі	9783	34	13714	36
2. «Сині комірки»:	4401	15,3	4854	12,8
а) кваліфіковані робітники	24 211	36,4	27 791	35,3
б) напівкваліфіковані »	тис. чоловік	%	тис. чоловік	%
в) некваліфіковані »	8560	35,4	10158	36,6
3. Працівники сфери обслуговування***	11986	49,5	13909	50
4. Сільськогосподарські працівники	3665	15,1	3724	13,4
	8349	12,6	9712	12,4
	5395	8	3126	4

\* Складено за: Statistical Abstract of the United States, 1973, p. 217.

\*\* В 1960 р.— особи від 14 років і більше; в 1970 р.— від 16 років і більше.

\*\*\* В тому числі поліцейські, пожежники, офіціанти, медичний обслуговуючий персонал та ін.

застосування сучасної техніки\*,— в цьому полягає обмеженість НТР в умовах державно-монополістичного капіталізму.

Щодо сфери обслуговування, то висока насиченість кадрами, автоматизація багатьох процесів роблять неможливим постійне поглинення кадрів, як це було в недалекому минулому.

Значно зросла категорія конторських працівників, що свідчить про бюрократизацію суспільства та ускладнення сфери управління. З сільського господарства за цей період виштовхнуто майже 2,3 млн. чоловік.

Про місце, яке займала молодь в суспільній організації праці, порівняно з іншими віковими групами населення, можна дізнатися з табл. 2.

На підставі даних табл. 3 можна скласти уявлення про зміни в участі молоді в суспільній організації праці за 1963—1968 рр.<sup>8</sup> Значний приріст спостерігався у використанні праці дівчат: якщо процент юна-

\* За словами соціолога-марксиста Ж. Арно, «атмосфера ливарного цеху «Гарвестер інтернешнл» у Мемфісі — гуркіт, пилюка, чорні спітнілі обличчя — нагадує романн Еміля Золя. Занедбаність багатьох цехів просто жахлива». — «Всесвіт», 1974, № 2, стор. 190.

<sup>8</sup> Звичайно, дані по віковій групі 16—19 років не збігаються, скажімо, з даними по групі 20—24 років, але структура зайнятості цих груп близька, деякі розбіжності зумовлені тим, що в старших вікових групах вище кваліфікаційний рівень.

Таблиця 2\*

**Молодь в складі активного трудячого населення США (тис. чоловік)**

Вікові групи	1960 р.			1970 р.		
	Всього населення	Білі	Негри та інші національні меншості	Всього населення	Білі	Негри та інші національні меншості
<b>Молодь</b>						
14—15 років	643 371	580 071	63 300	848 652	765 579	83 073
16—17 »	1 653 238	1 506 901	146 337	2 300 159	2 097 655	202 504
18—19 »	2 683 436	2 411 831	271 605	3 901 503	3 463 771	437 732
20—24 роки	7 029 053	6 198 569	830 484	10 953 861	9 661 298	1 292 563
25—34 »	14 720 901	12 936 804	1 784 097	17 110 928	14 936 592	2 174 336
Старші вікові групи						
35—44 роки	16 490 421	14 686 474	1 803 947	16 652 683	14 666 667	1 986 016
45—64 »	23 507 504	21 265 961	2 241 543	27 865 873	25 173 816	2 692 057
65 і більше	3 149 552	2 891 526	258 026	3 263 774	2 954 719	309 055

\* Складено за: «1970 U. S. Census of Population. General Social and Economic Characteristics». Washington, 1972, p. 1—372, Table 78.

Таблиця 3\*

**Участь молоді в віці 16—19 років у різних видах діяльності активного трудячого населення США**

Види діяльності активного трудячого населення	1963 р.				1968 р.			
	Всього (тис. чоловік)		Процент молоді від усіх зайнятих активною діяльністю		Всього (тис. чоловік)		Процент молоді від усіх зайнятих активною діяльністю	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
<b>Всього:</b>	2405	1847	5,3	7,9	3524	2525	6,8	9,1
1. «Білі комірці»:	503	981	2,9	7,6	647	1392	3,4	8,5
а) спеціалісти	57	54	1,1	1,8	94	84	1,5	2,2
б) менеджери, адміністратори, власники	27	7	0,4	0,6	26	9	0,4	0,7
в) конторські службовці	214	744	6,8	10,4	300	1032	8,8	11,0
г) працівники торгівлі	205	176	7,8	10,3	226	267	8,3	13,9
2. «Сині комірці»:	1235	178	5,8	4,6	1810	265	7,9	5,6
а) кваліфіковані робітники	144	6	1,7	2,5	242	11	2,5	3,4
б) напівкваліфіковані »	554	159	6,1	4,5	813	236	8,4	5,5
в) некваліфіковані »	537	13	15,5	13,8	756	19	22,0	15,1
3. Працівники сфери обслуговування	312	615	9,9	10,5	488	820	14,8	13,5
4. Сільськогосподарські працівники:	355	73	9,5	8,4	310	48	10,8	8,2
а) фермери і управляючі	17	2	0,8	1,5	13	—	0,7	—
б) наймані робітники	388	71	22,7	9,7	296	47	23,6	9,3

\* Складено за: Youth Unemployment and Minimum Wages. Washington, 1970, p. 28. Table A-25.

ків у складі всіх зайнятих зріс на 1,5%, то процент дівчат зріс на 2,3. Процент молоді в групі менеджерів, адміністраторів, власників (яких з невеликою вірогідністю помилки можна віднести до верхівки піраміди американського суспільства) залишався незначним — 0,4—0,7%. Найбільш високий процент серед усіх зайнятих належав юнакам, що використовувалися в сільському господарстві як наймані робітники (у найбільш малоперспективній групі з точки зору тенденцій змін в структурі

зайнятості всіх трудящих — близько 29% сільськогосподарських робітників — це юнаки у віці 16—19 років). В абсолютних цифрах більша частина молоді (1 млн. 810 тис. юнаків та 265 тис. дівчат) належала до «синіх комірців», тобто до робітничого класу, причому за досліджуваний період питома вага як юнаків, так і дівчат в складі робітничого класу зростає (відповідно на 2,1 і 1%). Напівкваліфікованих і некваліфікованих юнаків-робітників в 1968 р. було більше, ніж кваліфікованих, приблизно в сім разів, а дівчат — більше ніж в 20. Значну роль юнаки та дівчата відігравали в сфері обслуговування і торгівлі. Частіше конторськими службовцями працюють молоді люди, особливо дівчата.

В цілому при порівнянні змін у структурі всього активного трудящого населення і молоді можна зробити висновок: суспільство державно-монополістичного капіталізму, розвиваючи найважливіші в ході НТР передові за технологією галузі, недостатньо залучало молодь до активної діяльності (так, юнаки в 1968 р. становили тільки 1,5% усіх працюючих спеціалістів). В результаті утворився розрив між вимогами до робочої сили та їх задоволенням за рахунок підростаючого покоління.

Зміни в структурі народного господарства під впливом НТР, ускладнення виробничого процесу і дальший розподіл праці, швидкі зміни умов і характеру діяльності, злам старої професійної структури, збільшення об'єму науково-технічної інформації, яка повинна безперервно засвоюватися під час виробництва, змінили вимоги до кваліфікації, рівня загальноосвітньої та спеціальної підготовки молоді. Майже кожна нова машина або прилад, які впроваджуються у виробництво, викликають, як правило, до життя нову професію. За двадцять років, що минули з часів випуску в США у 1947 р. «Словника професій», з нього зникло близько 8 тис. назв та з'явилося майже 6 тис. нових. Більшість з них виникла у таких галузях, як аерокосмічна, електронна промисловість, машинобудування, атомна енергетика та ін. За деякими прогнозами до 1972 р., у цей словник необхідно було б додати близько 5 тис. нових професій. Отже, відбувалося швидке відмирання цілої низки професій, молодь повинна була набувати нових спеціальностей, потрібних в ході НТР<sup>9-10</sup>.

Слід мати на увазі, що скорочення зайнятості в деяких видах професій викликане не науково-технічними змінами в виробництві, а факторами економічної кон'юнктури, які обмежують, деформують хід процесів НТР. Однак безперечним є той факт, що саме з автоматизацією пов'язане найбільше скорочення робочих місць.

Загальна тенденція змін характеру праці, за думкою деяких американських спеціалістів, зводиться до слідуєчого: «Цінність фізичних навичок зменшується, здатність до засвоєння концепцій і здатність засвоїти нову техніку і пристосуватися до нової промислової обстановки стають високоцінними якостями»<sup>11</sup>.

Американські вчені значно розходяться в оцінці потреб сучасної економіки в висококваліфікованих кадрах. Справа в тому, що навіть на високоомеханізованому виробництві зберігаються допоміжні роботи, які не вимагають високої кваліфікації. Отже, слід говорити тільки про загальну тенденцію до підвищення рівня кваліфікації молодого виробничника.

Комплекс завдань, пов'язаних з забезпеченням господарства кадрами необхідних професій і кваліфікацій, починається з проблем суто виробничого характеру: прогнозування змін в структурі господарства і робочої сили, в характері виробничих функцій трудящих, умовах їх праці, рівні і характері необхідної кваліфікації, оцінка причин, характеру,

<sup>9-10</sup> «Employment Service Review». August — September, 1967, p. 20.

<sup>11</sup> Борьба классов и современный мир. М., 1972, стор. 108.

тенденцій розвитку, шляхів подолання нестачі тих чи інших груп кваліфікованих працівників. Тому на сучасному рівні розвитку НТР навчання працівників у значній мірі залежить від системи освіти і підготовки кадрів.

Розглянемо становище в основних ланках цієї системи: середній, професійній, вищій освіті.

Організація, фінансування та методи американської середньої школи спрямовані на розв'язання трьох задач: 1) забезпечити різні галузі господарства робочими різних спеціальностей; 2) піддати молоде покоління відповідній ідеологічній обробці; 3) дати якісну освіту представникам правлячого класу.

Класові бар'єри в системі освіти виявляються в різниці змісту, обсягу, якості одержаної освіти. Насамперед, диференціація учнів відбувається за типом школи, до якої вони вступають. В Сполучених Штатах Америки існують три типи шкіл: громадські (public) школи — в них навчається близько 88% учнів; релігійні (religios) — 8; незалежні, тобто приватні (independent or private) — 4%<sup>12-13</sup>.

Останні школи, елітарного характеру, призначені для дітей верхівки американського істеблішменту, готують найбільший процент абітурієнтів привілейованих університетів, звідки виходять майбутні «капітани американського бізнесу». Значна кількість цих шкіл знаходиться на атлантичному узбережжі — в штатах Массачусетс, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Вісконсін. Бюджет «незалежних» шкіл на 60—70% складається з платні за навчання, що стягується з учнів. Решту грошей приносять приватні офірування колишніх випускників та проценти з цих вкладів. Вартість навчання на кінець 60-х років в денних приватних школах сягала 1700 доларів, а в школах-інтернатах — 2500 доларів на рік, до цієї суми слід додати витрати, пов'язані з придбанням книг, спортивного інвентаря, музичних інструментів та ін. В результаті все це робить їх недоступними для сімей середнього достатку і навіть вищого за середній. Рівень знань, які одержують учні «незалежних» шкіл, залишає далеко позаду рівень знань в громадських школах. Але й самий факт отримання диплому аристократичної школи відкриває перед його власником широкі перспективи.

Наступний тип — релігійні школи, абсолютну більшість (понад 90%) яких складають католицькі школи. В восьми штатах Північного Сходу США вони мають значний вплив: в Чикаго 33% всіх школярів навчаються в католицьких учбових закладах; в Буффало — 37; Бостоні — 32; Клівленді — 26%. Система католицьких шкіл має чітку організацію, кожна окрема школа утримується парафією, і священник несе відповідальність за її роботу. Головна увага в цих школах приділяється релігійному навчанню та вихованню. Незважаючи на те, що зміст освіти, яку отримують в цих школах, дуже далекий від потреб життя, католицька церква, вмівло використовуючи критику громадських шкіл і невдоволення батьків низьким рівнем дисципліни, викладанням в них, помітно поширює свій вплив.

Нарешті, масова американська школа — громадська, стан навчання в якій вимагає детального аналізу, бо більшість молодих американців отримують освіту саме тут. Відразу після прийому до школи учень піддається тестовим випробуванням, які періодично повторюються. Відповідно до результатів тестів учнів розбивають на три групи — А, В, С (обдаровані, нормальні, розумово відсталі). Рівень викладання в цих групах різко відрізняється, бо вважається, що учні з низькими тестовими показниками не можуть засвоїти основи наук і повинні одержувати переважно «практичні» знання і навички. Внаслідок навчання за збід-

<sup>12-13</sup> З. А. Малькова. Современная школа США. М., 1971, стор. 75, 103, 111. (Дані на 1969 р.).

неною п о г р м ю в е л е т и к л и учні з груп «нездюних» на момент переходу до середньої школи безнадійно відстають від своїх ровесників, атмосфера усвідомлення інтелектуальної неповноцінності примушує їх кидати навчання.

Американський дослідник Патриція Секстон відмічає: «коефіцієнт розумової обдарованості», який показують тести, відображає не здібності учня, а його розвиток, начитаність, культуру, одержані в сім'ї. Показники тестів відповідають соціальному становищу учнів, свідчать дані соціолога. В учнів, батьки яких заробляли від 3 до 5 тис. доларів, рівень знань оцінювався від 5,06 до 5,35 умовних одиниць; від 5 тис. доларів до 7 — від 5,40 до 5,85 ум. од.; від 7 до 9 тис. доларів — від 6,16 до 6,80 ум. од.; більше 9 тис. доларів — від 6,95 до 7,5 ум. од.<sup>14</sup>

Доповідь сенатської комісії з питань освітніх можливостей 1973 р., підсумок її дворічної роботи дає розгорнуту картину хронічних хвороб системи освіти у США, «нескінченого ланцюга расової, етнічної та економічної дискримінації». За оцінкою комісії від 12 до 20 млн. дітей шкільного віку походять з сімей бідноти; 10,5 млн. юних американців — діти цілком або частково безробітних батьків; 8,7 млн. — кожного дня приходять голодними до школи; більше ніж 5 млн. — мають незадовільні житлові умови, для всіх цих дітей процес навчання у школі перетворюється на «повторення цілковитих невдач у справі одержання освіти». Мільйони таких дітей залишають школу з величезною нестачею знань, не отримують навичок необхідних для трудового життя. «Внаслідок цього, — говориться в доповіді, — наші державні школи не тільки увічнюють, але й поглиблюють соціально-економічну і расову нерівність у суспільстві»<sup>14а</sup>.

Якість освіти, яку одержують діти трудящих, зумовлена системою фінансування школи. Гроші на розвиток і утримання шкіл надходять з таких джерел: 7,6% — від федерального уряду, 38,6 — з бюджету штату, 53,8% — за рахунок місцевих податків<sup>15</sup>. В США існує спеціальний місцевий шкільний податок, який стягується з нерухомого майна американської сім'ї.

Перерозподіл коштів на користь освіти недостатньоімущих не відбувається, тому що кошти ідуть на задоволення потреб шкіл мікрорайону. В США за місцем мешкання можна безпомилково встановити рівень доходів сім'ї. Природно, що нерухоме майно, податки з якого складають основу бюджету кожної школи в багатому передмісті, більше, ніж в робітничих, негритянських кварталах або в районах країни, вражених хронічною депресією.

Так, на 80% молоді шкільного віку округу Шелбі (м. Мемфіс) витрачається тільки 50% всіх коштів, які виділяються в окрузі на освіту, — визнав мер Мемфіса, — решта — 50% припадає на 20% молоді шкільного віку<sup>16</sup>.

Більше того, існує майже трикратна різниця між штатами по рівню витрат на одного учня.

Особливо страждає молодь з національних меншостей. В Нижньому Іст-Сайді (район Нью-Йорку), де близько 45% школярів — пуерториканці, а 15 — негри, 63% від 2719 охоплених дослідженням учнів п'ятих-шостих класів відставали за рівнем письменності на шість і більше місяців від належного рівня. Багато випускників середньої школи відставали за рівнем знань на два-три роки<sup>17</sup>.

<sup>14</sup> Patricia Sexton. Education and Income. New York, 1961, p. 26.

<sup>14а</sup> «США: економіка, політика, ідеологія», 1974, № 7, стор. 43.

<sup>15</sup> А. Брычков. Молодая Америка. М., 1971, стор. 30.

<sup>16</sup> R. Dentler. Major Social Problems. New York, 1972, p. 333.

<sup>17</sup> D. Hunter. The Slums. Challenge and Response. London, 1964, pp. 62—63.



На думку прогресивних американських громадських діячів, в справі ліквідування різниці в якості освіти деяку роль міг відіграти так званий басінг, тобто транспортування дітей з районів бідності до інших шкіл і навпаки, спрямований на десегрегацію шкіл. Але спроби в цьому напрямку зустрічають шалений опір расистів.

Проблеми підвищення загальноосвітнього рівня молоді з незаможних сімей не можуть бути вирішені і за допомогою експериментальних програм типу «Head Start» — підготовка до старту. Програма, що передбачала навчання за спеціальною програмою здібних дітей бідноти протягом шести-восьми тижнів в літній час, торкнулася дуже обмеженої кількості молодих людей. За словами В. Вільямса та Дж. Еванса, відповідальних працівників урядових органів освіти, значення цієї програми було зведено нанівель, коли діти повернулися в бідні сім'ї та школи гетто, тобто в оточення бідності, звідки їх набирали<sup>18</sup>.

Яким чином американська школа пристосовує молоду людину до трудового життя в умовах НТР? Надаючи освіту нижчого загальноосвітнього змісту, ніж це необхідно для наукової діяльності, висококваліфікованої праці, школа розвиває практичні навички (викладання курсів практичного природознавства, ділової арифметики, діловодства, побутової електротехніки, автосправи, ручної праці тощо), готує молодь до напівкваліфікованої праці (верстатник, водій механічного транспорту, збірник-операційник, доставщик товарів, робочий складів та ін.)<sup>19</sup>. В середніх школах США велика увага приділяється домоведенню, конторським, сільськогосподарським, торговельним спеціальностям, підготовці до роботи в сфері обслуговування. 38% молодих робітників, зайнятих в господарстві США в середині 60-х років і маючих спеціальну підготовку (без тих, хто закінчив вищі учбові заклади), отримали її в середній школі. До них відносяться, зокрема, 72% друкарів, 62 — секретарів, 88% стенографісток<sup>20</sup>.

Отже, заздалегідь багато трудящої молоді позбавляється можливості набути перспективної професії, залишається осторонь магістрального шляху розвитку економіки.

В американській середній школі проводиться певна робота по професійній орієнтації учнів. Крім шкіл, професійною орієнтацією займаються державні, приватні агентства, центри при університетах та коледжах. В школах професійну орієнтацію здійснюють учителі в процесі викладання загальноосвітніх дисциплін, а також профрадники. Про загальну ефективність програми профорієнтації досить красномовно говориться в президентському посланні Конгресу в 1965 році: «З кожних десяти молодих людей, які кинули школу раніш ніж її закінчили, вісім повідомляють, що не отримували ніякої консультації з боку представників агентств по зайнятості щодо добору професії та професійної освіти. Навіть з випускників середньої школи менше половини отримали професійну орієнтацію»<sup>21</sup>.

До того ж заходи по профорієнтації та профдобору об'єктивно мають вузькі межі: соціальне походження впливає на вибір професії — не випадково, що в кожній анкеті, яка має на меті полегшити вибір заняття, є питання про соціальне походження.

Відсутність реальних можливостей одержати висококваліфіковану роботу усвідомлюють і молоді люди. Показові в цьому відношенні

---

<sup>18</sup> «The Annals of the American Academy of Political and Social Science». September 1969, pp. 122, 128.

<sup>19</sup> В. И. Марцинкевич. Образование в США: экономическое значение и эффективность. М., 1967, стор. 81.

<sup>20</sup> «Manpower Report of the President». Washington, 1964, p. 256.

<sup>21</sup> R. Lester. Manpower Planning in a Free Society. Princeton — New York, 1966, p. 57.

результати опиту 925 дівчат з робочого середовища, які навчалися в 7—12 класах середньої школи в штаті Техас. На запитання, яку професію вони бажають обрати, дівчата відповіли:

секретарі . . . . .	240	оператори ЕОМ . . . . .	12
вчителі . . . . .	122	культпрацівники . . . . .	11
медичні сестри . . . . .	101	працівники соціальних установ	11
косметички . . . . .	63	юристи . . . . .	9
стюардеси . . . . .	31	діячі бізнесу . . . . .	8
лікарі . . . . .	18	вчені . . . . .	6
манекенщиці . . . . .	18	фермери . . . . .	6
конторські службовці . . . . .	13	інші професії . . . . .	44
художники-оздоблювачі . . . . .	12		

Як бачимо, більшість дівчат обрали «реальні» професії, але  $\frac{3}{4}$  з опитаних заявили, що не розраховують отримати обрану спеціальність<sup>22</sup>.

Відомий спеціаліст з жіночого питання в США Аліса Россі зазначає: «Вчитель знущується з чорного хлопчика або білої дівчинки, які прагнуть стати інженерами, суспільство чинить тиск, щоб усунути дівчат від таких професій, як лікар або юрист...»<sup>23</sup>

Негритянський юнак, який дуже добре навчається в школі, особливо по точних науках, сказав в бесіді з профрадником:

«Я хотів би стати науковим робітником в галузі медицини або хімії, можливо фармакології, але друзі говорять, що я даремно прагну до наукової діяльності. Вони кажуть, що я не зможу знайти роботу, якщо навіть мені пощастить отримати освіту. Вдома батьки ставлять в приклад дядька юриста, до якого не звертаються за порадою і допомогою навіть негри. Батьки вважають, що з мого боку божевільля навіть мріяти про такі речі, як медицина чи фармакологія. Іноді мені здається, що ні до чого йти в коледж, можливо я більше здатний до роботи двірника». В коментарі до цієї заяви американські буржуазні спеціалісти з питань профорієнтації М. Байер і Е. Робер пишуть: «Незважаючи на законодавство та інші соціальні фактори, національні меншості стикаються з особливими проблемами щодо добору професії»<sup>24</sup>.

В зв'язку з існуючим в умовах НТР попитом на молодший науково-технічний персонал і висококваліфікованих робітників нових спеціальностей все більшого значення набуває професійна освіта в спеціалізованих учбових закладах, оснащених відповідним обладнанням. Післяшкільну професійну освіту дають професійно-технічні школи, багато молодших коледжів. Строк навчання — до двох років, а в деяких випадках і більше. Професійна підготовка проводиться по різноманітних спеціальностях: електроніці, електротехніці, механіці, приладо- і авіабудуванню, металургії, хімії, прикладному мистецтву, комерційній та підприємській діяльності та ін. В учбових закладах навчаються не тільки учні денної форми навчання, а й частина робітників і службовців, які прагнуть підвищити кваліфікацію. Втім, масштаби та рівень підготовки, яку дає післяшкільна професійна освіта, значно відстають від потреб промисловості. Особливо велике відставання в підготовці техніків. Якщо, за підрахунками американських спеціалістів, необхідне співвідношення між техніками і інженерами на сучасному виробництві 2 : 1, то навчатися повинні приблизно 390 тис. чоловік в рік. Але в 60-ті роки підготовку за спеціальністю техніків одержували не більше як 60 тис. чоловік<sup>25</sup>.

Для більшості промислових робітників головним методом підготовки в 60-ті роки залишалося навчання на робочому місці, поверхове та

<sup>22</sup> A. Shostak, W. Gomberg. Blue-Collar World. New York, 1964, p. 156.

<sup>23</sup> Alice S. Rossi. Sex Equality: the Beginnings of ideology. In the book — Major Social Problems. New York, 1972, pp. 451—452.

<sup>24</sup> M. Bayer, E. Roeber. Occupational Information. Chicago, 1964, pp. 21—22.

<sup>25</sup> Н. Д. Гаузер. Научно-технический прогресс и рабочий класс США. М., 1968, стор. 174.

На думку прогресивних американських громадських діячів, в справі ліквідування різниці в якості освіти деяку роль міг відіграти так званий басінг, тобто транспортування дітей з районів бідності до інших шкіл і навпаки, спрямований на десегрегацію шкіл. Але спроби в цьому напрямку зустрічають шалений опір расистів.

Проблеми підвищення загальноосвітнього рівня молоді з незаможних сімей не можуть бути вирішені і за допомогою експериментальних програм типу «Head Start» — підготовка до старту. Програма, що передбачала навчання за спеціальною програмою здібних дітей бідноти протягом шести-восьми тижнів в літній час, торкнулася дуже обмеженої кількості молодих людей. За словами В. Вільямса та Дж. Еванса, відповідальних працівників урядових органів освіти, значення цієї програми було зведено нанівець, коли діти повернулися в бідні сім'ї та школи гетто, тобто в оточення бідності, звідки їх набирали<sup>18</sup>.

Яким чином американська школа пристосовує молоду людину до трудового життя в умовах НТР? Надаючи освіту нижчого загальнотеоретичного змісту, ніж це необхідно для наукової діяльності, висококваліфікованої праці, школа розвиває практичні навички (викладання курсів практичного природознавства, ділової арифметики, діловодства, побутової електротехніки, автосправи, ручної праці тощо), готує молодь до напівкваліфікованої праці (верстатник, водій механічного транспорту, збірник-операційник, доставщик товарів, робочий складів та ін.)<sup>19</sup>. В середніх школах США велика увага приділяється доведенню, конторським, сільськогосподарським, торговельним спеціальностям, підготовці до роботи в сфері обслуговування. 38% молодих робітників, зайнятих в господарстві США в середині 60-х років і маючих спеціальну підготовку (без тих, хто закінчив вищі учбові заклади), отримали її в середній школі. До них відносяться, зокрема, 72% друкарів, 62 — секретарів, 88% стенографісток<sup>20</sup>.

Отже, заздалегідь багато трудящої молоді позбавляється можливості набути перспективної професії, залишається осторонь магістрального шляху розвитку економіки.

В американській середній школі проводиться певна робота по професійній орієнтації учнів. Крім шкіл, професійною орієнтацією займаються державні, приватні агентства, центри при університетах та коледжах. В школах професійну орієнтацію здійснюють учителі в процесі викладання загальноосвітніх дисциплін, а також профрадники. Про загальну ефективність програми профорієнтації досить красномовно говориться в президентському посланні Конгресу в 1965 році: «З кожних десяти молодих людей, які кинули школу раніш ніж її закінчили, вісім повідомляють, що не отримували ніякої консультації з боку представників агентств по зайнятості щодо добору професії та професійної освіти. Навіть з випускників середньої школи менше половини отримали професійну орієнтацію»<sup>21</sup>.

До того ж заходи по профорієнтації та профдобору об'єктивно мають вузькі межі: соціальне походження впливає на вибір професії — не випадково, що в кожній анкеті, яка має на меті полегшити вибір заняття, є питання про соціальне походження.

Відсутність реальних можливостей одержати висококваліфіковану роботу усвідомлюють і молоді люди. Показові в цьому відношенні

<sup>18</sup> «The Annals of the American Academy of Political and Social Science». September 1969, pp. 122, 128.

<sup>19</sup> В. И. Марцинкевич. Образование в США: экономическое значение и эффективность. М., 1967, стор. 81.

<sup>20</sup> «Manpower Report of the President». Washington, 1964, p. 256.

<sup>21</sup> R. Lester. Manpower Planning in a Free Society. Princeton — New York, 1966, p. 57.

результати опиту 925 дівчат з робочого середовища, які навчалися в 7—12 класах середньої школи в штаті Техас. На запитання, яку професію вони бажають обрати, дівчата відповіли:

секретарі . . . . .	240	оператори ЕОМ . . . . .	12
вчителі . . . . .	122	культпрацівники . . . . .	11
медичні сестри . . . . .	101	працівники соціальних установ	11
косметички . . . . .	63	юристи . . . . .	9
стюардеси . . . . .	31	діячі бізнесу . . . . .	8
лікарі . . . . .	18	вчені . . . . .	6
манекенщиці . . . . .	18	фермери . . . . .	6
конторські службовці . . . . .	13	інші професії . . . . .	44
художники-оздоблювачі . . . . .	12		

Як бачимо, більшість дівчат обрали «реальні» професії, але  $\frac{3}{4}$  з опитаних заявили, що не розраховують отримати обрану спеціальність<sup>22</sup>.

Відомий спеціаліст з жіночого питання в США Аліса Россі зазначає: «Вчитель знущується з чорного хлопчика або білої дівчинки, які прагнуть стати інженерами, суспільство чинить тиск, щоб усунути дівчат від таких професій, як лікар або юрист...»<sup>23</sup>

Негритянський юнак, який дуже добре навчається в школі, особливо по точних науках, сказав в бесіді з профрадником:

«Я хотів би стати науковим робітником в галузі медицини або хімії, можливо фармакології, але друзі говорять, що я даремно прагну до наукової діяльності. Вони кажуть, що я не зможу знайти роботу, якщо навіть мені пощастить отримати освіту. Вдома батьки ставлять в приклад дядька юриста, до якого не звертаються за порадою і допомогою навіть негри. Батьки вважають, що з мого боку божевілля навіть мріяти про такі речі, як медицина чи фармакологія. Іноді мені здається, що ні до чого йти в коледж, можливо я більше здатний до роботи двірника». В коментарі до цієї заяви американські буржуазні спеціалісти з питань профорієнтації М. Байер і Е. Робер пишуть: «Незважаючи на законодавство та інші соціальні фактори, національні меншості стикаються з особливими проблемами щодо добору професії»<sup>24</sup>.

В зв'язку з існуючим в умовах НТР попитом на молодший науково-технічний персонал і висококваліфікованих робітників нових спеціальностей все більшого значення набуває професійна освіта в спеціалізованих учбових закладах, оснащених відповідним обладнанням. Післяшкільну професійну освіту дають професійно-технічні школи, багато молодших коледжів. Строк навчання — до двох років, а в деяких випадках і більше. Професійна підготовка проводиться по різноманітних спеціальностях: електроніці, електротехніці, механіці, приладо- і авіабудуванню, металургії, хімії, прикладному мистецтву, комерційній та підприємській діяльності та ін. В учбових закладах навчаються не тільки учні денної форми навчання, а й частина робітників і службовців, які прагнуть підвищити кваліфікацію. Втім, масштаби та рівень підготовки, яку дає післяшкільна професійна освіта, значно відстають від потреб промисловості. Особливо велике відставання в підготовці техніків. Якщо, за підрахунками американських спеціалістів, необхідне співвідношення між техніками і інженерами на сучасному виробництві 2 : 1, то навчатися повинні приблизно 390 тис. чоловік в рік. Але в 60-ті роки підготовку за спеціальністю техніків одержували не більше як 60 тис. чоловік<sup>25</sup>.

Для більшості промислових робітників головним методом підготовки в 60-ті роки залишалося навчання на робочому місці, поверхове та

<sup>22</sup> A. Shostak, W. Gomberg. Blue-Collar World. New York, 1964, p. 156.

<sup>23</sup> Alice S. Rossi. Sex Equality: the Beginnings of ideology. In the book — Major Social Problems. New York, 1972, pp. 451—452.

<sup>24</sup> M. Bayer, E. Roeber. Occupational Information. Chicago, 1964, pp. 21—22.

<sup>25</sup> Н. Д. Гаузінер. Научно-технический прогресс и рабочий класс США. М., 1968, стор. 174.

вузькоспеціалізоване. Воно ніяк не забезпечувало молодому робітнику широкої підготовки та теоретичних знань, які найцінніші в ході НТР. Професійна освіта, звичайно, одноразова, епізодична, не носить систематичного характеру. «Під впливом сучасного ступеня технічного розвитку робітник вимушений частіше, ніж в попередні роки, змінювати спеціальність. Тому програми навчання, які мають на меті дати спеціальність, що користується попитом сьогодні, не забезпечують вирішення проблеми постійної зайнятості в довготерміновому плані»<sup>26</sup>. Як зазначається в доповіді Організації економічного співробітництва і розвитку, «можливості для поновлення освіти і навчання в США порівняно обмежені»<sup>27</sup>.

Розвиток професійної освіти стримується капіталістичними виробничими відносинами, що породжує розрив між рівнем технічного розвитку країни і підготовкою кадрів. «Підприємці вважають, що їх відповідальність за навчання обмежується тільки тими випадками, коли неможливо знайти на ринку праці необхідних їм робітників нових спеціальностей»<sup>28</sup>.

Американська держава, виконуючи замовлення корпорацій, вжила деяких заходів по підготовці для них «живого товару». «Найважливіший товар в сучасному світі, — пише спеціаліст з питань освіти Ф. Хорн, — це робочі руки, яких навчили»<sup>29</sup>. Втім суть справи полягає в тому, що до тих пір, поки «робочі руки», тобто трудящі, залишаються «товаром», їх неможливо в достатній мірі навчити — це підтверджується розвитком федеральної політики з питань підготовки ресурсів праці.

В 1962 р. було прийнято закон про навчання та перекваліфікацію робочих ресурсів (Manpower Development and Training Act), що об'єднав 10 федеральних програм. Основу здійснення МДТА становили такі проекти, як «Сусід допомагає сусіду» (Neighborhood Youth Corps), державна підготовка (МДТА institutional Training), програма співробітництва з бізнесом в підготовці кадрів (The National Alliance of Businessmen's JOBS program), програма соціального навчання (Public Service Careers) та ін. За рік всіма програмами було охоплено близько 500 тис. молодих людей, що становило десяту частину всіх безробітних<sup>30</sup>. Всього за період з 1964 по 1971 р. професійне навчання на основі МДТА одержали 2027 тис. чоловік. З них 560 тис. навчались на курсах і без відриву від виробництва на приватних підприємствах. Слід брати до уваги високий процент молодих людей, які кидали навчання, та низьку норму найму на роботу після закінчення курсу. Половина прийнятих на курси закінчила їх, і лише 50—60% вдалося влаштуватися на роботу<sup>31</sup>.

Нааявність багатьох різнохарактерних програм аж ніяк не свідчить про їх масштабність та ефективність. В межах держави досі не існує єдиної всеохоплюючої системи підготовки трудових ресурсів.

Дослідження наслідків втілення програм показали, що молодь готова працювати, надає належного значення освіті. На запитання: «Припустимо, вам буде виплачуватися стільки грошей, скільки потрібно кожного тижня у вигляді допомоги, чи віддасте ви перевагу такому забезпеченню перед роботою?» 72% молоді, яка проходить підготовку в Нью-Йорку за програмою «Сусід допомагає сусіду», відповіло, що вважає за краще працювати. В той же час дослідження цієї програми в Хьюстоні показали, що молоді люди вважають свою заробітну плату мізерною і вимушені працювати саме тут, тому що не мають іншої роботи<sup>32</sup>.

Особливо значні розходження між метою, яка повинна бути досяг-

<sup>26</sup> «Manpower Policy and Programms in the U. S.» OECD. Paris, 1964, p. 108.

<sup>27</sup> Ibid, p. 104.

<sup>28</sup> R. Wilcock, L. Frank. Unwanted Workers. London, 1963, p. 251.

<sup>29</sup> F. Hoag. Challenge and Perspective in Higher Education. Carbondale. Ill. 1971, p. 14.

<sup>30</sup> «The American Federationist», January 1972, pp. 9—10.

<sup>31</sup> Manpower Report of President. Washington, 1971, pp. 37, 44, 302.

<sup>32</sup> «Current History», November, 1971, pp. 292—293.

нута, реалізацією цих програм і їх змістом. Так, за мету програми «Робочих корпусів» було поставлено підготувати до виконання громадських обов'язків і підвищити можливості забезпечення роботою юнаків і дівчат у віці 16—21 років. «Корпуса» розміщувалися, як правило, в національних парках і колишніх військових містечках. Молодь займалася земляними роботами та розчисткою кущів, одержуючи за це 40—50 доларів на місяць.

Не кращими за рівнем «професійної підготовки» виявилися й інші програми. В рішеннях конференції Білого Дому з проблем молоді зазначалося: «Програми підготовки робочої сили були неадекватні проблемам одержання роботи бідною молоддю. Бідна молодь одержувала професійну підготовку, що не могла бути застосована, не надавала їй можливостей для росту. Вони не одержували профпідготовки та освіти, необхідних для того, щоб одержати роботу, яка б задовольняла їх...»<sup>33</sup>.

У 1968 р. було зроблено спробу створити єдину систему перепідготовки кадрів (Cooperative Area Manpower System), покликану координувати зусилля на місцевому і загальнодержавному рівні. З 2 млрд. доларів, асигнованих на реалізацію цих програм, 85% передаються зараз урядам штатів. Але ці суми виявилися недостатніми. Американський соціолог Х. Фолк свідчить: кожного літа в Нью-Йорку відбувається справжня політична драма, учасники якої — молодь, що бажає працювати за програмою «Сусід допомагає сусіду». Не вистачає приблизно 10 тис. робочих місць, це викликає цілком зрозуміле невдоволення, накаливає атмосферу в гетто. Мєр міста повідомляє, що тільки завдяки значним зусиллям вдається забезпечувати молодь роботою навіть в таких обмежених масштабах<sup>34</sup>.

Підводячи підсумки всьому вищезазначеному, можна погодитися з словами діяча ЮНЕСКО з питань освіти Філіппа Г. Кумбса: «Навчити населення країни і підтримувати систему освіти на рівні останніх досягнень, мабуть, набагато важче, ніж послати людину на Місяць»<sup>35</sup>.

Вища освіта — це сфера, що піддалася значним зрушенням за останні десять років. Сучасне виробництво відчуває нестачу висококваліфікованих робітників з 16-річною освітою, росте потреба в технічних працівниках з освітою, вищою ніж середня. З 1960 по 1970 р. кількість студентів подвоїлася. Об'єктивний розвиток вимагає розширення соціальної бази студентства, їх контингент вже не може поповнюватися виключно за рахунок виходців з вищих верств суспільства. Втім в сучасній Америці набути вищої освіти — це не означає набути рівних можливостей її застосування, реальність американського життя підтверджує цю сумну істину.

На основі аналізу анкет і біографічних даних 10 тис. чиновників в апараті управління США американські дослідники зробили такий підрахунок: кожен 100 дітей керівників «великого бізнесу» можуть розраховувати на 570 керівних посад в громадянській адміністрації. У дітей хазяїв дрібного бізнесу ці можливості значно менші — вони можуть розраховувати на 200 посад, конкуренція в боротьбі за кар'єру між ними жорстокіша. Шанс отримати посаду в державному апараті дітям напівкваліфікованих робітників зовсім незначний — тільки 12 для 100<sup>36</sup>. У цьому виявляється класовий характер американської політичної системи.

В 1970 р. журнал «The American Federationist» — орган АФП—КВП вмістив статтю Джона Сешнза під назвою «Вища освіта — тільки для багатих». В цій статті, зокрема, зазначалося: плата за навчання, гурто-

<sup>33</sup> Report of the White House Conference on Youth. Washington, 1971, p. 202.

<sup>34</sup> The Anti-American generation. S. L., 1971, pp. 161—162.

<sup>35</sup> Филлип Г. Кумбс. Кризис образования в современном мире. Системный анализ. М., 1970, стор. 14.

<sup>36</sup> В. Б о л ь ш а к о в. Бунт в тупике? М., 1973, стор. 42—43.

житок та інше зросла за останні роки більше ніж вдвічі. Чотири роки перебування в державному коледжі штату коштують мешканцю цього штату 6000 доларів і майже вдвічі коштовніше для студента з іншого штату. В приватному університеті платня за 4-річне навчання становить 18—20 тис. доларів. Для більшості сімей з доходом навіть більше 10 тис. доларів на рік навчання більше однієї дитини в коледжі стає неможливим.

Проблема ще більш загострилася скороченням асигнування на здійснення програми «Вчись та працюй», що допомагала молоді з робочих сімей одержати спеціальність.

Студент, який бере позику, необхідну для продовження навчання, платить 9,25% річних протягом 20 років і виплачує суму в 27 822 долари. Якщо він одружується з дівчиною, яка перебуває в такому самому економічному становищі, їх сімейний борг на початок спільного життя становить близько 56 тис. доларів<sup>37</sup>. Матеріальні труднощі, головним

Таблиця 4\*

*Залежність освіти молоді від рівня річних доходів сім'ї  
(дані за 1970 р.) (у процентах до всіх сімей даної раси)*

№ пп	Рівень освіти, раса	Доходи у доларах					
		Менш ніж 3000	3000 4999	5000 7499	7500 9999	10 000 14000	15 000 більше
1	Отримали середню освіту:						
	білі	2,8	6,7	15,1	19	31,8	24,6
2	негри та інші національні меншості	1,5	16,6	28,5	14,2	18,2	7,5
	Вчать в коледжі:						
3	білі	1,5	4,9	12	15,5	32,9	33,2
	негри та інші національні меншості	3,3	11,5	30,1	13,3	28,3	11,5
3	Припинили навчання:						
	білі	13,3	20	24,8	17	15,5	9,4
	негри та інші національні меншості	36,4	27,1	20,2	10,1	5,4	0,8

\* Складено за: «Monthly Labor Review», 1971, May, p. 36.

чином, примушують кожного року кидати середню школу 850 тис. учнів (drop-outs), 750 тис. випускників шкіл не продовжують навчання у вузах, 850 тис. студентів не одержують початкового наукового ступеня<sup>38</sup> — ось де втрачаються резерви кваліфікованих кадрів, необхідних для розвитку НТР.

За даними табл. 4 можна простежити деякі суттєві тенденції у освітньому рівні різних майнових та расових груп населення. Так, скажімо, для білої молоді проявляється тенденція до підвищення частки молоді, що одержала середню і вищу освіту, з зростанням доходів сім'ї.

Однак є всі підстави сказати, що строки навчання молоді подовжуються, молодь вступає зараз в самостійне трудове життя в середньому на два роки пізніше, ніж в 50-ті роки. Якщо в 50-ті роки навчалася 29,4% всієї молоді в віці 18—19 років, то в 1969 р. молодь, яка навчається, в цій віковій групі становила 50,2%. Ще більш різючі зміни у віковій групі 20—24 роки — кількість молоді, що вчиться, зросла за цей період більш ніж в 2,5 раза. В той же час особи, що вчать в, в віці 20—24 роки становили в 1969 р. лише 23% всіх молодих людей цього віку. Це свідчить про те, що приблизно половина молодих людей (переважно з бідних сімей та сімей трудящих) вимушені кидати навчання в коледжі.

Американські економісти підраховали, що в умовах НТР професійно-технічні знання робітників стають непридатними за 10—12 років ро-

<sup>37</sup> «The American Federationist». September 1970, p. 6.

<sup>38</sup> «The American Federationist». March 1972, p. 3.

боти за фахом, а у інженерів вони безнадійно застарівають за 8—10 років після закінчення коледжу. Тому вузька спеціалізація в американській вищій школі, «практицизм» в побудові програм за рахунок браку теоретичної підготовки (виняток з цього правила складають декілька привілейованих університетів так званого оксамитового поясу) примушують випускника коледжу, особливо дворічного, періодично докорінно відновлювати свої знання, що нелегко робити за існуючої системи.

Нова програма Компартії США дає таку загальну оцінку системі сучасної американської освіти: «...капіталістичний клас намагається обмежити процес навчання задоволенням мінімальних потреб капіталістичної економіки і звести його до підготовки покірної робочої сили. Капіталізм надає одну різновидність освіти для синів і дочок робітників і зовсім іншу для вихідців з середнього та вищого класів»<sup>39</sup>.

Було б невірним вважати, що всі економічні проблеми молоді в епоху НТР можна вирішити за допомогою реформ в галузі освіти. Ситуація, яка склалася на початку 70-х років, показує, що навіть високий освітній рівень далеко не завжди є гарантією отримання роботи. Американський дослідник Пітер Ф. Дракер пише з цього приводу, що протягом найближчих десяти років проблема роботи для молоді буде загострюватися. Перехід від «надлишку робочих місць» для випускників коледжів в 1969 р. до «дефіциту робочих місць» у 1971 р. — не тільки наслідок економічного спаду 1970—1971 рр. Найбільше джерело зайнятості, за думкою П. Ф. Дракера, — викладацька робота — майже вичерпано. Зменшення потреби у викладачах буде в 70-х роках лише частково компенсоване зростанням попиту на програмістів ЕОМ, спеціалістів по обслуговуванню складного медичного устаткування, службовців апарату управління<sup>40</sup>.

Для того, щоб молодь в наступні роки знайшла роботу, необхідні капіталовкладення, без яких не може виникнути жодне нове робоче місце. Це особливо стосується робочих місць для людей розумової праці, чисельність яких зростає в ході НТР. Сьогодні в Америці одне робоче місце для працівника розумової праці в середньому вимагає 20 тис. доларів початкових капіталовкладень. Для того щоб ліквідувати масове безробіття, необхідне прискорення темпів економічного розвитку, які в США в епоху НТР залишаються низькими, до того ж слід пам'ятати, що наявність резервної армії праці — необхідна умова «нормального» функціонування механізму капіталістичної експлуатації.

Рівень безробіття серед юнаків і дівчат 16—19 років становив в 1962 р. 14,5%, що майже втричі перевищувало середній рівень безробіття в країні — 5,6%. В 1963 р. з 25 млн. молодих людей в віці 16—24 років 1,2 млн. були безробітними. Молодь, яка становила менше 17% робочої сили, представляла третину всіх безробітних. Серед деяких категорій молоді рівень безробіття був ще вище. Так, серед осіб, які вимушені були кинути навчання в школі (drop-outs), рівень безробіття в 1962 р. становив 29%, тобто в два рази вище, ніж серед осіб, які закінчили її. В 1963 р. майже кожна третя молода людина, яка припинила заняття в школі, була без роботи. Професор-економіст Р. Теобальд таким чином охарактеризував ситуацію, що склалася на початку 60-х років: «Безробіття серед молодих робітників — одна з найсерйозніших проблем. Суспільство, в якому одна молода людина з п'яти не може отримати роботу, один молодий негр з трьох не може знайти роботу, — нежиттєздатне суспільство. Таке суспільство перебуває в занепаді»<sup>41</sup>.

Аналіз сучасного рівня безробіття серед молоді в США дає можливість зробити деякі висновки (табл. 5).

<sup>39</sup> Новая программа Компартии США. — «США: экономика, политика, идеология», 1971, № 1, стор. 83.

<sup>40</sup> «За рубежом», 1971, № 43, стор. 24.

<sup>41</sup> «Political Affairs», August 1964, p. 90.



Розгортання НТР не покращило можливості отримання роботи для молоді. Рівень безробіття серед представників національних меншостей, дівчат перевищував цей рівень серед інших категорій американської молоді. Спостерігався значний приплив на ринок праці молодих жінок, що відбиває загальну тенденцію американського суспільства. Відносно низький рівень дівчат з сімей чіканос та пуерторіканців зумовлений тим, що вони значною мірою зайняті в домашньому господарстві. Багато студентської молоді шукало роботи. Це свідчить про поширення соціаль-

Таблиця 5\*

**Безробіття серед молоді США у віці від 16 до 24 років**  
(дані за 1972 р., тис. чоловік)

Молодь серед активного трудового населення США	Робоча молодь			Учнівська та студентська молодь		
	білі	чіканос та пуерторіканці	негри та інші національні меншості	білі	чіканос та пуерторіканці	негри та інші національні меншості
Чоловіча стать						
Загальна кількість	6920	489	1088	6788	340	987
Робоча сила	6480	462	950	3207	142	305
Працювали	5902	399	819	2864	112	231
Безробітні	578	63	131	343	30	74
Рівень безробіття (в %)	8,9	13,6	13,8	10,7	21,1	24,3
Жіноча стать						
Загальна кількість	8872	638	1438	5635	309	911
Робоча сила	5590	317	860	2295	105	192
Працювали	5041	278	646	2024	87	130
Безробітні	549	39	214	271	18	62
Рівень безробіття (в %)	9,8	12,3	24,9	11,8	17,1	32,3

\* Складено за даними: U. S. Bureau of the Census.— «Monthly Labor Review», September 1973, p. 14.

ної бази освіти і, водночас, про високий рівень безробіття серед молоді, що вчиться. В цьому полягає найголовніша причина того, що багато молоді кидає навчальні заклади. Кількість робочої і учнівської молоді серед чоловіків майже рівна, в той час як жінок вдвічі більше серед працюючої молоді, що свідчить про орієнтацію вищої освіти в США переважно на чоловіків. Вищі вимоги до освітнього рівня молоді відображаються у перевищенні рівня безробіття серед осіб, які кинули навчання в учбових закладах, в порівнянні з випускниками (див. табл. 6).

Втім, і високий освітній рівень не є гарантією отримання роботи. Багатьом спеціалістам доводиться погоджуватись на роботу, що не вимагає високої кваліфікації. Особи з вищою освітою вимушені влаштовуватись на виробництво простими робітниками. На автомобільних заводах компанії «Крайслер» багато конвейерних робітників мають дипломи про закінчення коледжу, але «вони приходять на завод, приховуючи свою освіту, тому що потребують будь-якої роботи»<sup>42</sup>. Журнал «Business Week» зазначав, що в вересні 1972 р. безробіття серед осіб, які нещодавно закінчили коледж, сягало 8% усіх осіб з вищою освітою в той час, як середній рівень безробіття в країні був рівний 5,6%<sup>43</sup>. Це — пряме свідчення диспропорцій між системою освіти і сферою використання кадрів, які зумовлені всім характером капіталістичного господарювання.

<sup>42</sup> «U. S. News and World Report», December 25, 1972, p. 53.

<sup>43</sup> «Business Week», September 23, 1972, p. 48.

Необхідно вказати на слідуючі особливості безробіття молоді в США в епоху НТР.

Масове безробіття існує водночас з значною нестачею кваліфікованих кадрів, що деякою мірою викликано швидкими змінами в технології, довгими строками, необхідними для набуття високої кваліфікації.

Особливо страждає від безробіття молодь в районах хронічної депресії, старих індустріальних центрах, де вона скупчена, в той час, як нові підприємства виникають в нових районах, переважно на південному заході Сполучених Штатів. Перешкоди у перерозподілі трудових ресурсів по районах викликані рядом причин, в тому числі поганою інформацією молоді про потреби в робочій силі, підприємці чинять опір спробам переселення молоді в райони, що розвиваються<sup>44</sup>.

На масштаби безробіття молоді значно впливає ступінь військової активності американської держави: в окремі періоди армія була голов-

Таблиця 6\*

**Безробіття серед випускників учбових закладів і осіб, які припинили навчання (вік 16—21 рік)**

Робочий статус	Особи, які закінчили середню школу				Особи, які не отримали середньої освіти			
	Роки							
	1965	1969	1970	1971	1965	1969	1970	1971
Всього у складі робочої сили (тис. чоловік)	3796	4223	4566	4716	1863	1588	1611	1715
Безробітні (тис. чоловік)	318	326	528	534	278	230	347	360
Рівень безробіття (%)	8,4	7,7	11,6	11,3	14,9	14,5	21,5	21

\* Складено за: Statistical Abstract of the U. S. 1973, p. 113.

ним поглиначем молодих людей, але зараз виникла проблема працевлаштування ветеранів в'єтнамської війни.

Корпорації економлять кошти, використовуючи кваліфіковану робочу силу, яку ввозять з-за кордону, замість того, щоб витратитись на перепідготовку в належних масштабах безробітної молоді.

Так, в 1970 р. було імпортовано 16,5 тис. іноземних науково-технічних працівників, всього імігранти становлять 10% всіх наукових і інженерних працівників США<sup>45</sup>.

Високий рівень плінності кадрів серед жінок, пов'язаний з утворенням власної сім'ї, коли жінки кидають виробництво, а повернутися до роботи з кожним роком стає все важче, бо кваліфікація застаріває.

Зміни в освітньому рівні, в характері сучасного виробництва викликають у молоді вимоги щодо змісту праці, незадоволення працею з психологічних причин, небажання працювати в деяких галузях з морально-етичних міркувань (наприклад, відмова виконувати замовлення Пентагону).

«Оскільки вся наша економіка,— писав американський соціолог С. Лінд,— зайнята виробництвом предметів скороминучої моди або смертоносною зброєю, американська молодь зростає в невірі в те, що суспільство дорослих здатне забезпечити її якою-небудь корисною працею», «робота для багатьох американців перестала бути брудною, але вона, як і раніше, гнітюче нудна, принизлива і не варта того, чим могла бути людина»<sup>46</sup>.

<sup>44</sup> S. Levitan, G. Mangum, R. Marshall. Human Resources and Labor Markets. New York, 1972, p. 542.

<sup>45</sup> «США: економіка, політика, идеология», 1972, № 5, стор. 117, 119.

<sup>46</sup> «За рубежом», 1970, № 37, стор. 14.

В кінці 1969 р. група вчених Мічиганського університету на замовлення Міністерства праці досліджувала ступінь незадоволення змістом своєї роботи серед різних категорій американських трудящих. 37% досліджуваних негрів-робітників у віці до 30 років негативно оцінили свій рід занять. Слідуючою за ступенем невдоволення була група робітників молодше 29 років, які отримали освіту в коледжі. Жінки в віці до 29 років становили третю групу за рівнем невдоволення. З шести груп найменше задоволених п'ять становили молоді робітники в віці до 29 років. В середньому 25% всіх опитаних молодих робітників вважали, що вони заслуговують кращої роботи<sup>47</sup>.

Радянський дослідник О. Е. Туганова пише: «За останні роки деяку частину молодих робітників США відрізняє неприйняття НТР, позбавленої соціального прогресу та демократизації. Вони не задоволені змістом роботи, повстають проти виснажливої монотонності праці та її інтенсифікації»<sup>48</sup>.

За цілком вірною думкою радянського економіста В. Б. Супяна, «аналіз впливу науково-технічної революції... повинен враховувати всі кількісні та якісні зміни. Необхідно мати на увазі, що існує ряд інших факторів, крім суто технічних, які впливають на характер зайнятості, рівень підготовки і кваліфікаційний склад... В реальному житті всі фактори тісно пов'язані між собою і часто взаємообумовлені. Тому виділити вплив саме науково-технічної революції в чистому вигляді дуже важко»<sup>49</sup>. Аналіз прямого чи опосередкованого впливу НТР в США на соціально-економічне становище молоді в 60-ті — на початку 70-х років виявляє, що вона загострює «традиційні» проблеми американського суспільства на третьому етапі загальної кризи капіталізму.

#### І. Ф. ЧЕРЕПАНОВ

### РАСОВО-НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА ТА ПОЗИЦІЯ ПРОФСПЛОК США (1865—1955 рр.)

Сучасна епоха ознаменувалась дальшим загостренням суперечностей між працею і капіталом в Сполучених Штатах Америки. В зв'язку з цим особливої гостроти набула проблема об'єднання всіх загонів американського робітничого класу та його союзників для спільної боротьби проти монополістичного капіталу, за свої життєві інтереси. Разом з робітничим значно посилюється національно-визвольний рух національних меншостей США — негрів, пуерторіканців, мексиканців. Проблема єдності робітничого та національно-визвольного руху стала однією з основних проблем сучасного етапу класової боротьби в США.

Проблема взаємовідносин між трудящими представниками національних меншостей та організованим робітничим рухом має довгу і складну історію. Деякі її аспекти вже розглядалися в радянській та зарубіжній історичній літературі<sup>1</sup>. Метою даної статті є висвітлення процесу становлення та еволюції расово-національної політики американ-

<sup>47</sup> «The American Federationist», October 1972, p. 2.

<sup>48</sup> О. Э. Туганова. Молодежное движение стран развитого капитализма. — «Рабочий класс и современный мир», 1973, № 5, стор. 96.

<sup>49</sup> «США: экономика, политика, идеология», 1973, № 9, стор. 51.

<sup>1</sup> Л. Зубок. Очерки истории рабочего движения в США (1865—1918). М., 1962; История рабочего движения в США в новейшее время. Т. 1. М., 1970; т. 2. 1971; А. Колева. 20 миллионов против Джима Кроу. М., 1967; М. Лапчикий. США: роль профсоюзов во внутриполитической жизни. М., 1973; А. Шлепачов. Иммиграция и американский рабочий класс. М., 1966; У. Фостер. Негритянский народ в истории Америки. М., 1955; Ф. Фонер. История рабочего движения в США. Т. 1. М., 1949; т. 2, 1958; т. 3, 1966; т. 4, 1969, та ін.

ських профспілок, починаючи від виникнення перших загальнонаціональних профспілкових об'єднань в 60-х роках ХІХ ст. до створення АФП—КВП.

Після громадянської війни 1861—1865 рр. робітничий рух в Сполучених Штатах Америки значно посилювався, що було зумовлено погіршенням соціально-економічного становища робітничого класу в воєнні роки. Разом з активною участю в страйковому русі, широкі верстви американського пролетаріату проявили значний інтерес до профспілкового руху як до засобу, що дав би змогу об'єднати зусилля різних груп робітничого класу в боротьбі з капіталом. У 1866 р. в країні виникла перша загальнонаціональна профспілкова організація — Національний Робітничий Союз. В той же самий час негритянське населення Півдня США, яке одержало в результаті громадянської війни особисту свободу, почало інтенсивно вливатися в ряди робітничого класу. При цьому негри зіткнулися з неприкритою дискримінацією з боку підприємців та значної частини білих робітників. Через дискримінацію, а також низький освітній та професіональний рівень вони не могли одержати висококваліфікованої роботи. Їм були доступні тільки найбільш низькооплачувані та вимагаючі великого фізичного напруження професії, які дістали в країні назву «нігроу джобс», тобто гарячі, брудні, шкідливі для здоров'я. Основними галузями промисловості, де використовувалася праця негрів-робітників, стали: виробництво мінеральних добрив, тютюнова, м'ясоконсервна та деревообробна промисловість, будівництво доріг і мостів. На найбільш трудомістких видах робіт використовували їх і в сфері послуг: покоївки, офіціанти в готелях та ресторанах, робітники в пральнях, прибиральниці і т. п. Негритянські робітники несли на своїх плечах такий самий тягар, що і їх білі брати по класу. Більше того, все, від чого страждали білі робітники — низька заробітна плата, погані житлові умови, довгий робочий день — торкалося негритянських робітників значно більшою мірою.

Тому, природно, що перед негритянськими і білими робітниками стояло завдання об'єднати свої зусилля в боротьбі проти спільного ворога — капіталу. В центрі об'єднувачого руху повинні були стояти профспілки — організації, що згуртовували найбільш передову частину робітничого класу. Але досягти єдності білих та кольорових робітників як у повсякденній практиці класової боротьби, так і в рамках організованого робітничого руху, на жаль, так і не вдалося. Атмосфера расизму, яка процвітала в Америці, знайшла своє відображення і в політиці профспілкових організацій.

Замість того, щоб повести боротьбу за рівні права всіх робітників незалежно від раси, цілий ряд профспілок став на дискримінаційні позиції, відмовляючи неграм-робітникам у прийомі в свої ряди. Хоча на той час в профспілкових організаціях ще не склалася чітко оформлена система заходів, які ставили своєю метою дискримінацію негритянських робітників, вже тоді широко практикувалося витіснення негрів з висококваліфікованої роботи та обмеження їх найбільш низькооплачуваними її видами. Так, профспілки залізничників, навіть тоді, коли на чолі найсильнішої з них — Американської спілки залізничників — стояв Юджин Дебс, — видатний діяч американського робітничого руху, боролись за те, щоб замінити негрів — машиністів та кочегарів — білими. Профспілки будівельників відмовляли неграм у можливості працювати з білими на одних будовах. На заводах місцеві профспілкові організації в категоричній формі виступали проти надання неграм-робітникам кваліфікованої роботи, через що аж до середини 30-х років в США було дуже мало промислових підприємств, де негри мали б рівні з білими економічні можливості. Тяжка для трудящих-негрів ситуація при прийомі на роботу ускладнювалася ще й тим, що підприємці часто-густо наймали замість них робітників-іммігрантів, які мали вищу професійну кваліфікацію, але

волею обставин змушені були погоджуватись працювати за низьку заробітну плату<sup>2</sup>.

Расово-національна політика місцевих профспілкових організацій стала основою, на якій сформувалась расово-національна політика загальнонаціональних профспілкових об'єднань, першим з яких був Національний Робітничий Союз.

Національний Робітничий Союз за короткий час свого існування (1866—1872 рр.) багато зробив для дальшого розвитку організованого робітничого руху в країні. Він проявив значну активність у справі юніонізації неорганізованих робітників, керівництві страйковою боротьбою, організації руху за 8-годинний робочий день. Союз боровся за права жінок-робітниць, поліпшення умов праці та побуту робітників, приділяв велику увагу самостійним політичним виступам пролетаріату.

Проте негритянському питанню Національний Робітничий Союз не приділяв потрібної уваги. Його лідери вважали, що після скасування рабства в ході громадянської війни негритянська проблема втратила своє першочергове значення, і тому недооцінили важливості боротьби за єдність дій пролетарів різних рас.

Правда, на I з'їзді НРС 1866 р. було прийняте рішення, що зобов'язувало всі профспілки, які входили в об'єднання, «не робити різниці між расами та національностями»<sup>3</sup> при прийомі в члени профспілок та в практичній діяльності. Але на практиці організація рідко дотримувалася цього положення. Лише на IV з'їзді було, нарешті, прийнято резолюцію про необхідність юніонізації негрів<sup>4</sup>, провести яку в життя через опір багатьох місцевих профспілок Союзу так і не вдалося. Страх за те, що, влившись до лав пролетаріату, негри позбавлять білих висококваліфікованої роботи, а також традиційне тяжіння більшої частини пролетаріату до демократичної партії, яка в свій час, переслідуючи вузькопартійні цілі, зробила дещо для поліпшення становища робітників\*, в сукупності з расистською пропагандою не дали можливості робітникам чорної та білої рас об'єднати свої зусилля в боротьбі з капіталом.

У 60-ті роки в країні почали виникати самостійні негритянські профспілки. Було навіть зроблено спробу об'єднати їх в загальнонаціональну організацію — Національний союз кольорових робітників. Але, не маючи ніякого уявлення про мету боротьби робітничого класу, цей Союз не зміг очолити боротьбу негритянських робітників і поступово перетворився в політичну організацію, яка виступила на підтримку республіканської партії.

Все ж, на наш погляд, робота цієї спілки мала позитивне значення, бо вона боролась за єдність білих і чорних робітників. Дещо зробила вона і в справі юніонізації кольорових робітників. Але, в цілому, діяльність цієї організації, як і Національного Робітничого Союзу, яскраво показала сильні і слабкі сторони американського робітничого руху того періоду — відсутність чіткої політичної програми, нерозуміння основних цілей визвольної боротьби негритянського народу, відсутність авторитетного керівництва, яке б стояло на правильних класових позиціях.

Організований у 1869 р. Орден Лицарів Праці приділив значно більшу увагу юніонізації негритянських робітників, але в той же час не поставив своєю метою добитися рівноправ'я білих і чорних при одержанні більш кваліфікованої роботи, тобто не зацікавився питанням, яке, більш за все, турбувало чорних робітників. Разом з тим, в рамках організації

<sup>2</sup> J. Commons. Trade Unionism and Labor Problems. New York, 1905, ch. 16; I. Green, G. Woodson. The Negro Wage Worker. New York, 1930, p. 232—233.

<sup>3</sup> A Documentary History of the American Industrial Society. V. 9. Cleveland, 1910, p. 159.

<sup>4</sup> Ibid, p. 239.

\* Негритянські робітники та їх лідери в той час підтримували республіканську партію, яка в роки громадянської війни очолила боротьбу за визволення негрів від рабства.

негри не піддавалися дискримінації. Про це наочно свідчить хоча б той факт, що на 1886 р. в організації, яка налічувала 700 тис. членів, нараховувалось 60 тис. негрів<sup>5</sup>.

Високу оцінку діяльності негрів — членів організації дав офіційний орган Ордену: «По всіх даних щодо відношення до своїх обов'язків, акуратного відвідування всіх зборів, вчасної сплати членських внесків, хорошої поведінки і всіх тих якостей, які вимагаються від хороших членів організації, ні одна інша група не стоїть вище негрів»<sup>6</sup>.

Ордену, таким чином, належить велика заслуга у зміцненні дружніх відносин між робітниками білої і чорної рас. Завдяки зусиллям Ордену вперше в історії американського робітничого руху була досягнута широка єдність трудящих різних кольорів шкіри. Діяльність організації внесла великий вклад в справу боротьби з расовими забобонами, які активно насаджували правлячі класи.

15 листопада 1881 р. на профспілковому з'їзді в Пітсбурзі було створено Американську Федерацію Праці\*, яка до середини 30-х років залишалась найбільш сильною організацією американських робітників. На відміну від Національного Робітничого Союзу та Ордену Лицарів Праці, що були скоріше масовими, ніж профспілковими, робітничими організаціями, АФП сформувалась як об'єднання кваліфікованих робітників за цеховим принципом, тобто, кожна галузева профспілка АФП включала в себе робітників однієї спеціальності. Головною проблемою, яка стояла перед організацією в перший період її існування, була проблема розширення кількісного складу. Тому в 80—90-ті рр. була проведена значна робота по юніонізації як кваліфікованих, так і напівкваліфікованих та некваліфікованих робітників. Природно, що перед організацією постала проблема юніонізації робітників-негрів. Вона була дуже складною тому, що значна кількість місцевих профспілкових організацій АФП відмовила неграм в членстві, а деякі, навіть, відмовлялись мати справу з тими профспілками, які приймали негритянських робітників до свого складу. Протидія юніонізації негрів набрала такого розмаху, що з'їзд АФП 1890 р. прийняв спеціальне рішення з цього питання. В ньому говорилось, що «федерація не схвалює ті профспілки, які мають у своїх статутах пункти, що обмежують в них доступ людям іншої раси та кольору шкіри»<sup>7</sup>.

У ці роки керівники організації добре розуміли, що тільки шляхом об'єднання навколо АФП якомога більшої кількості робітників, її можна перетворити в організацію здатну боротись за гегемонію в американському профспілковому русі.

В перші роки свого існування АФП чинила досить сильний опір спробам расистів поставити у федерації расові бар'єри. Вона боролась також проти прийому до свого складу відверто расистськи настроєних профспілок, розуміючи, що подібна практика не сприятиме дальшому зміцненню позицій АФП. Коли постало питання про прийом до організації Міжнародної асоціації механіків, яка мала дискримінаційні пункти в своєму статуті, з'їзд АФП 1890 р. відмовив їй у членській хартії і зажадав ліквідувати дискримінацію<sup>8</sup>. Коли ж керівники цієї профспілки відкинули пропозицію федерації, під її егідою було створено нову профспілку механіків, яка на своєму установчому з'їзді проголосила, що в своїй роботі буде базуватися «на принципі визнання рівності всіх робітників нашої професії незалежно від віросповідання, раси та кольору шкіри»<sup>9</sup>. Лише формально знявши пункти про дискримінацію (в про-

<sup>5</sup> Ф. Ф о н е р. История рабочего движения в США, т. 2, стор. 77.

<sup>6</sup> У. Ф о с т е р. Негритянский народ в истории Америки, стор. 477.

\* Спочатку вона носила назву — Федерація тред-юніонів та робітничих спілок США та Канади. Свою нову назву Федерація одержала в 1886 р.

<sup>7</sup> Report of the Proceedings of the AFL Convention 1890, p. 34.

<sup>8</sup> I b i d, p. 54—56.

<sup>9</sup> Ф. Ф о н е р. Вказ. праця, т. 2, стор. 234.

цедурі прийому вони залишалися аж до 1948 р.). Міжнаціональна асоціація механіків — нова профспілка злилася з нею — була прийнята в членни федерації<sup>10</sup>. Цей крок знаменував собою початок повороту в расовій політиці АФП і перетворення цієї політики в расистську та шовіністичну.

Приклад Міжнаціональної асоціації механіків наслідували Міжнаціональне братство ковалів і профспілки котельників та суднобудівників, які також зняли дискримінаційні пункти своїх статутів та перенесли їх до так званих «правил ритуалу». В 1898—1899 рр. всі вони були прийняті до складу АФП.

Відмінну від них позицію зайняло Братство паровозних кочегарів. Коли С. Гомперс — тодішній президент АФП — звернувся до його керівників з пропозицією вступити до АФП, він сам порадив їм перенести дискримінаційні пункти з статуту до правил ритуалу. Але Братство відмовилось зробити навіть цю мізерну поступку, заявивши, що на таких умовах не бажає вступати до Федерації, бо «навіть чи сподобається належати до організації, у якої не вистачає чесності, хоча б відкрито проголосити, які вимоги вона пред'являє до своїх членів»<sup>11</sup>.

Так в Американській Федерації Праці поступово складалася та модель расової політики, яка превалювала в ній до середини 30-х років, коли більш прогресивна расова політика Конгресу Виробничих Профспілок США змусила АФП зробити в ній деякі корективи.

Поворот у расовій політиці АФП, який завершився на початку 90-х років, пояснюється цілим рядом причин. По-перше, в кінці 90-х років вона відмовилась від юніонізації напівкваліфікованих та некваліфікованих робітників і, таким чином, стала профспілкою, що захищала інтереси лише кваліфікованих робітників — робітничої аристократії. Звідси опортунізм лідерів і небажання боротись за інтереси американського пролетаріату в цілому. По-друге, засилля расистських пережитків в американському суспільстві, під вплив яких потрапила і значна частина білих робітників. По-третє, дискримінація негритянських трудящих при прийомі на роботу та підвищення по службі, яку проводили не тільки підприємці, але також і окремі профспілки.

Ще одним негативним аспектом, впливаючим на становище негритянських робітників, стало створення програм виробничого навчання. Якщо раніше негр просто шукав собі роботу, то тепер, перш ніж зайняти ту чи іншу посаду, вимагаючи високої кваліфікації, він повинен був пройти спеціальну програму виробничого навчання, що знаходилась під контролем цехової профспілки даної спеціальності. Білі члени профспілок не допускали до цієї програми учнів-негрів і, тим самим, монополізували право на висококваліфіковану роботу<sup>12</sup>.

Намагаючись виправдати своє расистське ставлення до робітників-негрів, багато білих профспілкових лідерів заявляли, що негри є чужим робітничому класу елементом, бунімото, тому, що їх життєві потреби набагато менші від потреб білих, вони готові працювати за більш низьку заробітну плату і не можуть бути союзниками білого робітничого руху<sup>13</sup>.

Немає сумніву в тому, що тенденції до зміни расової політики АФП викликали рішучу протидію з боку негритянських робітників та їх профспілкових та політичних лідерів. Серед них почали швидко розповсюджуватись антиюніоністські настрої, наявність яких в кінці XIX ст. уже ні в кого не викликала сумніву. Яскравим прикладом цього служать випадки залучення негрів підприємцями як штрейкбрехерів. Не маючи можливості вступити до профспілки, а часто, навіть, не знаючи, що це

<sup>10</sup> Report of the Proceedings of the AFL Convention 1895, p. 69.

<sup>11</sup> Ф. Фонер. Вказ. праця, т. 2, стор. 427.

<sup>12</sup> H. Northrup. Organized Labor and the Negro. New York, 1944, p. 2—5.

<sup>13</sup> Див., наприклад: W. Winn. The Negro: His Relation to Southern Industry.— «American Federationist», February 1898, p. 269—271.

таке (більшість нових негритянських робітників прибувало з глухих районів Півдня), вони користувались цією можливістю як єдиним способом покращити своє становище.

Нове відношення негритянських лідерів до профспілок було чітко сформульоване у відомій Атлантській адресі Букера Вашингтона (1895 р.). У цій адресі він, виражаючи інтереси негритянської буржуазії<sup>14</sup>, закликав відмовитись від політичної боротьби за визволення негрів, а натомість підвищувати культурний рівень та оволодівати різними спеціальностями, щоб негри могли у всеозброєнні зустріти конкуренцію білих. Він висловлювався проти профспілок, як типової форми білого руху: «Середній негр, що прибув і став проживати в місті, не може зрозуміти необхідності та переваг профспілкової організації, яка стоїть між ним та підприємцем і ставить собі за мету встановлення монополії на працю. Він звик працювати на хазяїна, а не за плату. Коли він працює, то він повинен знати те джерело, від якого йде ця робота»<sup>15</sup>. Була ще одна причина, яка посилювала антиюніоністські настрої серед негритянських робітників. Як відомо, негри завжди виконували одну і ту ж з білими роботу за більш низьку заробітну плату. Коли ж в результаті юніонізації робітники добивались рівної оплати праці для всіх, підприємці звільняли кольорових робітників і на їх місце набирали білих<sup>16</sup>.

Таким чином, на основі вищезазначеного, можна зробити висновок, що расова політика американських профспілок на першому етапі їх існування носила складний і суперечливий характер. В силу багатьох причин вона на кінець 90-х років пройшла довгий шлях від політики підтримки юніонізації негритянського пролетаріату до політики расизму та дискримінації. На початок ХХ ст. оформлення расової політики АФП як джیمкроуїстської було в основному завершено.

До расової проблеми щільно приймає національна, яка в цей період також стала важливою вузловою проблемою організованого робітничого руху. Річ у тім, що після громадянської війни потік іммігрантів, які прибували в країну, збільшився в порівнянні з довоєнним рівнем майже в три рази<sup>17</sup>. Змінились і джерела імміграції. Якщо раніше основним її джерелом були країни Західної та Північної Європи, то тепер почалася хвиля так званої «нової» імміграції, головними загонами якої стали вихідці з країн Центральної та Східної Європи, Східної Азії та Латинської Америки.

З метою посилення капіталістичної експлуатації та роз'єднання різних груп робітничого класу підприємці широко користувались його багатонаціональним характером, натравлюючи представників одних національних груп на інших, сіяли між ними національну ворожнечу. Буржуазія різними засобами підігрівала страх деяких груп корінних американських робітників перед тим, що поява в країні нових груп іноземних робітників приведе до загального зниження рівня заробітної плати та безробіття. Широко пропагувалась ідея вищості корінних американців та «старої» імміграції перед «новою».

В другій половині минулого століття основний удар білих шовіністів був направлений проти китайців та японців, які почали прибувати в країну відповідно в 40-х та 80-х рр.<sup>18</sup> Як правило, вони осідали на Ти-

<sup>14</sup> Оцінка поглядів Б. Вашингтона дана в роботі Т. Тимофеева «Негры США в борьбе за свободу». М., 1957, стор. 15—16.

<sup>15</sup> B. Washington. The Negro and the Labor Unions.— «Atlantic Monthly», June 1915, p. 756.

<sup>16</sup> J. Commons. Op. cit., p. 365.

<sup>17</sup> Про імміграцію докладніше див.: Л. Багратов. Иммигранты в США. М., 1957; А. Шлепаков. Вказ. праця; його ж. Українська трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960, та інші.

<sup>18</sup> P. Taft. Labor Policy of American Style. New York, 1968, p. 166; H. Kitano. Japanese Americans. New York, 1969, p. 162.



хокеанському узбережжі США, займаючись дрібною торгівлею або виконуючи некваліфіковані види робіт в промисловості та сфері послуг.

Американські профспілки прийняли в цій кампанії активну участь. Вони в рішучій формі виступили за заборону дальшої імміграції східних робітників та депортацію з країни тих, які вже прибули. Під натиском цієї кампанії Конгрес США прийняв закон про заборону імміграції та натуралізації китайців строком на десять років (1882 р.). У 1892 р. строк дії цього закону було ще раз продовжено, а в 1902 р. імміграція китайців була заборонена повністю<sup>19</sup>.

У кампанію включився Самуель Гомперс, який опублікував антикитайський памфлет «Деякі причини видалення китайців — м'ясо проти рису»\*, в якому вся китайська цивілізація та багато аспектів китайського життя піддавалися наклепам і в котрій уже раз повторювалась ідея про необхідність повного виселення китайців з країни.

Таким чином, расова політика американських профспілок щодо національних меншостей нічим не відрізнялася від політики щодо негритянських робітників. Офіційне закріплення дискримінаційного курсу расово-національної політики АФП відбулося на з'їзді федерації 1900 р. Рішення з'їзду передбачало створення в рамках одних і тих же галузевих профспілок окремих місцевих відділень для негрів, іншими словами, сегрегованих відділень<sup>20</sup>. У 1902 р. це рішення було закріплено наданням виконавчій раді АФП права створювати місцеві профспілкові організації, що складалися виключно з негрів<sup>21</sup>.

Наслідки зміни расової політики АФП швидко позначилися на кількісному складі негритянських робітників у федерації. Дослідження, проведені У. Дюбуа в 1906 р., показали, що в 43 галузевих профспілках не нараховувалося жодного негра, а в решті їх було дуже мало. Всього ж в організації, яка нараховувала на той час 1,2 млн. членів, було лише 40 тис. негрів, з яких 20 тис. входили до Об'єднаної профспілки шахтарів, чи не єдиної профспілки країни, в якій негритянські і білі робітники мали рівні права<sup>22</sup>. На 1910 р. кількість негрів у профспілках дещо зросла, але цей ріст був досягнутий за рахунок все тієї ж профспілки шахтарів, кількість негрів — членів якої подвоїлась. Становище в інших профспілках було таким: профспілка моряків — 6000 чоловік, профспілка робітників тютюнової промисловості — 5000, профспілка працівників готелей та ресторанів — 2800, профспілка теслярів — 2500, профспілка малярів — 250. В решті профспілок негрів майже не було<sup>23</sup>.

Наряду з практичними діями по встановленню расистського режиму в федерації, керівники АФП зробили ряд кроків, аби підвести під ці дискримінаційні дії якусь ідеологічну платформу. За це взявся сам Гомперс, який опублікував в офіційному органі федерації журналі «Американ федерейшеніст» статтю «Відношення профспілок до кольорових робітників». У ній говорилось, що з цілого ряду причин негри не можуть бути членами профспілок. Ці причини, на думку Гомперса, були такі: по-перше, негри не мають достатньої кваліфікації, щоб увійти до складу робітників високої кваліфікації, яких об'єднує АФП; по-друге, негри часто виступають як штрейкбрехери і, тим самим, допомагають підприємцям душити профспілки<sup>24</sup>. Подібні твердження не раз повторювалися ним і

<sup>19</sup> А. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс, стр. 66.

\* Цей памфлет керівники АФП направили до Конгресу США, і він фігурує в офіційній публікації матеріалів його роботи: S. Doc. 137. 57th Congress. 1th Session. Washington, 1902.

<sup>20</sup> Report of the Proceedings of the AFL Convention. 1900, p. 122.

<sup>21</sup> P. Taft. Organized Labor in American History. New York, 1964, p. 668.

<sup>22</sup> The Negro and the American Labor Movement. New York, 1968, p. 159.

<sup>23</sup> Ibid., p. 158.

<sup>24</sup> «American Federationist», April 1901, p. 118—120.

пізніше<sup>25</sup>. Більше того, у відповідь на справедливу критику цих положень, Гомперс цинічно заявив: «Не можна чекати від негрів, щоб при всіх їх традиціях психічного, морального та соціального порядку, а також, приймаючи до уваги ту обставину, що з моменту скасування рабства пройшло лише 50 років, вони змогли зрозуміти основну філософію прав людини»<sup>26</sup>.

Не викликає сумнівів, що ці висловлювання ні в якій мірі не відповідали дійсному стану речей. Так, негри не мали достатньої кваліфікації, але однією з основних перепон на шляху до одержання такої кваліфікації стала сама АФП з її системою виробничого навчання. Так, негри виступали як штрейкбрехери, але, як справедливо відзначав Ф. Фонер, факти такої діяльності негритянських робітників були перебільшені керівниками АФП, щоб підвести хоч би якийсь ґрунт під свою відмову приймати негрів до профспілок<sup>27</sup>.

Політика реакційної верхівки АФП призвела до того, що справа досягнення бойової єдності білих і чорних робітників була відкинута далеко назад. Як з гіркою писав Уільям Дюбуа: «В результаті. все це переконало американського негра в тому, що його найбільшим ворогом є не господар, який його грабує, а його брат — білий робітник»<sup>28</sup>.

Наряду з антинегритянською кампанією американські реакційні профспілкові лідери взяли участь у русі за заборону імміграції з Японії. В результаті в 1907 р. цієї мети було досягнуто. Президент Т. Рузвельт підписав з японським урядом «джентльменську» угоду, за якою останній погодився не видавати виїзних віз громадянам, що хотіли б емігрувати до США. Причини дискримінаційного відношення керівництва АФП до робітників японської національності були такі ж: небажання появи конкуренції для касты «робітничої аристократії», інтересам якої вірою і правдою служили профбюрократи з федерації.

Угодовська політика керівників АФП була однією з причин, яка дала поштовх розвитку в країні профспілок нового типу — виробничих — та об'єднанню найбільш прогресивних елементів організованого робітничого руху в нове профспілкове об'єднання — «Індустріальні Робітники Світу». Ця організація висунула широку програму активної боротьби за права трудящих, її основною зброєю став страйк. ІРС приділила велику увагу юніонізації некваліфікованих та напівкваліфікованих робітників, в тому числі негрів та іммігрантів. Робітники всіх націй згідно статуту організації одержали право створювати національні місцеві організації<sup>29</sup>. Расистська політика АФП не раз піддавалася на з'їздах організації різкій критиці<sup>30</sup>. Навіть вороже настроєні до об'єднання американські буржуазні історики визнавали, що в ній панував дух пролетарського інтернаціоналізму: «Сильне почуття братерства не тільки між робітниками взагалі, але також між робітниками, які належали до різних рас — ось характерна риса «Індустріальних Робітників Світу»<sup>31</sup>.

Але все ж, незважаючи на досягнуті успіхи, організації не вдалось досягти справжньої масовості і стати керівною силою в американському робітничому русі. Причини були у відсутності сильних позицій на великих капіталістичних підприємствах, чіткої програми дій, захопленні страйковою боротьбою замість мобілізації зусиль на розширення масо-

<sup>25</sup> «American Federationist». September 1905, p. 638; «American Federationist». August 1906, p. 534.

<sup>26</sup> Цит. за Ф. Фонер. Вказ. праця, т. 3, стор. 236.

<sup>27</sup> Там же, стор. 236—237.

<sup>28</sup> Там же, стор. 248.

<sup>29</sup> П. Бриссенден. Промышленные Рабочие Мира. М.—Л., 1926, стор. 76.

<sup>30</sup> Там же, стор. 35.

<sup>31</sup> M. S a v a g e. Industrial Unionism in America. New. York, 1922, p. 150.

пізніше<sup>25</sup>. Більше того, у відповідь на справедливу критику цих положень, Гомперс цинічно заявив: «Не можна чекати від негрів, щоб при всіх їх традиціях психічного, морального та соціального порядку, а також, приймаючи до уваги ту обставину, що з моменту скасування рабства пройшло лише 50 років, вони змогли зрозуміти основну філософію прав людини»<sup>26</sup>.

Не викликає сумнівів, що ці висловлювання ні в якій мірі не відповідали дійсному стану речей. Так, негри не мали достатньої кваліфікації, але однією з основних перепон на шляху до одержання такої кваліфікації стала сама АФП з її системою виробничого навчання. Так, негри виступали як штрейкбрехери, але, як справедливо відзначав Ф. Фонер, факти такої діяльності негритянських робітників були перебільшені керівниками АФП, щоб підвести хоч би якийсь ґрунт під свою відмову приймати негрів до профспілок<sup>27</sup>.

Політика реакційної верхівки АФП призвела до того, що справа досягнення бойової єдності білих і чорних робітників була відкинута далекко назад. Як з гіркою писав Уільям Дюбуа: «В результаті все це переконала американського негра в тому, що його найбільшим ворогом є не господар, який його грабує, а його брат — білий робітник»<sup>28</sup>.

Наряду з антинегритянською кампанією американські реакційні профспілкові лідери взяли участь у русі за заборону імміграції з Японії. В результаті в 1907 р. цієї мети було досягнуто. Президент Т. Рузвельт підписав з японським урядом «джентльменську» угоду, за якою останній погодився не видавати виїзних віз громадянам, що хотіли б емігрувати до США. Причини дискримінаційного відношення керівництва АФП до робітників японської національності були такі ж: небажання появи конкуренції для касти «робітничої аристократії», інтересам якої вірою і правдою служили профбюрократи з федерації.

Угодовська політика керівників АФП була однією з причин, яка дала поштовх розвитку в країні профспілок нового типу — виробничих — та об'єднанню найбільш прогресивних елементів організованого робітничого руху в нове профспілкове об'єднання — «Індустріальні Робітники Світу». Ця організація висунула широку програму активної боротьби за права трудящих, її основною зброєю став страйк. ІРС приділила велику увагу юніонізації некваліфікованих та напівкваліфікованих робітників, в тому числі негрів та іммігрантів. Робітники всіх націй згідно статуту організації одержали право створювати національні місцеві організації<sup>29</sup>. Расистська політика АФП не раз піддавалася на з'їздах організації різкій критиці<sup>30</sup>. Навіть вороже настроєні до об'єднання американські буржуазні історики визнавали, що в ній панував дух пролетарського інтернаціоналізму: «Сильне почуття братерства не тільки між робітниками взагалі, але також між робітниками, які належали до різних рас — ось характерна риса «Індустріальних Робітників Світу»<sup>31</sup>.

Але все ж, незважаючи на досягнуті успіхи, організації не вдалось досягти справжньої масовості і стати керівною силою в американському робітничому русі. Причини були у відсутності сильних позицій на великих капіталістичних підприємствах, чіткої програми дій, захопленні страйковою боротьбою замість мобілізації зусиль на розширення масо-

<sup>25</sup> «American Federationist». September 1905, p. 638; «American Federationist». August 1906, p. 534.

<sup>26</sup> Цит. за Ф. Фонер. Вказ. праця, т. 3, стор. 236.

<sup>27</sup> Там же, стор. 236—237.

<sup>28</sup> Там же, стор. 248.

<sup>29</sup> П. Бриссенден. Промышленные Рабочие Мира. М.—Л., 1926, стор. 76.

<sup>30</sup> Там же, стор. 35.

<sup>31</sup> M. Savage. Industrial Unionism in America. New York, 1922, p. 150.

вої бази організації. Але, не дивлячись на це, значення діяльності ІРС полягає в тому, що вона дала чудовий приклад пролетарського інтернаціоналізму і показала американському профспілковому руху правильний шлях розв'язання расово-національної проблеми<sup>32</sup>.

Перша світова війна, учасницею якої були Сполучені Штати, привела до значних змін в усіх сферах життя країни, що в свою чергу привело до дальших змін в расово-національній політиці організованого робітничого руху.

Перш за все в воєнні роки майже повністю припинилась імміграція з Європи і, шукаючи нові ринки дешевої робочої сили, недостача якої виникла в зв'язку з інтенсивним розвитком воєнної промисловості, довелося вдатися до розширення імміграції з Латинської Америки та Азії. Другим важливим джерелом робочої сили стали негри, міграція яких з Півдня в промислові міста Півночі набрала в роки війни великого розмаху. За підрахунками У. Фостера за роки війни з Півдня на Північ переїхало понад півмільйона негрів<sup>33</sup>.

Негри та нові іммігранти знаходили для себе роботу на воєнних заводах, в гірничодобувній, металургійній, автомобільній промисловості, на бойнях та консервних заводах, виконуючи там брудну та низькооплачувану роботу. Близько 27 тис. робітників-негрів було зайнято в суднобудівній промисловості, 150 тис. — на транспорті і ще понад 150 тис. на залізниці<sup>34</sup>.

Збільшення кількості негрів в робітничому класі США змусило керівників АФП знову поставити питання про місце робітників-негрів в складі федерації. На з'їзді 1917 р. активно обговорювалась резолюція про ліквідацію дискримінаційних обмежень в організації. Проте, реакційній більшості делегатів вдалося її провалити<sup>35</sup>. Не дали позитивних результатів і спроби деяких негритянських лідерів добитись вирішення цього питання шляхом прямих переговорів з Гомперсом та виконавчою радою АФП. Не вступаючи в переговори по суті справи, Гомперс звинуватив самих негритянських робітників в тому, що вони не хочуть і не можуть знайти спільну мову з білими робітниками<sup>36</sup>.

Ніяких значних змін в расово-національній політиці АФП не сталося і в перші повоєнні роки, хоча, здавалось би, що умови економічного життя країни давали для таких змін всі підстави. Річ у тім, що економічне піднесення, яке почалося в роки війни, після її закінчення не переросло, як звичайно, в кризу, а продовжувалося ще на протязі цілого десятиріччя. Економіці, таким чином, були потрібні все нові робочі руки. З другого боку, налякані революційною хвилею, яка після всесвітньо-історичної перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції охопила весь світ, правлячі кола США пішли на значне обмеження ввозу робочої сили з-за кордону. Значно посилилась фільтрація нових іммігрантів. Таким шляхом керівники США хотіли не допустити в країну осіб, які б могли справити революціонізуючий вплив на американський робітничий клас.

У 1921 р. в США було прийнято так званий Перший квотний акт, за яким в країну щорічно допускалось не більше 3% іммігрантів від осіб даної національності, які проживали в країні в 1910 р.<sup>37</sup> В 1924 р. квоту було знижено до 2%, а початковою точкою для відліку було взято 1890 р., тобто той час, коли «нова» імміграція тільки зароджувалась<sup>38</sup>.

<sup>32</sup> O. Handling. The American People in the Twentieth Century. Boston, 1963, p. 110.

<sup>33</sup> У. Фостер. Негритянський народ в історії Америки, стор. 570.

<sup>34</sup> Там же.

<sup>35</sup> The Negro and the American Labor Movement, p. 159.

<sup>36</sup> Докладніше про це: P. Taft. The AFL in the Time of Gompers. New York, 1957, p. 314—315; S. Speer, A. Harris. The Black Worker. New York, 1931, p. 109—110; R. Marshall. The Negro and Organized Labor. New York, 1965, p. 19—20.

<sup>37</sup> Laws Applicable to Immigration and Nationality. New York, 1953, p. 397.

<sup>38</sup> Ibid, p. 409.

Таким чином, цей закон став неприкритою формою дискримінації по відношенню до народів Центральної та Східної Європи, Азії, Латинської Америки.

З припиненням імміграції ззовні основним джерелом поповнення армії праці стала внутрішня міграція, головним компонентом якої стали негри. За підрахунками американського історика-марксиста Джеймса Аллена за період з 1910 по 1930 рр. з Півдня на Північ переселилось більше мільйона негрів, які, в основній своїй масі, поповнили армію промислового пролетаріату<sup>39</sup>.

В зв'язку з цим, перед профспілками постала ділема, або ліквідувати расові бар'єри в профспілках, або ж, під впливом все більшого напливу на підприємства неорганізованих робітників, стати перед фактом повної неможливості добитись від підприємців виконання своїх вимог. Але на перших порах керівництво АФП залишалось глухим до вимог часу.

Відсутність згуртованості різних загонів американського робітничого класу стала, на наш погляд, однією з основних причин, що сприяла успіху монополій в їх боротьбі проти профспілок, яку після закінчення першої світової війни вони повели з особливою жорстокістю.

Більше того, керівники АФП не зробили майже нічого, щоб зберегти в федерації той великий контингент небілих робітників, який довгі роки входив в неї на правах сегрегованих відділень. В період репресій проти профспілок вони були залишені напризволяще і розпались на самому початку періоду «відкритого цеху». Про це яскраво свідчать результати досліджень, проведених негритянською громадською організацією Національна Міська Ліга. Вони показали, що число місцевих негритянських профспілкових відділень різко скоротилось. Якщо в 1919 р. в рамках АФП налічувалось 109 місцевих негритянських відділень, то в 1928 р. їх залишалось 38<sup>40</sup>. Загальна кількість негрів — членів федерації становила в тому ж 1928 р. 60 тис., тобто, з початку століття вона збільшилась лише на 20 тис.<sup>41</sup> Лише дві профспілки — профспілка шахтарів та дамських кравців — приймали негрів до свого складу, на рівних з білими правами.

Негритянські громадські організації — Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення та Національна міська ліга\* — будучи організаціями буржуазно-ліберального просвітительського напрямку, в кращому випадку критикували дискримінаційну політику АФП, але ніяких конкретних кроків для її подолання з свого боку так і не зробили.

Радикальну позицію в цьому питанні зайняли американські комуністи. Негритянська проблема стала самостійним пунктом програми Компартії США. На це їх націлив Комінтерн, який на IV Конгресі визнав негритянський народ важливою силою в революційному русі. Він закликав комуністів підтримувати всі форми визвольного руху негрів. Особливу увагу було приділено діяльності негрів в профспілкових організаціях: «Комуністичний Інтернаціонал застосує всі способи, які є в його розпорядженні, для того, щоб змусити професіональні спілки приймати до свого складу негритянських робітників там, де це допускає закон, і буде настоювати на спеціальній кампанії по прийому їх в профспілки. У випадку невдачі він організує негрів в особливі спілки і буде спеціально застосовувати тактику єдиного фронту для того, щоб добитись допуску їх в загальні спілки<sup>42</sup>.

<sup>39</sup> J. Allen. The Negro Question in the United States. New York, 1936, p. 136.

<sup>40</sup> The National Urban League. Negro Membership in the American Labor Unions. New York, 1930, стор. 105.

<sup>41</sup> Ibid, p. 103.

\* Перша з них була заснована в 1909 р., друга — в 1910 р.

<sup>42</sup> Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933, стор. 367.

У світлі історичного рішення цього конгресу Комуністична партія США розробила тактику з негритянського питання, яка знайшла чітке відображення у відомій статті Альберта Майнора «10 мільйонів». А. Майнор розумів необхідність юніонізації небілих робітників і ще раз акцентував увагу всіх прогресивних сил в американському робітничому русі на важливість об'єднання «мільйонів неорганізованих негритянських промислових робітників в однакові з білими робітничі профспілки»<sup>43</sup>.

Компартія США виступила ініціатором створення Американського негритянського робітничого конгресу, який розпочав свою діяльність в Чикаго на початку 1925 р. і, не дивлячись на сектантські помилки, вніс певний вклад в справу організації негритянських робітників.

Активну роль у роботі серед трудящих-негрів зіграли також діючі при активній участі комуністів Ліга профспілкової пропаганди та організація «Міжнародна Робітнича Допомога».

Не дивлячись на те, що в даний період расистські порядки в американських профспілках не зазнали істотних змін, саме в 20-ті роки було створено першу в історії США бойову негритянську профспілку — Братство провідників спальних вагонів. Її керівником та організатором став відомий профспілковий лідер А. Філіп Рендольф<sup>44</sup>.

Братство було створено після кількох безплідних спроб юніонізувати негрів-робітників у сфері послуг. Протягом багатьох років воно вело активну боротьбу за ліквідацію расової дискримінації в профспілковому русі. Спочатку Рендольф вважав зв'язок між новою профспілкою та АФП необов'язковим, але, згодом зазнавши поразки у боротьбі за підписання колективного договору з залізничними компаніями, не маючи змоги підтримувати свої вимоги страйком, профспілка була, всупереч протестам реакційного крила керівництва АФП, прийнята до неї на правах повноправного члена<sup>45</sup>.

За роки свого існування профспілка провідників спальних вагонів добилася значних успіхів у справі поліпшення умов життя та праці своїх членів. Якщо до створення профспілки заробітна плата негра — провідника вагона становила від 67,5 до 100 доларів на місяць, а кількість робочих годин від 300 до 400 щомісяця, то вже на початку 50-х років їх заробітна плата виросла до 300 доларів на місяць, а кількість робочих годин знизилась до 240 щомісяця<sup>46</sup>. Та головна заслуга профспілки полягала не в тому. Популярністю серед негритянських робітників вона зобов'язана своєю невпинною боротьбою проти расової дискримінації в рамках АФП.

В 30-ті роки боротьба проти дискримінації в рамках організованого робітничого руху як складова частина загальної боротьби за ліквідацію расової та національної дискримінації в масштабах всієї країни вступила в нову фазу. Економічна криза 1929—1933 рр. підірвала основи американського економічного та суспільного життя і до краю загострила суперечності між працею та капіталом. Особливо важким тягарем криза лягла на плечі трудящих-негрів та іммігрантів. Неписаний закон американських трудових відносин — негрів та іммігрантів беруть на роботу останніми, а звільняють першими — в роки кризи діяв безвідмовно. Ось як описує становище негритянських робітників у цей період У. Фостер: «В промислових центрах безробіття серед негрів було вдвоє вищим, ніж серед білих. Робітників-негрів, навіть тих, які були зайняті найнижче оплачуваною працею, викидали на вулицю і на їх місце брали білих. Заробітна плата негритянських робітників була в середньому на

<sup>43</sup> J. North, Albert Minor, Artist and the Crusader, New York, 1956, p. 162—163.

<sup>44</sup> Історію БПСВ викладено в роботах: В. B r a s e a l, The Brotherhood of Sleeping Car Porters. New York, 1946; Р. R a n d o l f, The Union Story.— «American Federationist», July, 1953.

<sup>45</sup> R. M a r s h a l l, Op. cit., p. 29.

<sup>46</sup> «American Federationist», July, 1953, p. 20. 22.

30% нижчою від заробітної плати, яку одержували білі. Стосовно допомоги, то тут негри знову були в найгіршому становищі, вони або одержували найнижчу допомогу, або ж піддавались дискримінації навіть при одержанні такої допомоги... Злидні, в які вони впали, не піддаються ніякому опису»<sup>47</sup>.

Робітничий клас відповідав на спроби монополістичної буржуазії перекласти весь тягар на його плечі посиленням активної класової боротьби. Страйки, демонстрації, голодні походи безробітних на Вашингтон стали повсякденним явищем американського життя.

В такій обстановці АФП показала своє безсилля очолити рух. Це зрозуміли найбільш прогресивно настроєні представники її керівництва. До того ж уряд президента Рузвельта під тиском робітничих мас змушений був піти на поступки і прийняти в 1935 р. закон Вагнера, який гарантував робітничому класу право на організацію в профспілки, право на страйк та «закритий цех».

Перед профспілками відкрилися широкі перспективи. При активній участі керованої комуністами Ліги профспілкової пропаганди (незадовго перед описуваними подіями вона була реформована в Лігу профспілкової єдності) в 1935 р. у країні було створено вісім виробничих профспілок. Лідери цих профспілок на з'їзді АФП 1935 р. поставили питання про кардинальну перебудову роботи федерації і про перехід на виробничий принцип організації робітників у профспілки. Реакційні лідери АФП не дозволили провести в життя ці викликані життям пропозиції. Тоді всі вісім виробничих профспілок вийшли з АФП і на протязі 1935—1937 рр. провели широку кампанію по юніонізації робітників в багатьох галузях масового виробництва<sup>48</sup>. В середині 1938 р., коли виробничі профспілки нараховували вже понад 4 млн. членів<sup>49</sup>, зібрався з'їзд виробничих профспілок, який оголосив про створення в країні другого профспілкового центру — Конгресу Виробничих Профспілок США (КВП).

Створення КВП мало величезні наслідки для розвитку расово-національної політики організованого робітничого руху в США. Справа в тому, що без юніонізації негрів та іммігрантів, які склали значну частину зайнятих у сфері масового виробництва — виробничі профспілки не могли надіятись на успіх.

Тому нове профоб'єднання доклало максимум зусиль, щоб добитись активної участі цих категорій робітників в організації виробничих профспілок. Ця тенденція знайшла своє відображення в статуті КВП, в одному з пунктів якого відзначалось, що об'єднання повинно здійснювати «ефективну організацію трудящих чоловіків і жінок Америки незалежно від їх раси, кольору шкіри, віросповідання та національності та об'єднати їх для спільних дій в робітничих спілках з метою взаємної допомоги та захисту їх інтересів»<sup>50</sup>.

У роботі по створенню КВП велику допомогу профспілковому руху подала Комуністична партія США<sup>51</sup>.

Великий вклад у справу юніонізації негритянських робітників зробив створений при активній участі комуністів Національний негритян-

<sup>47</sup> W. F o s t e r. History of the Communist Party of the USA. New York, 1952, p. 279—280.

<sup>48</sup> Про створення КВП докладніше див.: Б. М и х а й л о в. Конгресс производственных Профсоюзов США 1935—1955. (Из истории американского рабочего движения). М., 1959.

<sup>49</sup> Proceedings of the First Constitutional Convention of the CIO 1938, p. 36.

<sup>50</sup> The Constitution of the Congress of the Industrial Organizations, Washington, 1944, p. 5.

<sup>51</sup> Автор не зупиняється докладно на цій проблемі, бо вона вже була об'єктом дослідження радянських та американських істориків. Див.: Б. М и х а й л о в. Вказ. праця; Н. С и в а ч е в. Негритянский вопрос в рабочем движении США.— «Вопросы истории», 1966, № 8; J. F o r d. The Negro and the Democratic Front. New York, 1938; The Negro and the American Labor Movement, p. 188—209; W. R e c o r d. The Negro and the Communist Party. Chapel Hill, 1951.

ський конгрес — громадська організація, яка боролась за рівноправ'я Навіть буржуазні історики віддають належне вкладу комуністів у справу залучення до профспілок кольорових робітників. «Комуністи відіграли активну роль в КВП в перший період його існування,— відзначає Р. Маршалл.— Вони, безумовно, були силою, яка допомагала досягненню расового рівноправ'я в лавах КВП. Піднімаючи расове питання, щоб завоювати підтримку негрів, вони змушували білих лідерів профспілок приділяти расовій проблемі більшу увагу»<sup>52</sup>.

Незважаючи на труднощі росту, лідери нового об'єднання не випускали расове питання з поля зору протягом всього періоду формування КВП. Так, при організації робітників металургійної промисловості комітет по юніонізації зіткнувся з значними труднощами при об'єднанні негритянських робітників, головними з яких були традиційне недовір'я негрів до профспілок, расистські забобони, недостатня допомога з боку негритянських організацій. Заручившись підтримкою Національного негритянського конгресу КВП добився успіху в цій важливій справі<sup>53</sup>.

Ще одним підтвердженням правильності позиції, зайнятої КВП в расово-національному питанні, стала кампанія по юніонізації робітників м'ясоконсервної промисловості в районі Чикаго, де негри склали 20% від числа всіх зайнятих<sup>54</sup>. Неодноразові спроби АФП юніонізувати цих робітників, остання з яких мала місце в середині 20-х років, потерпіли провал. Лише створеному в 1937 р. під егідою Об'єднаної профспілки шахтарів Комітету КВП по юніонізації робітників м'ясоконсервної промисловості це завдання виявилось під силу. Головна причина успіху Комітету, на наш погляд, полягала в тому, що на той час расово-національна політика КВП завоювала собі підтримку як з боку негритянських робітників, так і з боку їх громадських організацій, зокрема, Чикагської міської ліги. Важливу роль у цій кампанії відіграли негри-організатори, направлені туди профспілкою шахтарів. Один з них так висловив основну мету створюваної профспілки: «Тепер профспілки стають головною силою, що веде вперед до братерства людей. Національні забобони впадуть, коли люди побачать чоловіків і жінок різних національностей, які разом борються за кращі умови життя для всіх»<sup>55</sup>.

У 1943 році Комітет, який набув значної сили та популярності, був прийнятий до КВП на правах повноправного члена і став називатись Об'єднаною профспілкою працівників м'ясоконсервної промисловості<sup>56</sup>. В своїй діяльності профспілка суворо дотримувалась принципу расової рівності. Вже у 1941 р. вона внесла в усі свої колективні договори пункт про недискримінацію при наймі на роботу, а в 1943 р. провела десегрегацію в місцях громадського користування на підприємствах, де працювали її члени<sup>57</sup>. Аналогічні заходи проводились профспілкою і пізніше.

Успіх цієї кампанії ще раз показав, наскільки важлива для такої справи правильна постановка расового питання.

Расова політика КВП зустріла широку підтримку з боку негритянських організацій. Не довіряючи АФП, вони, долаючи в деяких випадках досить сильний опір своїх же консервативних керівників, подавали КВП дійову допомогу. Так, секретар-виконавець НАСПКН Уолтер Уайт брав безпосередню участь в кампанії по юніонізації робітників заводів Форда, де негри склали 12,5% робочої сили<sup>58</sup>. Кампанія, яка носила

<sup>52</sup> R. Marshall. Op. cit., p. 36.

<sup>53</sup> J. Ford. Op. cit., p. 107—113.

<sup>54</sup> P. Taylor. Mexican Labor in the United States. Berkeley, 1932, p. 46.

<sup>55</sup> R. Marshall. Op. cit., p. 38.

<sup>56</sup> W. Gallenson. The CIO Challenge to the AFL. Cambridge, 1960, p. 10.

<sup>57</sup> R. Helstein. The Packinghouse Workers.—«American Federationist», December 1957, p. 35.

<sup>58</sup> L. Bailor. The Negro Automobile Worker.—«Journal of Political Economy», October 1943, p. 461.



тривалий і жорстокий характер через опір хазяїв, закінчилась в 1941 р. загальним страйком. Уайт, як представник НАСПКН, багато зробив для того, щоб перешкодити расовим бунтам, які намагалась інспірувати компанія, та не дав їй можливості набрати штрейкбрехерів серед негрів<sup>59</sup>.

В свою чергу КВП подав негритянським організаціям матеріальну та моральну підтримку. Президент КВП Джон Льюїс надіслав привітання з'їзду НАСПКН 1940 р., а Філіп Меррей та Уолтер Рейтер — президенти профспілок автомобілістів та шахтарів стали членами ради директорів цієї організації<sup>60</sup>.

Зважаючи на це не можна сказати, що в расовій політиці КВП все було гладко, і між її білими та небілими членами не відбувалось ніяких расових конфліктів. В цьому питанні були значні труднощі, позитивно вирішити які виявилось надзвичайно важко. Головним недоліком платформи КВП в расово-національному питанні була відсутність чітко сформованої програми. Крім уже приведеного вище пункту статуту об'єднання про недискримінацію, ніяких інших програмних документів з цього питання конгреси КВП не приймали.

Однією з найважливіших для КВП проблем стала проблема ліквідації дискримінації негрів при підвищенні по службі та одержанні висококваліфікованої роботи. Відомо, що в системі трудових відносин в США важливе місце відведено системі старшинства. Суть її полягає в тому, що робітник, який має найбільший стаж роботи на даному підприємстві, має право користуватися найбільшим захистом від звільнень, переваги перед молодими робітниками при одержанні висококваліфікованої і, відповідно, більш високооплачуваної роботи, підвищенні по службі. Це означає, що місце робітника на підприємстві визначається не тільки якістю його робочої сили, але, значною мірою, його трудовим стажем. Адміністрація даного підприємства у відповідності з спеціальною статтею колективних договорів складає списки тривалості трудового стажу. Система старшинства передбачає, що в разі звільнень, зв'язаних із скороченням виробництва, робітник з більшим трудовим стажем займає місце робітника з меншим трудовим стажем, той, в свою чергу, місце робітника з ще меншим стажем і т. д. Така ж картина, тільки в зворотному порядку, спостерігається при заміщенні високооплачуваних посад та одержанні висококваліфікованої роботи. Якщо списки тривалості трудового стажу охоплюють тільки даний цех, то дія системи старшинства охоплює лише даний цех, якщо заводу — то лише даний завод і т. д. Існування сегрегованих списків тривалості трудового стажу для білих і небілих робітників було однією з форм расової дискримінації, так як воно обмежувало негрів їх традиційними видами роботи, повністю закриваючи їм доступ до посад, які займали білі.

З цього приводу в КВП не раз відбувались гострі сутички. В деяких випадках білі робітники з окремих профспілок КВП не зупинялись навіть перед страйком, аби не допустити проведення десегрегації цих списків. Траплялись, навіть, випадки, коли профспілки КВП втрачали на цьому ґрунті хартії на право організації профспілки.

Проте ці недоліки аж ніяк не знижують ролі КВП в справі боротьби за юніонізацію негрів. Про благотворний вплив діяльності КВП в цій сфері свідчить значне збільшення кількості негрів в профспілках США за 30-ті роки. На початок другої світової війни членами профспілок стало від 700 до 800 тис. небілих робітників<sup>61</sup>. І в цьому велика заслуга Конгресу Виробничих Профспілок США.

Створення виробничих профспілок дало негритянським робітникам значні переваги. «Це дозволило їм закріпитись на роботі в промислово-

<sup>59</sup> W. Gallenson. Op. cit., p. 180—181.

<sup>60</sup> R. Marshall. The Negro Worker. New York, 1967, p. 26.

<sup>61</sup> История рабочего движения в США в новейшее время, т. 1, стор. 345.

сті, дало можливість просуватись на більш кваліфіковану роботу, певною мірою захистило їх від свавілля та переслідувань хазяїв і, що найважливіше, гарантувало їм у майбутньому право на рівну винагороду за рівну працю». Ці слова Уільяма Фостера підводять основні підсумки діяльності КВП по юніонізації негритянських робітників в передвоєнні роки <sup>62</sup>.

Друга світова війна вивела економічне життя США з перманентної кризи. За роки війни промислове виробництво в країні, стимульоване багатомільярдними урядовими воєнними замовленнями, зросло більш ніж у два рази. Промислове піднесення привело до швидкого підвищення рівня зайнятості в країні. Найбільш істотно воно відбилося на неграх, іммігрантах та жінках — тобто, дискримінованих у сфері зайнятості групах американського населення. Негри та іммігранти стали двома найважливішими джерелами додаткової робочої сили.

Проте, як і раніше, ці групи трудящих продовжували відчувати на собі тягар дискримінації. Свої расистські погляди та практику реакціонери мотивували не чим іншим як необхідністю мобілізації сил на боротьбу з фашистською Німеччиною. Вони заявляли, що війна — не час для вирішення расових конфліктів, що не варто в тяжкий для країни і всього цивілізованого світу час йти на злам давніх традицій американського економічного життя. Аналогічні думки висловлювались і деякими профспілковими лідерами. Щодо расово-національної політики американського профспілкового руху в цілому, то вона не зазнала істотних змін. Створена в процесі еволюції расово-національної політики організованого робітничого руху в США модель расової дискримінації в трьох її основних формах: відмова від прийому в профспілку в силу відповідних дискримінаційних пунктів у статутах, відмова в прийомі «з мовчазної згоди», практика створення для негритянських робітників спеціальних сегрегованих відділень — за роки війни також не змінилась.

В роки війни значно посилилась активність негрів — членів профспілок в боротьбі за ліквідацію расової дискримінації. Особливо активну роль в антидискримінаційних виступах відіграло Братство провідників спальних вагонів на чолі з своїм президентом Ф. Рендольфом. Саме Рендольф виступив організатором обговорення расового питання на з'їздах АФП воєнного часу <sup>63</sup>. Щоправда, ні одна пропозиція Рендольфа не була прийнята реакційною більшістю з'їздів, але його виступи наочно показали справжні масштаби расової дискримінації в рамках АФП та небажання правлячої верхівки федерації вести з нею боротьбу навіть в тих випадках, коли цього вимагали насущні інтереси організації.

Щодо кількості негритянських робітників у профспілках США воєнного періоду, то збільшення загальної кількості негрів у сфері промислового виробництва за роки війни не могло, природно, не привести також і до збільшення їх кількості в складі профспілок. На початок 1945 р. в складі АФП нараховувалось близько 300 тис. чорношкірих робітників, кількість якої до цього федерація ще не знала <sup>64</sup>.

Значно більших успіхів досягли в цій області профспілки КВП. Особливу активність в цьому питанні проявила профспілка робітників автомобільної промисловості, керована Р. Томасом та У. Рейтером. Вона вела широку пропагандистську роботу серед негрів та білих, пояснюючи їм необхідність боротьби проти дискримінації. Профспілка подала значну допомогу в справі припинення расового бунту, який охопив Детройт в 1943 р., створивши спеціальні змішані групи білих та чорних робітників, які вели агітаційну роботу в масах. При профспілці було створено ко-

<sup>62</sup> У. Фостер. Вказ. праця, стор. 660.

<sup>63</sup> Proceedings of the 61th Annual Convention of the AFL 1941, p. 475—492; Proceedings of the 63th Annual Convention of the AFL 1943, p. 416—445; Proceedings of the 64th Annual Convention, 1944, p. 491—506.

<sup>64</sup> Labor Fact Book, 7. New York, 1945, p. 73.

мітет по забезпеченню справедливих умов при прийомі на роботу на чолі з негром Крокетом, який слідкував за виконанням антидискримінаційних заходів профспілки, доповідаючи про свою діяльність щоквартально виконкому і щорічно з'їзду профспілки. Комітет слідкував також за тим, щоб в усі колективні договори, які укладала профспілка, обов'язково включався пункт про недискримінацію<sup>65</sup>.

Профспілки КВП разом з іншими прогресивними елементами в американському робітничому русі активно виступали проти нетерпимого відношення до громадян іноземного походження. Так, профспілка портових вантажників та працівників складів західного узбережжя США засудила кампанію по інтернуванню громадян японського походження, яку американські власті проводили після Пірл-Харбора<sup>66</sup>.

Після другої світової війни потік внутрішньої міграції негрів Півдня на Північ не припинився, а, навпаки, посилювався. Не дивлячись на погіршення умов при одержанні роботи, викликаних післявоєнним спадом в економіці країни, негрівське населення промислових центрів США продовжувало зростати швидкими темпами. Так, за 40-ві роки небіле населення Нью-Йорка зросло з 6,4 до 9,8% від загальної кількості населення міста, Чикаго — з 8,3 до 14,1, Детройта — з 9,3 до 16,4% і т. д.<sup>67</sup>

Під тиском прогресивної громадськості та рядових членів профспілок в перші післявоєнні роки ряд галузевих профспілкових організацій змушені були зняти дискримінаційні пункти з своїх статутів, що було значною перемогою небілих робітників і показувало їх зростаючу роль в робітничому класі та робітничому русі країни. Якщо в 1930 р. дискримінаційні пункти в своїх статутах мали 27 профспілок<sup>68</sup>, а в 1943 р. — 14<sup>69</sup>, то у 1952 р. в лавах АФП та КВП не залишилось жодної такої профспілки. Дискримінаційні пункти залишились лише в статутах восьми профспілок, що не входили до об'єднань<sup>70</sup>.

В перші післявоєнні роки АФП і КВП провели важливе міроприємство по юніонізації робітників, в тому числі і негрів, на Півдні США.

Конкурентна боротьба між двома об'єднаннями зробила кампанію активною і жвавою. В результаті на 1953 р., коли вона була офіційно завершена, 1 148 000 робітників стали членами АФП і 362 000 ввійшли до складу КВП, на той час як у 1939 р. на Півдні нараховувалось всього лише 627 тис. членів профспілок<sup>71</sup>.

Перші роки після другої світової війни показали всю важливість єдності дій робітників різних рас в боротьбі за життєві інтереси пролетаріату. В 1947 р. конгрес США прийняв антиробітничий закон Тафта—Хартлі, який фактично позбавляв робітників права на страйки та «закритий цех». Негрівські трудящі разом із своїми білими братами по класу піднялись на захист своїх інтересів, вимагаючи скасування цього драконівського закону. В багатьох містах створювались комітети по боротьбі з антиробітничим законодавством, проводились страйки та демонстрації. В рядах протестуючих значне місце займали трудівники-негри, часто своєю самовідданістю подаючи приклад іншим. Так, великий резонанс в усій країні викликав похід 1300 білих та небілих робітників в центр штату Теннесі місто Нешвілл, організований спільними зусиллями АФП, КВП та Братства залізничників. «Тут були білі і негри. Вони йшли разом під одним прапором і повторювали одні і ті ж лозунги. Північні штати, які гордяться тим, що мають більш розвинутий

<sup>65</sup> P. T a f t. Organized Labor in American History, p. 677.

<sup>66</sup> Годы борьбы. М., 1962, стр. 121.

<sup>67</sup> The Negro in the United States. Washington, 1952, p. 37.

<sup>68</sup> A. H a r r i s. The Negro Worker. New York, 1930, p. 8.

<sup>69</sup> H. N o r t h r u p. Op. cit., p. 3.

<sup>70</sup> R. M a r s h a l l. The Negro and Organized Labor, p. 6.

<sup>71</sup> R. M a r s h a l l. Labor in the South. Cambridge, 1967, p. 269.

робітничий рух, повинні наслідувати хорошому прикладу ініціативи та доблесті робітників Теннесі» — писала газета «Дейлі Уоркер»<sup>72</sup>.

Боротьба проти закону Тафта — Хартлі не увінчалась успіхом, але участь у ній об'єднала білих і чорних робітників, показала їм шляхи для дальшої консолідації сил у боротьбі з капіталом. Журнал американських комуністів «Політікал аффеаз» з цього приводу писав: «Робітничий клас провів найкращу битву за багато років, більше того, він одержав та одержить багато важливих уроків з цієї боротьби»<sup>73</sup>.

При активній участі комуністів у багатьох містах країни йшло утворення негритянських профспілкових організацій<sup>74</sup>. У 1951 р. на з'їзді в Цінціннаті їх представники організували Національну негритянську робітничу раду, об'єднавши навколо себе робітників-негрів — членів профспілок. В своїй роботі рада спиралась також і на підтримку тих профспілок, які активно допомагали борцям за громадянські права<sup>75</sup>.

Своїм першочерговим завданням, крім боротьби проти дискримінації в області праці та заробітної плати, вона поставила забезпечити роботою 100 тис. негрів<sup>76</sup>. Популярність ради швидко росла — кількість її місцевих організацій збільшилась з чотирьох у 1951 р. до 36 в наступному 1952 р. Спроби деяких реакційних профспілкових лідерів організувати паралельну негритянську організацію — Національний профспілковий комітет — Сполучені Штати Америки — не увінчались успіхом через традиційне недовір'я негритянських робітників до старих профспілок та суперечки між самими її організаторами. Але в цей же час, в зв'язку з антикомуністичною істерією, розв'язаною правлячими колами США та їх спільниками в робітничому русі, яка привела до виключення комуністів із профспілок, припинила свою діяльність і Національна негритянська робітнича рада<sup>77</sup>.

З таким багажем американський профспілковий рух підійшов до початку нового етапу своєї історії — злиття АФП та КВП в одну організацію.

Підведемо короткі підсумки.

Протягом всієї історії організованого робітничого руху в Сполучених Штатах Америки расово-національне питання відіграло в ньому важливу роль. Ні одна профспілкова організація, яка існувала в країні, не змогла його обійти.

Процес еволюції расово-національної політики АФП — КВП в розглянутий нами період можна розбити на чотири основних періоди.

1. Від початку організованого робітничого руху до середини 80-х років, коли АФП почала займати в ньому панівне становище.

2. Від середини 80-х років до 1900 р., коли АФП ще не проводила політики расової дискримінації та сегрегації.

3. 1900—1935 рр. — період панування расизму в американських профспілках, за винятком ІРС та Об'єднаної Профспілки Шахтарів.

4. 1935—1955 рр. — період існування в країні двох профспілкових центрів та плідотної діяльності КВП в расово-національному питанні.

За цей час в американських профспілках викристалізувались основні моделі расової дискримінації. Це — відмова в прийомі в профспілку в силу спеціальних дискримінаційних пунктів в статутах з «мовчазної згоди» створення сегрегованих відділень. Негритянський народ, пред-

<sup>72</sup> «Daily Worker», 15 лютого 1947 р.

<sup>73</sup> «Political Affairs», November 1947, p. 1000.

<sup>74</sup> «Political Affairs», June 1949, p. 79; «Political Affairs», November 1950, p. 37.

<sup>75</sup> «Political Affairs», February 1954, p. 4.

<sup>76</sup> Факты о положении трудящихся в США (1950—1952 гг.), М., 1954, стор. 140.

<sup>77</sup> «The New York Times», 4 грудня 1954 р.

ставники національних меншостей, вся прогресивна Америка постійно вели боротьбу за ліквідацію расової дискримінації в США. В авангарді цієї боротьби стоять комуністи — передовий загін всіх прогресивних сил Америки. В розглянутий нами період перші ланки расових бар'єрів були вже пробиті. Продовження та дальша активізація боротьби проти расизму розгорнулася в 50—60-ті роки.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

### З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У XVI — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Питання про економічні і культурні зв'язки Росії, в тому числі України, з Туреччиною в XVI — на початку XX ст. становить безперечний науковий інтерес та зберігає своє значення і в наш час. Розробка цієї теми — корисна і водночас повчальна, адже взаємовідносини Російської держави з Османською імперією у зазначений період були не завжди мирними, а тим більше дружніми. Однак війни та збройні конфлікти, які між ними спалахували з вини пануючих експлуататорських класів, не в силах були зупинити закономірний історичний процес зближення народів.

І в цьому відношенні розташований на стику Європейського і Азійського континентів, на роздоріжжі морських комунікацій Стамбул (в минулому столиця трьох великих імперій), за висловленням Ф. Енгельса, був центром великої торгівлі і разом з протоками Босфором і Дарданеллами вважався ключем до Чорного моря<sup>1</sup>. Неабиякий вплив справив він і на культурний та економічний розвиток багатьох країн та їх народів<sup>2</sup>.

У 1453 р., скориставшись феодальними міжусобицями, що панували тоді в Європі, турки-османи, чия держава, за висловленням К. Маркса, була єдиною справжньою військовою державою середньовіччя<sup>3</sup>, завоювали місто на Босфорі і перетворили його на свою столицю.

На 1493 р. припадає встановлення російсько-турецьких дипломатичних відносин: тоді офіційні представники Османської імперії були надіслані в Москву. А незабаром, в 1497 р., Стамбул приймав перше російське посольство, очолюване стольником Михайлом Андрійовичем Плещевим. Посол великого князя московського Івана III вручив тоді султану Баязиду II грамоту, в якій пропонувалось встановити нормальні, мирні взаємовідносини і налагодити торгівлю між обома країнами<sup>4</sup>. Як свідчать дипломатичні документи, російсько-турецькі відносини тих часів були доброзичливими, без будь-яких ворожих замірів щодо один одного<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 11, 12, 14.

<sup>2</sup> На думку професора Стамбульського університету Халюка Джіллова, Туреччина із Стамбулом і зараз є своєрідними воротами Європи для азіатських країн. (Див.: Haluk Cillov. Turkiye Ekonomisi. Istanbul, 1965, стор. 6—7).

<sup>3</sup> Див.: К. Маркс. Хронологические выписки. II — Архив Маркса и Энгельса. т. VII, М., 1939, стор. 189.

<sup>4</sup> История дипломатии, т. I. М., 1959, стор. 263, 306; А. Д. Новичев. Турция. Краткая история. М., 1965, стор. 25—26, 254; I. H a m m e r. Histoire de L'Empire Ottoman, т. 4, 1499—1520. Paris, 1836, p. 46—48.

<sup>5</sup> Начало сношений России с Турцией. Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел, вып. 3-4. М., 1883; Б. А. Д р а л о в. Черноморские проливы (Международно-правовой режим). М., 1948, стор. 34.

Під час візиту в Стамбул в 1499 р. другого російського посольства на чолі з О. Я. Голохвастовим разом з послом прибули московські і новгородські купці, які привезли товари: хутра, полотняні тканини, художні вироби з дерева, кінську упряж тощо<sup>6</sup>.

Торговельні зв'язки Росії, в тому числі України, з Туреччиною в XVI ст. набули вже значною мірою постійного характеру. Водними та сухопутними шляхами до Москви, Новгорода, Пскова, Києва, Львова, Чернігова доставлялись турецькі товари: зброя із Стамбула, керамічні та фаянсові вироби з міста Ізніка, тафта з Токата, парча і оксамит — з Бурси та Скутарі, вовняні тканини — «кастаманка» (з Кастамону) та «анбурська» (або «ангурська», «ангорська»), яку виробляли в Анкарі, килими з Ушаку<sup>7</sup>. В зв'язку з цим у посланні царя Федора Івановича (1584 р.) турецькому султану підкреслювалось, що «Росія відкрита для купців твоїх без будь-якої заборони в товарах і безмитно. З свого боку чекаємо взаємності і нічого більше»<sup>8</sup>.

Варто відзначити, що мирна тенденція у відносинах Російської держави з Туреччиною неухильно прокладала собі шлях і в наступні часи (XVII—XIX вв.), що характеризувались, як відомо, найскладнішими перипетіями дипломатичного протистояння та були сповнені драматизму взаємних зіткнень.

Значним кроком у справі активізації контактів, у тому числі економічних і культурних, Російської держави з Туреччиною була місія в Стамбул (1699—1700 рр.) Надзвичайного посла Петра I — Омеляна Українцєва та підписання ним договору, за яким у столиці Османської імперії засновувалося Російське дипломатичне представництво. Першим представником Росії був П. А. Толстой — прапрадід великого письменника Л. М. Толстого<sup>9</sup>.

Укладений 21 червня 1783 р. в Стамбулі перший в історії російсько-турецький торговельний договір знаменував собою новий етап у розвитку економічних і культурних відносин обох сусідніх держав. «Висока Порта, — говорилось у статті 1-й Договору, — дозволяє вільно всім російським підданним навігацію і торги свої здійснювати в усіх володіннях своїх, як сухопутним шляхом, так і в морях, водах і річці Дунай...»

Інша стаття надавала торговельному флоту Росії право вільного проходу «Константинопольським каналом з Чорного моря у Мармурове і далі в Середземне море, а також з Середземного, Мармурового у Чорне море», причому Оттоманська Порта зобов'язувалась ніяким чином не перешкоджати плаванню кораблів під російським прапором. Торговельний договір 1783 р. надавав Росії статус «найбільш сприятливої держави» в галузі торгівлі, інакше кажучи, її купці одержували ті ж самі права, якими давно вже користувались на території Османської імперії французи та англійці, «як дружні і найбільш фаворитні у Високої Порти нації»<sup>10</sup>.

Ці фактори відчутно вплинули на інтенсивне зростання товарообігу, насамперед у басейні Чорного моря. Такі міста, як Одеса, Ново-

<sup>6</sup> А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948, стор. 266; І. Нампет. Вказ. праця, стор. 47—48.

<sup>7</sup> М. В. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. М., 1956, стор. 6, 17, 69, 71; М. Akdag. Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi, cilt II. Ankara, 1971, p. 247—253.

<sup>8</sup> Б. А. Дранов. Вказ. праця, стор. 36.

<sup>9</sup> Б. М. Данциг. Ближний Восток в русской науке и литературе (дооктябрьский период). М., 1973, стор. 44—45; Т. К. Крылова. Русская дипломатия на Босфоре в 1700—1709 гг. — «Исторические записки». М., 1959, стор. 65; і її ж. Русская дипломатия на Босфоре в 1711—1714 гг. — У зб. Международные связи России в XVII—XVIII вв. (экономика, политика, культура). М., 1966, стор. 410—411; Mustafa Baydar. Atatürk ve devrimlerimiz. İstanbul, 1973, p. 82.

<sup>10</sup> А. Ф. Миллер. Вказ. праця, стор. 271; Б. А. Дранов. Вказ. праця, стор. 58—59.

російськ, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, що виникли в кінці XVIII ст. на Півночі Причорномор'я та Приазов'я, за порівняно короткий час перетворились в основні пункти торговельно-економічних зв'язків Росії, в тому числі і України, з Туреччиною<sup>11</sup>.

Хліб, цукор, спирт, мед, вугілля, нафта, різні тканини, що були призначені як для самої Туреччини, так і для багатьох країн Європи, Азії, Африки, надходили (природно в мирний час) з указаних портів у Стамбул.

Основна маса турецьких товарів (бавовна, рис, вовна, тютюн, цитрусові, вина, фрукти) експортувалась також із Стамбула<sup>12</sup>.

Маючи на увазі статус Одеси як міста «порто-франко» — право безмитного вивозу і завозу товарів — О. С. Пушкін писав:

«...вино  
Без пошлины привезено.  
«...устриц ожидали  
От цареградских берегов»<sup>13</sup>.

Своєрідний міст через Чорне море, який з'єднав уже в ті роки Одесу і Стамбул надійними узами торгівлі, з успіхом демонстрував можливість і корисність підтримання взаємовигідних економічних зв'язків між обома сусідніми державами.

Великим та незаперечним є вклад Стамбула у скарбницю світової культури. Видатні архітектурні споруди — палаци і мечеті, стародавні пам'ятки живопису і художні вироби, багато інших оригінальних творів мистецтва, в яких втілені талант і майстерність представників турецького та інших народів колишньої Османської імперії, — все це здавна привертало увагу і викликало інтерес не тільки співвітчизників, а й іноземців<sup>14</sup>.

До числа порівняно раних «ходінь» на Схід, що мали своєю метою відвідання також «вічного міста» — Стамбула, слід віднести подорожі новгородського купця Стефана, «руського гістя» Василя, московського архидиякона Геннадія і купця з Смоленська — Василя Познякова (1558—1559 рр.). Пізніше, на початку XVIII ст. «ходіння» на Схід, зокрема у Стамбул, здійснили монахи Макарій і Сильвестр (їх шлях пролягав з Новгороду-Сіверського через Київ, Фастів, Немирів), чернець Мотронинського монастиря на Київщині Серапіон, подорожування якого проходило через Бориспіль, Золотоношу, Чигирин, Очаків<sup>15</sup>.

Відомим мандрівником і письменником, що вивчав балканські, близькосхідні та середземноморські країни, був киянин Василь Григорович-Барський (1701—1747), який провів майже чверть століття — більш як половину свого життя — у далеких краях. Він — автор чотирьох томів дорожніх записок<sup>16</sup>.

<sup>11</sup> Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия I, т. VIII. М., 1972, стор. 62—64.

<sup>12</sup> А. Н. Осипов. Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта. СПб., 1891, стор. 17—20, 29; П. Хромов. Экономическое развитие России в XIX—XX веках (1800—1917). М., 1950, стор. 95; І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90 років XIX ст. К., 1968, стор. 144, 147.

<sup>13</sup> А. С. Пушкин. Избранные произведения. Л., 1936, стор. 165.

<sup>14</sup> Див.: Дж. Эссал. Константинополь. М., 1919; Ю. Миллер. Искусство Турции. М.—Л., 1965; Clement Alzonne. Istanbul, Paris, 1951; A. Gabriel. La Turquie terre d'histoire et d'art, Istanbul, 1956; Turquie. Soleil, Mer, Histoire. Istanbul, 1972, р. 4—14; Istanbul—Turquie. Ministere du Tourisme et l'information, 1972; Уильям Эллис. Стамбул — город на семи холмах. — «За рубежом», 1974, № 9 (714), стор. 18—19.

Споруди визначного турецького архітектора Сінана (автора мечетів — «Сулейманіє» і «Шах-заде» в Стамбулі) відомі і на території СРСР — мечеті «Хан-джамі» в Євпаторії та «Селіміє» у Феодосії (остання не збереглась до нашого часу). — Див.: А. Л. Яковсон. Крым в средние века. М., 1973, стор. 158.

<sup>15</sup> Всемирная история, т. III. М., 1957, стор. 798; Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965, стор. 21—23, 26—28.

<sup>16</sup> Див.: Страствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 г. по 1747 г., чч. I—IV. СПб., 1885—1887.

Слід зазначити, що найцінніші матеріали — дорожні записки, щоденники, спогади, книги, які залишали нащадкам наші співвітчизники, відвідавши Стамбул у ті далекі часи, становлять і понині невичерпне джерело по вивченню економіки і внутрішньополітичного життя, мови і культури, побуту і звичаїв турецького та інших народів колишньої Османської імперії<sup>17</sup>.

Цікаві дані, зокрема, містять донесення таких видатних російських дипломатів, як П. А. Толстой, О. М. Обресков, О. І. Рум'янцев, М. І. Голенищев-Кутузов, В. П. Кочубей та ін.

Російську державу також відвідували турецькі мандрівники. Так, наприклад, широко відомий Евлія Челебі (XVII ст.) наслідки своїх спостережень виклав у десятитомному творі під загальною назвою «Книга подорожі», або «Історія мандрівника»<sup>18</sup>.

Період XIX — початку XX століть, що характеризувався інтенсивним розвитком продуктивних сил, відзначений набагато більшою активністю міжнародних контактів не тільки в торговельно-економічній та науково-технічній сферах, а й в галузі культури.

Відомим дослідником Малої Азії по праву вважається П. О. Чихачов (1808—1890)<sup>19</sup>. Почавши свою діяльність на скромній посаді помічника секретаря російського посольства в Стамбулі, він, добре вивчивши турецьку мову, протягом 16 років буквально обійшов та об'їздив територію всієї Азіатської та Європейської частин Туреччини, здійснив понад 60 різних подорожей по країні, довжина яких становила близько 14 тис. км. Результатом його багаторічних досліджень і особистих спостережень став восьми томний капітальний твір, виданий в Парижі<sup>20</sup>. Органічним доповненням до восьми томника служить праця «Босфор и Константинополь», де подається описання рельєфу, водопостачання, геологічних умов району Стамбула<sup>21</sup>.

З ім'ям видатного російського вченого адмірала С. О. Макарова (1848—1904), який знаходився у Стамбулі в 1881—1882 рр., зв'язано перше докладне вивчення Босфора та його двох течій: поверхневої з Чорного моря у Мармурове і нижньої, глибинної — з Мармурового моря у Чорне. Його праця «Про обмін вод Чорного і Середземного морів» була відзначена премією Російської Академії наук. Немає необхідності доводити, яке практичне значення мали ці дослідження<sup>22</sup>.

Цінний вклад у вивчення флори і фауни Анатолії та її прибережних вод, кліматичних умов вирощування субтропічних культур на Малоазійському півострові вніс професор Харківського університету

---

<sup>17</sup> Див.: Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746). — «Русский архив», 1874, кн. 2, стор. 527—530; «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 73—80.

<sup>18</sup> Див.: Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.). Перевод и комментарии. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М., 1961; F. R. U n a t. Osmanli sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara, 1968, p. 79—84.

<sup>19</sup> В. В. Цыбульский. П. А. Чихачев — исследователь и путешественник. М., 1961; его же. Письма о Турции. М., 1960.

<sup>20</sup> Asie Mineure. Description physique, statistique et archéologique, de cette contrée par P. A. Tchichatchef. — Première partie: Géographie physique comparée. Paris, 1853; Asie Mineure. Climatologie et zoologie. Deuxième partie. Paris, 1856; Asie Mineure. Botanique I. Paris, 1866; Asie Mineure. Botanique II. Paris, 1866; Asie Mineure. Description physique de cette contrée par P. de Tchichatchef. Paleontologie. Paris, 1866; Asie Mineure. Description physique de cette contrée par P. Tchichatchef. Quatrième partie. Geologie I. Paris, 1867; Geologie II. Paris, 1869; Geologie III. Paris, 1869.

<sup>21</sup> Le Bosphore et Constantinople avec perspectives des pays limitrophes. Paris, 1864 (1866) par P. Tchichatchef.

<sup>22</sup> С. О. Макаров. Океанографические работы. М., 1950, стор. 31—92; його ж; Документы, 1953, т. 1, стор. 323; Н. А. Іполітова. Видатний флотоводець і вчений. — «Український історичний журнал», 1974, № 1, стор. 133.



А. М. Краснов (1862—1914), який встановив контакти з науковими колами Стамбула<sup>23</sup>.

Благородством і самопожертвуванням відзначена подвижницька діяльність на Сході викладача Рішельєвського ліцею в Одесі лікаря А. О. Рафаловича (1816—1856). Знаходячись у складі спеціальної експедиції в близькосхідні країни по вивченню чуми і холери, він багато зробив для боротьби з цими особливо небезпечними епідемічними захворюваннями. Під час перебування в Стамбулі, а також в Ізмірі, Рафалович знайомився із станом санітарно-лікарської справи в Туреччині. Він підготував спеціальну доповідь про діяльність Стамбульської медико-хірургічної школи<sup>24</sup>.

У Туреччині та її тодішній столиці на Босфорі побували російські літератори: байкар І. І. Хемніцер (1745—1784), який деякий час був російським консулом в Ізмірі; Ф. О. Емін (1735—1770), письменник і дипломат К. М. Базілі<sup>25</sup>.

В 1848 р. у Стамбулі зупинявся, повертаючись з Палестини на Батьківщину, М. В. Гоголь.

У Туреччині бував і О. С. Пушкін<sup>26</sup>, про що свідчить його відоме «Путешествие в Арзрум» (літо 1829 р.). Скрупульозний, часом суто науковий виклад особистих спостережень без перебільшення робить цей пушкінський твір одним із джерел у вивченні країни: «С высоты горы в ложине открывался взору Арзрум со своею цитаделью, с минаретами, с зелеными кровлями, наклеенными одна на другую... Арзрум почитается главным городом в Азиатской Турции... Главная сухопутная торговля между Европой и Востоком производится чрез Арзрум... Земля безлесна, но плодоносна. Она орошена множеством источников и отовсюду пересечена водопроводами. Арзрум славится своею водою»<sup>27</sup>.

Тема Сходу, зокрема Туреччини, зайняла помітне місце в творчості Л. М. Толстого. Цікавий такий факт: під час вступних екзаменів до Казанського університету (1844 р.) Толстой склав на «відмінно» турецьку і арабську мови, (до того він вивчав їх протягом двох років) і був зарахований студентом університету по розряду арабсько-турецької словесності. Л. М. Толстой листувався з діячами турецької культури — відомим стамбульським лікарем А. Джеветом та іншими<sup>28</sup>.

Стамбулу присвятив ряд своїх творів (наприклад, новели: «Ночь», «Стамбул», «Айя София», «В Скутари»<sup>29</sup>, «Зеленый стяг», «Крик»<sup>30</sup>) російський письменник І. О. Бунін, якому довелось багато разів бувати в цьому місті.

Викликають захоплення полотна російських художників на «стамбульську» тему: І. К. Айвазовського («Қаик с турчанками», «Турецкая кофейная», «Троя», «Принцезы острова» та ін.); К. П. Брюллова («Гавань в Константинополе», «Сладкие воды в Константинополе», «Константинопольский рынок», «Турчанка в чалме», «Турок, садящийся на

<sup>23</sup> Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке, стор. 252—253.

<sup>24</sup> В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. М.—Л., 1925; стор. 290; Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке, стор. 180—186; А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросьян. История просвещения в Турции. М., 1965, стор. 19—20.

<sup>25</sup> Русские писатели. Библиографический словарь. М., 1971, стор. 134—135, 141.

<sup>26</sup> Д. Белкин. Мир Востока в творчестве Пушкина.— «Азия и Африка сегодня», 1974, № 6, стор. 43—44.

<sup>27</sup> А. С. Пушкин. Путешествие в Арзрум. Избранные произведения, стор. 652—653.

<sup>28</sup> Б. М. Данциг. Ближний Восток в русской науке и литературе, стор. 370.

<sup>29</sup> Скутари (Ускудар) — азіатська частина Стамбула. Галата і Пера — європейські квартали міста.

<sup>30</sup> І. А. Бунін. Собрание сочинений, т. 3. Повести и рассказы 1907—1911. М., 1965, стор. 189—190.

коня»); Є. Є. Лансере (Цикл картин «Лето в Ангорє»). Слід відзначити, що оригінали деяких з «босфорських» картин І. К. Айвазовського знаходяться в колишньому султанському палаці Долмабахче<sup>31</sup>.

Орієнталістичні мотиви звучать і в ряді поем Т. Г. Шевченка. Вони представлені також і в багатьох його творах живопису<sup>32</sup>.

Значний інтерес до народів Сходу — Туреччини, Індії, Ірану, арабських країн, до їх історії та стародавньої культури, виявляли І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський. Подорожуючи морем до Єгипту і повертаючись на Батьківщину, Леся Українка неодноразово милувалась, як сама згадувала, «фантастично чудовим Стамбулом»<sup>33</sup>. Відомо, що М. М. Коцюбинський вивчав турецьку мову.

Найвизначніший вклад у розвиток вітчизняного сходознавства, в тому числі тюркології, внесли видатні радянські вчені: В. В. Бартольд, І. Ю. Крачковський, В. О. Гордлевський, Й. А. Орбелі, Є. Є. Бертельс, А. Ф. Міллер, А. Ю. Кримський, А. П. Ковалівський, Т. Г. Кезма<sup>34</sup>.

Відомо, якою на рідкість плідною та багатогранною була діяльність зазначених вчених — невтомних дослідників історії і культури народів Сходу. Їх пильну увагу насамперед привертала сусідня Туреччина і, природно, Стамбул, яким присвячено багато наукових праць<sup>35</sup>.

Із скрупульозністю літописців розповідають вчені про виникнення в Малій Азії на рубежі XIII—XIV вв. невеликого емірату турків-османів, який внаслідок безперервних завоювань за порівняно короткий час перетворився у наймогутнішу світову імперію із столицею Стамбул.

У їх працях досліджується цілий ряд таких важливих питань, як значення слов'янського впливу на історію та культуру Турецької держави; взаємовідносини Росії, в тому числі України, з Туреччиною, соціально-економічні процеси, що мали місце у Стамбулі, як і всій Османській імперії, генезис режиму «капітуляцій» та його роль в економіці країни.

Відображенням складних соціально-економічних процесів, що відбувалися в Туреччині в XV—XVI ст., були, зокрема, народні виступи, які очолювали шейх Бедреддін Сімаві та його учні Берклюдже Мустафа і Торлак Кемаль<sup>36</sup>. Їх проповіді про відмову від надмірностей в одязі, про необхідність усунування продуктів харчування, землеробських знарядь, робочої худоби значною мірою відображали антифеодальні настрої селянства<sup>37</sup>.

Відомо, що в 1535 г. у міжнародних відносинах Османської імперії відбулась подія, яка зрештою поклала початок економічній і політичній залежності останньої від західноєвропейських держав. Йдеться передусім про турецько-французький договір, згідно з яким купцям Франції у турецьких володіннях на Близькому Сході надавались особ-

<sup>31</sup> Е. Лансере. Лето в Ангорє. Л., 1925; В. Сіробаба. На землі Ататюрка. К., 1970, стор. 52.

<sup>32</sup> Государственный музей Т. Г. Шевченко. Путеводитель. К., 1971, стор. 39—41.

<sup>33</sup> А. Р. Юсупов. Стамбул. М., 1970.

<sup>34</sup> А. П. Базиянц. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, стор. 122—132, 192—196. У кінці XIX — на початку XX ст. у Стамбулі вченими Москви і Одеси був заснований і функціонував Російський археологічний інститут з унікальною бібліотекою і архівом. Документи внешней политики СССР, т. VII. М., 1963, стор. 16—17; А. Г. Шевелєв. Славетний ювілей радянської науки. — «Український історичний журнал», 1974, № 5, стор. 9.

<sup>35</sup> В. В. Бартольд. Сочинения, т. 6. Работы по истории ислама и Арабского халифата. М., 1966; В. Гордлевский. Государство сельджуков Малой Азии. М.—Л., 1941; А. Е. Крымский. «Турция. История»: Энциклопедический словарь «Гранат», т. 41, ч. X. М.; його ж, Твори, т. V, кн. 2. Листи з Сирії та Лівану (1896—1898). К., 1973.

<sup>36</sup> Див.: А. С. Тверитинова. К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции. — «Византийский временник», т. XI, М., 1956, стор. 200—224.

<sup>37</sup> Там же, стор. 209.

ливі пільги та привілеї, в тому числі звільнення від будь-яких податків, непідсудність турецькому суду тощо. Оскільки вказана угода мала певні розділи, статті (латинською мовою — «капітул»), то її почали звати «капітуляцією», хоча нічого нерівноправного в цьому ще не було. «Капітуляції,— зазначав К. Маркс,— це імперські дипломи, грамоти про привілеї, що видані Портою різним європейським державам., капітуляції є пільгами, односторонньо дарованими урядом, який, таким чином, може на свій розсуд скасувати їх»<sup>38</sup>.

Тільки пізніше капітуляції, перетворившись на безстрокові міжнародні зобов'язання османської Туреччини, набули принизливого, кабального характеру.

Звертаючись до часів правління (1520—1566 рр.) султана Сулеймана «Кануні» («Законодавця», в Європі його називали Сулейманом «Пишним»), коли Османська імперія досягла апогею своєї військової і державної могутності, вчені-тюркологи зазначали, що саме той період був водночас і переднім її неминучого занепаду. Цей процес супроводжувався розкладом старої військово-феодальної системи, масовим розоренням широких народних мас.

Вони докладно вивчали турецьку літературу та її найбільш яскравих представників: основоположника класичної поезії Малої Азії Джелаледдіна Румі (1197—1273); першу турецьку поетесу Мігрі Хатун (1456—1514); славетного «устада» (учителя) поетів літературної доби Стамбула XVI—XVII—XVIII ст.— «Лале девре» («вік тюльпана») — Баки (1526—1600); «блискучого стамбульця» — Ахмеда Недіма (1681—1730) та його талановитого сучасника Юсуфа Набі. Газелі і касиди цих майстрів опіювали Стамбул. Однак тоді ж в турецькій літературі вже пробивала собі шлях нова соціальна тема — зображення життя бідняків Стамбула, для яких останній — це насамперед місто брудних, занедбаних околиць з напіврозваленими халулами.

Добре охарактеризований також образ популярного героя турецького та всього східного фольклору Ходжі Насреддіна, причому була висловлена цілком обґрунтована думка, що багато з жартівливих оповідань та анекдотів Насреддіна давно вже стали шедеврами народної творчості.

Безперечною заслугою радянських тюркологів є класифікація різних тюркських мов, їх діалектів, в тому числі і стамбульського, докладне описання особливостей їх вимови та написання, граматичного складу і словникового фонду.

Вченими було багато зроблено художніх перекладів з турецького фольклору та творів письменників і поетів-стамбульців: Мігрі Хатун, Халіда Зія та інших<sup>39</sup>.

Жодної неточності не терпіли вони в історичних дослідженнях. Це зокрема стосується поширеної деякими західними авторами вигадки ніби турецькому султану Селіму I Грізному після завоювання ним Єгипту був в урочистій обстановці дарований сан «халіфа», тобто духовного повелителя «усіх мусульман». У дійсності цей титул йому ніхто не дарував. Турецькі султани присвоїли його собі «за правом» сильного<sup>40</sup>.

Природно, що рамки даної статті не дають можливості висвітлити повною мірою економічні та культурні зв'язки, що існували між Росією, в тому числі Україною, з Туреччиною в XVI — на початку XX ст.

<sup>38</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 158.

<sup>39</sup> Л. О. Алькаєва. Стамбул в турецькій художественній літературі. Турецький збірник. М., 1958, стор. 140—143; А. П. Ковалівський. Кримський Агатангел Юхимович. УРЕ, т. 7. К., 1962, стор. 398; І. К. Білодід. Творчий подвиг ученого.— У кн. А. Ю. Кримський. Твори, т. I. К., стор. 5—17.

<sup>40</sup> Л. И. Климович. Ислам. Очерки. М., 1962, стор. 129.

Ще більшого розмаху, різнобічності та на принципіально новій основі набули добросусідські відносини Радянського Союзу і Турецької республіки, основи яких були закладені В. І. Леніним і К. Ататюрком. Стамбул — найбільший торговельно-промисловий, історичний, культурний центр і транспортний вузол країни — відіграв і відіграє у розвитку цих відносин важливу роль.

Тут, на причалах Стамбульського порту, на початку 20-х рр. розвантажувались перші радянські пароплави з хлібом, цукром, одягом для турецьких трудящих, незважаючи на те, що Країна Рад сама зазнавала величезних труднощів. У 30-ті роки Стамбульський порт прийняв близько 20 тис. т радянського промислового устаткування, необхідного для велетнів турецької національної промисловості — текстильних комбінатів у Кайсері та Назіллі, збудованих за допомогою СРСР <sup>41</sup>.

Як відомо, гостями Стамбула в різні роки були визначні діячі радянської культури, науки, мистецтва: О. М. Горький, Г. М. Кржижановський, А. С. Бубнов, М. Ю. Кольцов, Л. В. Нікулін, П. А. Павленко, П. Г. Тичина, К. М. Симонов, М. Н. Бурденко, М. Я. Марр, В. В. Бартольд, Д. Д. Шостакович, В. В. Барсова та ін. На сцені Стамбульського національного драматичного театру з великим успіхом йшли п'єси за творами Л. М. Толстого, М. В. Гоголя, А. П. Чехова, В. В. Маяковського, О. Є. Корнійчука. Надовго запам'ятали стамбульці і виступи балетної групи Великого театру СРСР, яка показала «Лебедине озеро» П. І. Чайковського <sup>42</sup>.

Ось уже понад півстоліття економічні, політичні, культурні взаємовідносини СРСР і Туреччини розвиваються на принципах мирного співіснування і співробітництва держав з різним соціальним ладом.

Нині, як відзначає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «у нас склалися добрі відносини з багатьма миролюбними державами Азії і Африки, і насамперед з нашими безпосередніми сусідами — Афганістаном, Іраном і Туреччиною» <sup>43</sup>.

В інтересах Радянського Союзу і Турецької Республіки вони розвиватимуться і далі в дусі кращих часів і традицій.

М. Д. НЕСУК

## В ТЕНЕТАХ КОЛЕКТИВНОГО НЕОКОЛОНІАЛІЗМУ («СПІЛЬНИЙ РИНОК» І КРАЇНИ АФРИКИ)

Розпад колоніальної системи імперіалізму, утворення і розвиток на її уламках молодих незалежних країн стали одними з найважливіших проявів загальної кризи капіталізму на її третьому етапі. Будучи складовою частиною світового революційного процесу, національно-визвольний рух привів до різкого послаблення імперіалістичної системи.

<sup>41</sup> Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918—1966. М., 1967, стор. 10, 32—36; Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 7604, оп. 1, спр. 329, арк. 7—8, 11; «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 48, 50.

<sup>42</sup> Документы внешней политики СССР, т. XVIII. М., 1973, стор. 262—264; т. XVII. М., 1971, стор. 775—776; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 19, арк. 2—3; спр. 193, арк. 62, 77; «Правда», 3, 19, 24 квітня 1935 р.

<sup>43</sup> Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1972 р. К., 1972, стор. 34.

Пов'язані з цим зміни у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму характеризуються ще й тим, що цілий ряд країн, що звільнилися, обрали некапіталістичний шлях розвитку і вже здійснили перші важливі кроки на цьому шляху.

Імперіалізм, втрачаючи одну позицію за іншою, змушений лавірувати, пристосовуватися до нових умов, замінюючи методи прямого колоніального розбою і пограбування методами неоколоніалізму. Центр ваги переноситься на економічну експлуатацію колишніх колоній, на ідеологічний вплив з метою утримання цих країн у світовій капіталістичній системі.

Характерна особливість антиімперіалістичних революцій в країнах Азії та Африки полягає в тому, що після завоювання політичної незалежності народи цих країн продовжують залишатись в економічній залежності від імперіалістичних держав. Аналізуючи факти прихованої залежності, В. І. Ленін у праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» писав: «... треба відзначити, що фінансовий капітал і відповідна йому міжнародна політика, яка зводиться до боротьби великих держав за економічний і політичний поділ світу, створюють цілий ряд *перехідних* форм державної залежності. Типові для цієї епохи... різноманітні форми залежних країн, політично, формально самостійних, насправді ж облуплених сітими фінансовою і дипломатичною залежності...»<sup>1</sup> Цей ленінський висновок зберігає свою актуальність і сьогодні, особливо для країн Африки, найбільш відсталих із країн «третього світу».

На величезну небезпеку неоколоніалізму для Африки звернула увагу в своєму Основному документі міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 р. «Імперіалізм,— зазначається у цьому документі,— намагається спинити розвиток визвольної боротьби, зберегти і зміцнити свої позиції на континенті. Імперіалісти Англії, Франції, США, Західної Німеччини, Японії широко використовують тут неоколоніалістські методи економічного, політичного, ідеологічного проникнення і закабалення»<sup>2</sup>.

Неоколоніалізм на африканському континенті проявився також у створенні та функціонуванні Євразії Африки — Асоціації африканських країн з Європейським економічним співтовариством. Створена в 1957 р., одночасно з підписанням Римської угоди про створення ЄЕС, Асоціація включила в себе колоніальні володіння країн-учасниць «спільного ринку». Близько 14 млн. кв. км території Африки з населенням в 60 млн. чоловік були підключені до «інтегрованої Європи» як її колоніальне продовження<sup>3</sup>. На початку 60-х років у зв'язку з утворенням на території колишніх колоній самостійних країн умови асоціації були дещо переглянуті, і в 1963 р. в Яунде (Камерун) була підписана друга конвенція про Асоціацію з строком дії п'ять років. Яундську конвенцію підписали 18 африканських країн: Берег Слонової Кістки, Бурунді, Верхня Вольта, Габон, Дагомея, Конго (Браззавіль), Заїр, Мавританія, Малагасійська Республіка, Малі, Нігер, Руанда, Сенегал, Сомалі, Того, Центральноафриканська Республіка, Чад<sup>4</sup>.

Наступна конвенція про Асоціацію 18 країн Африки із «спільним ринком» була підписана в Яунде 29 червня 1969 р. Строк її дії було визначено до 31 січня 1975 р.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 359—360.

<sup>2</sup> Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 року. К., 1969, стор. 263.

<sup>3</sup> Е. Н. Корендясов. Коллективный колониализм в действии. М., 1969, стор. 4.

<sup>4</sup> Там же, стор. 4, 205.

<sup>5</sup> А. А. Злобин. Политика Франции в африканских странах — бывших французских колониях. — «Африка в международных отношениях». М., 1970, стор. 206.

В даній статті автор має намір розглянути деякі питання діяльності Асоціації на останньому її етапі, починаючи з 1969 р.

Однією з найважливіших проблем для країн, що розвиваються, і в тому числі для країн, асоційованих із «спільним ринком», є прискорення темпів економічного розвитку, підвищення життєвого рівня населення. Конференція ООН по торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) склала список 25 найбільш бідніших країн світу, в яких валовий продукт на душу населення становить в середньому 85 доларів на рік, а річний приріст валового національного продукту за десятиріччя (1960—1970 рр.) в середньому становив 3,5%. В цей список входить 16 країн Африки, з яких вісім — Бурунді, Дагомея, Верхня Вольта, Малі, Нігер, Руанда, Сомалі, Чад — учасники асоціації із «спільним ринком»<sup>6</sup>.

Важливим засобом неоколоніалізму є політика «ножиць цін», коли ціни на сировину систематично знижуються, в той час як на промислову продукцію постійно зростають. Цим засобом незмінно широко користуються «європейські партнери» по Асоціації африканських країн. Падіння цін на сировину на світових ринках веде до скорочення валютної виручки африканських країн від їх експорту. Президент Сенегалу Л. Сенгор в 1967 р. вказував, що за 12 років ціна однієї тонни товарів, що імпортуються із Європи африканськими країнами, підвищилась на 19%, в той час як тонна африканських товарів, що експортуються, стала дешевшою на 4%. «Чим більше ми працюємо, тим менше ми заробляємо» — зробив справедливий висновок цей відомий африканський політичний і громадський діяч<sup>7</sup>. Якщо в 1960 р. Камерун за тону какао міг придбати 2,7 тис. м тканин і 1,2 т цементу, то в 1966 р. — всього 800 м тканин і 450 кг цементу<sup>8</sup>. Тільки в 1970 р. асоційовані члени «спільного ринку» втратили із-за «ножиць цін» в торгівлі з країнами ЄЕС 700 млн. доларів<sup>9</sup>.

Протягом останніх років ціни на сировину на світовому ринку нестримно падали. За період з липня 1970 р. по червень 1971 р. вони знизились на кофе — на 18,4%, какао — 14,4% будівельну та ділову деревину — 7,2%. За цей же відрізок часу ціни на верстати підвищились на 15%, сільськогосподарську техніку — 11,9%, транспортні засоби — на 6,4%<sup>10</sup>.

Хоча країни — члени ЄЕС і надавали пільги 18 країнам Африки у відношенні експорту тропічних продуктів, друга Яундська конвенція, як і перша, супроводжувалася дальшим зниженням зовнішніх тарифів ЄЕС на ці продукти, і в 1970 р. пільги у відношенні цих продуктів не перевищували 7%<sup>11</sup>.

Інша винятково важлива для африканських країн проблема — це ринки збуту їх продукції. Африканські експортери відчувають гостру конкуренцію з боку країн Латинської Америки, що значною мірою штучно створюється і заохочується імперіалістичними країнами «спільного ринку». Наприклад, з 1958 по 1964 рр. темпи росту експорту країн Латинської Америки щорічно становили 8,5%, а асоційованих країн — тільки 3,5%. Наприкінці 1966 р. частка латиноамериканських країн в загальному експорті країн, що розвиваються, в «малу Європу» становила 25,9%, а частка асоційованих країн — 11,6%<sup>12</sup>.

В той час, коли африканські члени асоціації відчувають значні труднощі із збутом своєї продукції, ЄЕС вирішило зменшити на два найближчих роки митні тарифи на ввезення цитрусових із ЮАР з 15 до

<sup>6</sup> «Le Monde Diplomatique», 1972, № 219, стор. 7.

<sup>7</sup> Цит. за В. Г. Солодовников. Африка выбирает путь. М., 1970, стор. 97.

<sup>8</sup> А. А. Злобин. Вказ. праця, стор. 207.

<sup>9</sup> «Известия», 23 жовтня 1973 р.

<sup>10</sup> «Der Spiegel», 1971, № 44, стор. 156.

<sup>11</sup> «Africa report», 1970, vol. 15, стор. 58.

<sup>12</sup> Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 110.

5%<sup>13</sup>. Значення цього подарунку, зробленого расистам Преторії, можна зрозуміти, якщо врахувати, що фрукти становлять найбільшу частку південноафриканського експорту, який виявився під загрозою в результаті вступу Англії у «спільний ринок». Як пише французький журнал «Африказія», «ця важлива сама по собі уступка виробникам із Південно-Африканської Республіки створює прецедент для інших великих уступок цій країні, що проводить політику апартеїду, і ці уступки можуть мати вирішальне значення в умовах, коли зникає традиційна підтримка, якою Преторія користувалась до цього часу»<sup>14</sup>. «Подібні заходи,— продовжує журнал,— приведуть до конкуренції з експортом із африканських країн — асоційованих членів співтовариства, а також тих африканських країн Співдружності націй, які б наважилися стати асоційованими членами»<sup>15</sup>.

Країни «спільного ринку», як відомо, взагалі активно співробітничать з південноафриканськими расистами в галузі економіки, постачають їм великі партії озброєння. Міністр оборони ПАР заявив у серпні 1971 р., що ПАР уклала контракти на поставки озброєння із Франції на суму 350 млн. доларів, або близько 1,5 млрд. франків<sup>16</sup>.

Проникнення західнонімецьких монополій в ПАР спрямовується і координується в основному Федеральним об'єднанням промисловців. На середину 1968 р., як заявив директор західнонімецько-південноафриканської торговельної палати Фішер, «в ПАР вже мали свої філії близько 300 західнонімецьких компаній». Навесні 1969 р. ПАР відвідала делегація промисловців із ФРГ, очолювана головою Федерального об'єднання промисловців Фріцем Бергом. Як підкреслювалося, в той час це був перший — після 1938 р. — візит спільної делегації представників основних західнонімецьких трестів та монополістичних об'єднань. Монополії країн ЄЕС виявили бажання брати участь у будівництві на території Мозамбіку гідроенергокомплексу Кабора Басса, який розглядається південноафриканськими расистами і португальськими колонізаторами як плацдарм для подальшого наступу вглиб африканського континенту.

Країни-учасниці ЄЕС не тільки підтримують тісні зв'язки з південноафриканськими расистами, вони фактично інспірували політику «зрушення» і «діалогу» між африканськими країнами і ПАР. Аж ніяк не випадково, що таку політику спочатку проводили, а потім сформулювали колишній президент Малагасійської Республіки Ціранана і президент Берега Слонової Кістки Уфуе-Буанї, тобто керівники держав, які входять в асоціацію із «спільним ринком». Як писав у березні 1972 р. журнал французьких комуністів «Кайе дю коммюнізм», «для самої ПАР початок «діалогу» набуває життєво важливого, вирішального характеру: початок «діалогу» викличе послаблення підтримки, що надається континентом південноафриканським патріотам і особливо активістам Африканського національного конгресу. В той же час «діалог» дозволяє Преторії знайти друзів, союзників у всій Африці»<sup>17</sup>.

Використовуючи гостру потребу деяких африканських країн у фінансах, уряд ПАР намагався шляхом надання економічної «допомоги» пробити бреш в антирасистському фронті, розколоти єдність африканських народів. Однак всі ці розрахунки расистів ПАР зазнали краху. Переважна більшість країн-членів Організації африканської єдності відкинула ідею «діалогу» як ганебну угоду з расизмом, зраду корінних інтересів народів Африки, інтересів національно-визвольного руху.

Співробітництво з режимом апартеїду є частиною загальної нео-

<sup>13</sup> «Africasia», 22 січня 1973 р.

<sup>14</sup> Ibid.

<sup>15</sup> Ibid.

<sup>16</sup> «Cahiers du communisme», 1972, № 3, стор. 68.

<sup>17</sup> Ibid, стор. 71.

колоніалістської політики країн «спільного ринку», яка спрямована на збереження та увічнення ганебної політики расового гноблення і дискримінації.

В цьому зв'язку не можна не звернути уваги і на політику Пекіна на півдні Африки. На словах маоїсти виставляють Китай як активного захисника і поборника інтересів африканських країн. Насправді ж, розпалюючи міжособну боротьбу в рядах національно-визвольних сил, нацьковуючи одні угруповання на інші і провокуючи виступи фракціонерів, маоїсти фактично діють в унісон з імперіалістами, використовуючи їх класичний метод «поділяй і володарюй!». Зрозуміло, що на Заході схвалюють і заохочують подібну політику, спрямовану на продовження існування колоніальних і расистських режимів. Не випадково лондонська «Санді телеграф», говорячи про спроби південноафриканського та родезійського урядів послабити лави борців за визволення, в числі обставин, які сприяють успіху цих спроб, назвала розкольніцьку діяльність Пекіну, що призвела до «ще більшої роздробленості в лавах національно-визвольного руху»<sup>18</sup>.

Специфічною є і економічна «допомога», яку Китай надає африканським країнам з тим, щоб зобразити Пекін у ролі лідера «третього світу». Технічна і фінансова допомога КНР розрахована насамперед на розвиток легкої промисловості і сільськогосподарського виробництва. Для самого Китаю ці «програми допомоги», — як відзначав міланський журнал «Реляціоні інтернаціонале», — не приводять до надмірних витрат, як це було б, якби Пекін узяв на себе зобов'язання співробітничати в галузі важкої промисловості. Китайські проекти в Африці скоріше символізують моральну і політичну «солідарність» і не супроводжуються істотними капіталовкладеннями. Пекін створює дрібні підприємства з використанням машинного обладнання і технічних методів, які вважаються застарілими<sup>19</sup>.

В той же час строки надання обіцяних кредитів і поставок обладнання систематично зриваються. В 1968 р. багато африканських країн були змушені переглянути свої економічні плани, оскільки Китай не виконав своїх зобов'язань, що впливають із угод про надання допомоги. Варшавська «Політика» зазначала, що загальна сума, обіцяна Пекіном африканцям у 1968 р., становила 300 млн. доларів. Фактично ж було надано тільки 20 млн. доларів, що призвело до серйозних диспропорцій в економіці деяких африканських країн<sup>20</sup>.

Тим часом крикливі фрази і ультрареволюційні лозунги не заважають маоїстам підтримувати торговельні відносини з ПАР та Родезією. Цим маоїзм робить значну послугу найлютішим ворогам незалежності Африки.

Характерною рисою системи імперіалістичного гноблення групи африканських країн, які були асоційовані з ЄЕС, є те, що воно зумовлене значно більшим ступенем економіко-господарського підпорядкування колишніх колоній метрополіям, ніж в інших районах «колоніальної периферії». Планами розвитку цих країн передбачається, що значна, а інколи і переважна частина капіталовкладень не тільки в приватний, але і в державний сектор повинна фінансуватися за допомогою зовнішніх джерел, а це веде до все більшої політичної залежності молодих країн від кредиторів, до більшої заборгованості тощо. Про частку зовнішніх джерел у фінансуванні капіталовкладень за планами розвитку деяких африканських країн свідчать такі дані<sup>21</sup> (див. таблицю на стор. 115).

<sup>18</sup> Цит. за Т. Л. Де й ч. Маоїзм — угроза Африке. М., 1972, стор. 148.

<sup>19</sup> «За рубежом», 1972, № 14, стор. 20.

<sup>20</sup> Там же.

<sup>21</sup> Див.: Н. С. Б а б и н ц е в а. Экономические очерки современной Африки. М., 1970, стор. 39, 40.



Важливим знаряддям неоколоніалістської політики західноєвропейських держав щодо асоційованих країн є надання цим країнам фінансових та інших засобів під виглядом «допомоги». В сучасних умовах центр ваги імперіалістичної політики «допомоги» все частіше переноситься із сфери воєнно-стратегічних інтересів у сферу соціально-економічних відносин. Перед політикою «допомоги» ставиться мета не стільки зберегти все по-старому, скільки добитись таких соціально-економічних зрушень в світовому капіталістичному господарстві, які змогли б стабілізувати становище світового капіталізму і розширити перспективи для його подальшого розвитку. Знаряддям імперіалістичної «допомоги» з боку «спільного ринку» є «Європейський фонд розвитку» (ЄФР). Керівники ЄЕС не приховують антикомуністичної спрямованості діяльності фонду. «Зрозуміло, що країни, що розвиваються,— підкреслював директор ЄФР Ж. Ферранді,— можуть стати або нашими друзями, або супротивниками. Отже, надаючи цим країнам економічну і технічну допомогу, ЄЕС здійснює політичний акт. І в цьому розумінні можна сказати, що наша економічна допомога країнам, що розвиваються, є субпродуктом політичного конфлікту, який протиставляє Захід Сходу перед третім світом»<sup>22</sup>.

Країни	Роки	Частка зовнішніх джерел, %
Верхня Вольта	1963—1967	76
Дагомея	1966—1970	69
Камерун	1960/61—1964/65	72
Нігер	1965—1968	78
Сенегал	1965—1969	65
Чад	1966—1970	близько 65

Протягом перших десяти років існування Європейського фонду розвитку африканські країни, асоційовані з Європейським економічним співтовариством, одержали 1,311 млрд. доларів, але внаслідок погіршення умов торгівлі втратили за той же час 1,659 млрд. доларів<sup>23</sup>.

У відповідності з Яундською конвенцією 1969 р. розмір економічної допомоги 18 африканським країнам було встановлено в 1 млрд. доларів, з яких 810 млн. передавалися безкоштовно, 90 млн.— на пільгових умовах, а 100 млн.— у вигляді позик на загальних умовах<sup>24</sup>. Формально розмір економічної допомоги африканським країнам у новій п'ятирічці було збільшено на 20%. Але у зв'язку з ростом світових цін це збільшення фактично пішло лише на компенсацію втрат африканських країн. Разом з тим через нерівноправність умов торгівлі, нав'язаних іноземними монополіями, африканські країни втратили з 1960 по 1970 рр. понад 6 млрд. доларів<sup>25</sup>.

Країни, що розвиваються, в тому числі і країни Африки — учасники Асоціації, сплачують також систематично все більші суми по зовнішніх державних позиках. В 1966 р., наприклад, вони одержали (з урахуванням експортних кредитів) 3,1 млрд. доларів, а заплатили 0,8 млрд. доларів. Радою ООН по торгівлі і розвитку підраховано, що коли сучасні умови «допомоги» Африці будуть збережені, то для підтримання чистого притоку капіталів на рівні 1966 р., тобто в розмірі 2,3 млрд. доларів, буде потрібно в 1975 р. 4,9 млрд. доларів<sup>26</sup>. Суми, що перераховуються іноземними компаніями у вигляді прибутків, вже зараз перевищують приплив нових капіталів і «зовнішньої допомоги». Ця різниця становить у країнах «зони франка» щорічно суму приблизно 100 млн. франків<sup>27</sup>.

<sup>22</sup> Цит. за Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 78.

<sup>23</sup> «Der Spiegel», 1971, № 44, стор. 156.

<sup>24</sup> А. А. Злобни. Вказ. праця, стор. 207.

<sup>25</sup> «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 11, стор. 42.

<sup>26</sup> В. Г. Солодовников. Вказ. праця, стор. 104—105.

<sup>27</sup> «Le Monde Diplomatique», 1971, № 213, стор. 12.

Країни «спільного ринку», відчуваючи значні економічні і фінансові труднощі, намагаються перекласти їх на плечі своїх партнерів по асоціації. Так сталося і в 1969 р., коли Франція була змушена девальвувати свою валюту. Як визнав державний секретар при міністерстві закордонних справ Франції Івон Бурж в інтерв'ю газеті «Насьон», «якби країни, що входять в зону франка (а майже всі країни «зони франка» є членами асоціації із «спільним ринком» — М. Н.), не відносились до Франції як справжні друзі, то в 1969 р. дефіцит нашого платіжного балансу становив би не 1,9 млрд. франків, а 6,9 млрд. франків»<sup>28</sup>.

Як цинічно підкреслив французький журнал «Монд дипломатик», «взагалі — то Римська угода була вироблена не відповідно до економічного становища Сенегалу або Камеруну, а відповідно до економічного становища 6 країн Європи»<sup>29</sup>.

Говорячи про зовнішню економічну «допомогу», не можна не відзначити також і непослідовних дій ряду молодих незалежних країн з цього питання. Як відомо, ці країни підтримали пропозицію про те, щоб усі розвинуті країни, незалежно від їх соціально-економічного ладу, довели свою допомогу країнам, що розвиваються, до одного процента національного прибутку. Вперше ця пропозиція була сформульована з пропагандистською метою французькою делегацією на Першій міжнародній конференції по торгівлі і розвитку в 1964 р.<sup>30</sup> Вона ставить нарівні соціалістичні і капіталістичні країни. Але не слід забувати про те, що соціалістичні країни допомагають країнам Африки, виділяючи кошти із нагромаджень, створених працею трудящих, а допомога капіталістичних країн являє собою лише повернення частини величезних прибутків, які вони викачують з країн «третього світу». На 1973 р. платежі країн, що розвиваються, капіталістичним країнам перевищили 8 млрд. доларів<sup>31</sup>.

Соціалістичні країни, як заявила радянська делегація на Першій конференції ООН по торгівлі і розвитку в 1964 р., не можуть брати на себе ніяких зобов'язань, тому що вони не несуть відповідальності за економічну відсталість країн, що розвиваються, які експлуатувались імперіалістичними монополіями. Такого роду зобов'язання можна поширювати тільки на тих, хто несе за це відповідальність<sup>32</sup>.

Керівники ряду асоційованих країн виступають активними прихильниками приватного підприємництва, залучення іноземного приватного капіталу, зміцнення співробітництва з імперіалістичними державами. В протиположності ідеї антиімперіалістичної африканської єдності існує ідея об'єднання країн континенту на основі збереження політичної і економічної прив'язаності до колишніх метрополій, яка одержала назву єв-африканізму.

Асоціація була основою для створення ряду угруповань, які відіграють негативну роль у справі об'єднання зусиль африканських країн для боротьби проти імперіалістичного панування в Африці. В 1965 році була створена Спільна афро-малагасійська організація (ОКАМ), до складу якої увійшли 14 асоційованих країн (Берег Слонової Кістки, Верхня Вольта, Дагомея, Камерун, Заїр, Народна Республіка Конго, Малагасійська Республіка, Нігер, Руанда, Сенегал, Того, Центральньо-африканська Республіка, Чад)<sup>33</sup>. В заключному комюніке конференції в Нуакшоті в лютому 1965 р., яка проголосила створення ОКАМ, особливо підкреслювалась роль нової організації в боротьбі проти «підривної діяльності іноземних держав і політики «упередженості»

<sup>28</sup> «Le Nation», 14 січня 1971 р.

<sup>29</sup> «Le Monde Diplomatique», 1971, № 211, стор. 11.

<sup>30</sup> В. Г. Солодовников. Вказ. праця, стор. 99.

<sup>31</sup> «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 11, стор. 45.

<sup>32</sup> В. Г. Солодовников. Вказ. праця, стор. 99.

<sup>33</sup> Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 166.

ОАЕ<sup>34</sup>. Зараз ОКАМ переживає глибоку кризу. Про свою незгоду з політикою цієї організації і вихід з неї вже заявили представники Камеруну, Чаду і Малагасійської Республіки, новий уряд якої проводить антиімперіалістичну політику<sup>35</sup>.

Одним із найважливіших завдань, що покладалися на Євразію неокolonізаторами із «спільного ринку»,— утримати колишні колонії в сфері свого впливу, сприяти розвитку африканських країн по шляху капіталізму, створенню в них місцевої експлуататорської верхівки, тісно пов'язаної з Заходом. За час, що минув після завоювання незалежності, країни Асоціації зіткнулись з складними проблемами, що залишилися в спадщину від колоніалізму і не в останню чергу були викликані політикою країн «спільного ринку»: засиллям іноземних монополій в економіці, повільним економічним розвитком, зростаючою класовою диференціацією, бідуваннями і злиднями основної маси населення. «Саме західний приватний капітал,— пише журнал «Африказія»,— продовжує орудувати в цих країнах справами так, як він це робив і до незалежності. Уявне штучне зростання економіки не може приховати... злидні більшості населення... Ці країни з так званою вільною економікою залишаються економічно на рівні епохи колонізації. За десятиріччя своєї незалежності вони змогли тільки трохи краще годуватися, створити кращі умови для незначного прошарку місцевої еліти!»<sup>36</sup>.

Відомий африканський публіцист Самір Амін писав, що Заходу удавалось майже всюди «надавати незалежність в умовах, які зберігали за ним контроль над економічним, соціальним і культурним життям континенту. Ці умови є сьогодні кричущою перепорою на шляху самостійного розвитку континенту: валютний і фінансовий контроль, панування іноземних фірм в економічному житті, перетворення африканської «еліти» в адміністративну бюрократію, постійна культурна залежність, що виявляється у користуванні іноземними мовами тощо»<sup>37</sup>.

7% африканського населення «відносно освоєних» країн Чорної Африки одержує понад 40% всіх прибутків<sup>38</sup>.

«Таким чином,— робить висновок Самір Амін,— зростання, яке відзначене в Африці на протязі останнього десятиріччя, є продовженням росту колоніального періоду; правда, він прискорився, але він не змінив по справжньому залежних структур. Ось чому його треба, на жаль, називати зростанням без розвитку»<sup>39</sup>.

Про те, чим загрожує широка асоціація африканських країн з імперіалістичними державами, можна пересвідчитись на прикладі розвитку Республіки Берег Слонової Кістки. Асоціація Берега Слонової Кістки з західним капіталом може вважатися найбільш завершеною. Власті цієї країни офіційно проголосили «вільне підприємництво» при тісному союзі з іноземним монополістичним капіталом своїм кредо в політиці економічного розвитку. Іноземний капітал, скориставшись наданими привілеями, широко розгорнув свою діяльність в країні. Республіка Берег Слонової Кістки дійсно досягла значного прогресу в економічному розвитку. Зростання валового внутрішнього продукту за останні роки становило в середньому 12,4%. Обсяг промислового виробництва за 1972 рік збільшився на 15,6%<sup>40</sup>.

Підсумки економічного розвитку Берега Слонової Кістки за останні

<sup>34</sup> Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 166.

<sup>35</sup> «Правда», 5 серпня 1973 р.

<sup>36</sup> «Africaasia», 2 лютого 1970 р.

<sup>37</sup> «Le Monde Diplomatique», 1971, № 213, стор. 11.

<sup>38</sup> Ibid.

<sup>39</sup> Ibid.

<sup>40</sup> Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран.— Додаток до журналу «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 8, стор. 148.

роки широко використовуються західною пропагандою для доказу ефективності капіталістичного шляху розвитку і необхідності тісної асоціації молодих країн з приватним капіталом імперіалістичних держав. Стверджується, що Берег Слонової Кістки посилив свою економічну незалежність, створив свою «національну економічну структуру», досяг такого рівня розвитку, який обіцяє йому довготривалу епоху економічного «процвітання».

Однак факти свідчать, що в країні в результаті інтенсифікації її «освоєння» іноземним капіталом відбулось поглиблення колоніального характеру економіки. «Економічна модель», що сформувалась в Республіці Берег Слонової Кістки, може функціонувати тільки у тісному зв'язку із світовим капіталістичним ринком і пристосована насамперед для задоволення інтересів іноземних монополій.

Основна частина прибутку — більше третини національного доходу — осідає в кишенях іноземних підприємців. Західні бізнесмени — головна «опора» економіки країни, тому що ключові сектори знаходяться в їх руках<sup>41</sup>. Відплив капіталу за кордон значно перевищує грошові надходження у вигляді «іноземної допомоги». Вже в 1965 р. відплив капіталу обчислювався в 25,2 млрд. африканських франків\*, проти 15,2 млрд., що надійшли в країну ззовні. З тих пір темпи росту переводів коштів за кордон становлять 13—14%, що вдвічі перевищує темпи росту валового національного продукту<sup>42</sup>.

Розвиток сільського господарства відбувся в основному за рахунок зростання виробництва експортних культур, а також за рахунок розширення посівних площ. У той час, як щорічний приріст експортних культур за період 1950—1965 рр. становив 9,4%, виробництво продовольчих культур виросло тільки на 3,2% за рік, тобто не перевищувало щорічного демографічного приросту<sup>43</sup>. «Тут ми маємо справу, — пише французький журнал «Африказія», — з типовим прикладом зростання виробництва без його справжнього розвитку: врожайність з гектара, як і раніше, залишається дуже низькою. Інакше кажучи вирішальний крок — перехід від екстенсивного ведення сільського господарства до інтенсивного — так і не було зроблено»<sup>44</sup>.

Розвиток промислового виробництва відбувся головним чином за рахунок збільшення числа підприємств легкої промисловості, продукція якої призначена для заміни імпортованих товарів. Головну роль у розвитку промисловості відіграв іноземний капітал. 50% національного прибутку, що одержується в несільськогосподарських секторах економіки, припадає на іноземні компанії і товариства<sup>45</sup>.

Таке в кінцевому підсумку справжнє обличчя економічного «чуда» Берега Слонової Кістки. «За розкішним фасадом, — за словами журналу «Африка і Азія», — криється система найвитонченішої експлуатації, що будь-коли існувала в Африці в післяколоніальну епоху»<sup>46</sup>.

Складні проблеми постали перед країнами «спільного ринку» у зв'язку з його розширенням. Розширення європейського економічного співтовариства у результаті вступу до нього Англії поставило проблему його асоціації з країнами, що зв'язані з Англією. Країни, що розвиваються, — члени співдружності націй, 12 із яких — африканські країни\*, відповідно до протоколу № 22 Брюссельської угоди між Великобрита-

<sup>41</sup> «За рубежом», 1972, № 19, стор. 23.

\* 1000 африканських франків приблизно дорівнює 3,25 карбованця.

<sup>42</sup> «За рубежом», 1972, № 19, стор. 23.

<sup>43</sup> Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 170.

<sup>44</sup> «За рубежом», 1972, № 19, стор. 23.

<sup>45</sup> Е. Н. Корендясов. Вказ. праця, стор. 171.

<sup>46</sup> «За рубежом», 1972, № 19, стор. 23.

\* Ботсвана, Гамбія, Гана, Замбія, Кенія, Лесото, Малаві, Нігерія, Свазіленд, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Уганда.

нією та Е, запрошені для участі в переговорах про асоціацію або торговельну угоду з ЄЕС. На розгляд цих країн було запропоновано три варіанти зв'язків з ЄЕС:

участь в конвенції про асоціацію, подібно тій, яка існує між 18 африканськими країнами і «спільним ринком»; укладення однієї чи більше окремих конвенцій про асоціацію; укладення простих торговельних угод.

Передбачені «спільним ринком» варіанти асоціації як і раніше зберігають залежний статус африканських країн. Як заявив міністр фінансів Кенії Кібакі, «країни ЄЕС агітують африканські країни прийняти ті форми асоціації із співтовариством, які були б вигідними для ЄЕС»<sup>47</sup>. Великі капіталістичні монополії, які займають командні позиції в ЄЕС, хотіли б, щоб країни «третього світу», в тому числі і Африки, залишались додатками промислових комплексів Західної Європи, постачальниками дешевої сировини і робочої сили, ринком збуту для західноєвропейської промислової продукції.

«Сьогодні питання полягає в тому,— пише нігерійська «Легон обсервер»,— чи дійсно асоціація зі «спільним ринком» відповідає інтересам економічного розвитку Африки. Ті, хто виступають на захист асоціації, стверджують, наче ЄЕС надає африканським країнам величезні можливості для розширення експорту і тим створює сприятливі перспективи для економічного розвитку. Внаслідок цього декому здається, що асоціація з ЄЕС являє собою прекрасний, безболісний вибір, однак встановлення тісних економічних контактів із «спільним ринком» на цій основі не що інше, як короткозорість»<sup>48</sup>.

Приєднання Англії до «спільного ринку» та пов'язана з цим ліквідація так званих імперських преференцій наглядно показали африканцям тимчасовий характер, ненадійність і хисткість можливостей, які вони одержують у результаті тих або інших часткових і розрізнених угод з розвинутими капіталістичними державами Заходу. На прикладі фактичної відмови Англії дотримуватись прийнятих нею зобов'язань по відношенню до країн-членів Співдружності націй африканці ще раз впевнилися в тому, що будь-які спроби одних країн, що розвиваються, добиватись поступок від Заходу за рахунок виключення інших виявляються неспроможними і в кінцевому рахунку обертаються проти них самих.

Все більше африканських державних діячів починає розуміти, що для того, щоб добитись на переговорах із «спільним ринком» вигідних для себе умов, потрібна єдина позиція всіх африканських країн з цих питань. Важливу роль у формуванні загальноафриканської позиції відіграли наради африканських країн в Абіджані, Найробі, Лагосі, а також конференція країн-членів Економічної комісії ООН для Африки, що відбулася в Аккрі 19—23 лютого 1973 р.<sup>49</sup>, та зустріч в червні 1973 р. в Брюсселі між представниками «спільного ринку» і 41 країною, що розвивається, з яких тільки сім були неафриканськими.

Африканські країни, спільну позицію яких висловив на цій нараді федеральний комісар Нігерії з питань торгівлі Уенік Бріггс, заявили, що їм потрібні не податки і тарифні уступки, а як мінімум довгострокові угоди, які б гарантували стабільність цін та обсяг закупок «дев'яткою» найважливіших сировинних товарів, що виробляються в Африці.

Головною вимогою спільної програми африканських країн є відміна так званих «зворотних преференцій», які дозволяють «спільному ринку» збувати свої промислові товари в асоційованих країнах, обходячи митні бар'єри. «Преференції» позбавляють Африку немалої частини валютних

<sup>47</sup> «Новое время», 1973, № 9, стор. 27.

<sup>48</sup> «За рубежом», 1973, № 16, стор. 13.

<sup>49</sup> «Новое время», 1973, № 9, стор. 27.

надходжень і б'ють по національній промисловості країн континенту. Зустріч у Брюсселі показала, що країни, що розвиваються, не бажають формально поновлювати попередні угоди, а прагнуть докорінного перегляду всієї системи своїх відносин з капіталістичною Європою. Вони цілком справедливо вважають, що треба старанно і всебічно розглянути пропозиції «спільного ринку» і протиставити їм єдину та узгоджену позицію, вироблену на нарадах африканських країн. Африканці розуміють, як відзначають багато спостерігачів, що поспішність із підписанням документів, які на тривалий час будуть визначати економічні відносини фактично з усією Західною Європою, може обернутися для них досить неприємними наслідками.

Народи молодих незалежних країн,— говорив Л. І. Брежнев у виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві 7 червня 1969 р.,— «поступово усвідомлюють, що неоколоніалізм не менш небезпечний, ніж колоніалізм. А це значить, що попереду надзвичайно гострі сутички між борцями за справжню свободу і тими, хто хотів би облутати молоді національні держави кайданами нового рабства»<sup>50</sup>.

Про це свідчить і рішення урядів Народної Республіки Конго та Заїру про заборону, починаючи з січня 1974 р., діяльності в цих країнах іноземних нафтових монополій і про націоналізацію їх майна, з тим щоб захистити свою економіку від енергетичної кризи і від різкого підвищення цін на бензин та інші нафтопродукти. Одночасно ці країни, а також Замбія, уклали угоди з арабськими країнами — виробниками нафти про пряме постачання паливом<sup>51</sup>.

Вся історія діяльності Євразії переконаливо показала, що всі сподівання молодих незалежних країн на «доброчинність», «допомогу» у справі їх економічного розвитку з боку колишніх метрополій та інших капіталістичних країн є марними. Дійсно, ефективне вирішення тих тяжких економічних і соціальних проблем, залишених у спадщину колоніалізмом, лежить на шляху некапіталістичного розвитку, при безкорисливій допомозі Радянського Союзу, світової системи соціалізму, на шляху боротьби проти неоколоніалізму.

**В. В. БУДЯКОВ**

### **ГВІНЕЯ-БІСАУ: НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДЕРЖАВИ**

За останні 30 років у житті народів Африки відбулися великі за своїм історичним значенням зміни: розпалася колоніальна система імперіалізму, на шлях незалежного розвитку вийшли народи близько 40 країн континенту.

Ці успіхи стали можливими тільки завдяки тому, що в боротьбі проти імперіалізму і його системи колоніального панування єдиним фронтом виступили три основні революційні сили сучасності — соціалізм, міжнародний робітничий рух і національно-визвольна боротьба пригноблених народів. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил, «там, де є колоніалізм, буде боротьба за національне визволення»<sup>1</sup>. На третьому етапі загальної кризи капіталізму визвольний процес в Африці став всеосяж-

<sup>50</sup> Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. К., 1969, стор. 21.

<sup>51</sup> «Правда», 21 січня 1974 р.

<sup>1</sup> «За справедливий демократичний мир. За безпеку народів і міжнародне співробітництво». Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Всесвітньому конгресі миролюбних сил.— «Радянська Україна», 27 жовтня 1973 р.

ним, охопив всі країни континенту, в тому числі й африканські колонії Португалії: так звану португальську Гвінею, Анголу й Мозамбік.

Процес становлення визвольних сил у «португальській» Гвінеї (столиця — Бісау) та інших колоніях Португалії в Африці був довгим і важким. Народ Гвінеї-Бісау протягом століть не припиняв рішучої боротьби проти чужоземних загарбників.

Португальці вперше прийшли в цю невелику країну, розташовану на крайньому західному виступі африканського материка, в другій половині XV ст.<sup>2</sup> Закріпившись на узбережжі, вони перетворили Гвінею на перевалочний пункт по торгівлі рабами, яких після відкриття американського континенту продавали в південноамериканські володіння Португалії.

Спираючись на острови Зеленого Мису, загарбані ще в середині XV ст., португальці почали просуватися вглиб країни та утверджувати там своє панування. Народ Гвінеї-Бісау чинив відчайдушний опір загарбникам. Незважаючи на те, що португальці були набагато краще озброєні, підкорення велося з великими труднощами. Остаточні кордони «португальської» Гвінеї були визначені франко-португальським договором 1886 р., але Португалії до початку XX ст. не вдавалося міцно закріпитися у внутрішніх районах цієї колонії. За повсюдними виступами проти іноземних загарбників у 1908 р. спалахнуло антиколоніальне повстання, яке тривало до 1915 р. До 1916 р. боротьбу проти португальських колонізаторів вели племена народності пепль. Не затухали народні виступи і в наступні роки, що мало яскраве позначення великого революціоністського впливу Великого Жовтня і утвердження соціалізму на одній шостій частині земної кулі.

Розгром у роки другої світової війни фашистської Німеччини і мілітаристської Японії, перетворення соціалізму в світову систему мали величезний вплив на дальше зростання національно-визвольного руху в усьому світі, в тому числі і в Африці. В 50-ті роки розпочався новий етап національно-визвольної боротьби народів Африки, включаючи португальські колонії Анголу, Мозамбік, Гвінею-Бісау. Слід зазначити, що на той час у національно-визвольному русі відбулися суттєві зрушення — від стихійного бунтарства до широкого руху пригнічених народів.

Гвінейські патріоти розуміли, що для організації трудящих країни на боротьбу за національну незалежність необхідно створити бойову організацію, здатну справитися з таким складним завданням. В 1954 р. групою патріотично настроєних інтелігентів на чолі з Амілкар ом Кабралом була створена організація, названа з конспіративних міркувань «Спортивний клуб», головною метою якої стало розгортання антиколоніальної боротьби в країні<sup>3</sup>.

Труднощі і перші невдачі не збентежили революціонерів, вони продовжували вести роботу по створенню революційної організації, і в вересні 1956 р. А. Кабралу та його однодумцям вдається заснувати підпільну партію — Африканська партія незалежності Гвінеї та островів Зеленого Мису (ПАІГК).

Засновник ПАІГК Амілкар Кабрал одержав вищу освіту в Ліссабоні. Повернувшись на батьківщину на початку 50-х років, він деякий час працював інженером-агрономом однієї португальської компанії і мав можливість подорожувати по всій країні. Під час поїздок А. Кабрал вивчав традиції, структуру влади у різних етнічних груп, які населяють Гвінею-Бісау, бачив тяжке життя селян, аналізував дії португальської

<sup>2</sup> Територія Гвінеї-Бісау становить 36,1 тис. кв. км, населення — близько 800 тис. чоловік.

<sup>3</sup> «PAIGC. Sur le Lache Assassinat du Fondateur et Premier Dirigeant de Notre Parti, Amilcar Cabral. Conference Internationale d'Experts pour le Soutien des Victimes du Colonialisme et de l'Apartheid en Afrique Australe». (Далі — «PAIGC, Sur le Lache...»). Oslo, 9—14 April 1973, p. 1.

колоніальної адміністрації в сільських районах і дійшов висновку, що тільки повне визволення від колоніального ярма може вивести його народ із злиднів та відсталості. Цій благородній меті він присвятив все своє життя.

Спочатку А. Кабрал і його сподвижники вважали, що боротьбу слід вести легальними методами і передусім у містах, використовуючи при цьому досвід, набутий в інших країнах. Тому на першому етапі своєї діяльності партія розгорнула агітацію серед міського населення, а до її складу входили, головним чином, передова інтелігенція, дрібна національна буржуазія, учні та студенти.

В 1959 р. ПАІГК вирішила активізувати боротьбу і перейти до тактики «мирного примусу» як до засобу досягнення незалежності — організували в містах страйки, влаштовували політичні демонстрації, проводили кампанії масової непокори, розраховуючи таким чином примусити уряд Ліссабону надати країні незалежність.

У відповідь португальські колоніальні власті вдалися до масових репресій. Проти демонстрантів і страйкарів були кинуті війська й поліція. З серпня 1959 р. на верфі Піжигіті порту Бісау війська колонізаторів відкрили вогонь по докерах, які брали участь у страйку, організованому ПАІГК. Загибло понад 50 чоловік.

Після кривавої розправи в порту Бісау патріоти зрозуміли, що боротьба мирними засобами не дасть бажаних результатів, уряд Салазара ніколи добровільно не піде на будь-які поступки, і добитися свободи можна, лише взявшись за зброю<sup>4</sup>. Амількар Кабрал, активісти ПАІГК, що учіли після масових вбивств та репресій, залишили країну, щоб за кордоном почати кропітку працю по створенню партизанських загонів, а потім, повернувшись, почати збройну боротьбу. Своєю штаб-квартирою ПАІГК обрала м. Конакрі, столицю незалежної Гвінейської Республіки.

Партія розуміла, що за нових умов необхідно розгорнути широку агітацію також серед сільського населення країни. Для цього необхідні були грамотні агітатори, які вийшли з сільського середовища і пройшли відповідну політичну підготовку, які змогли б дохідливо, за допомогою конкретних прикладів, взятих із повсякденного життя, пояснити наслідки панування португальських колонізаторів і необхідність включення населення сільських районів у збройну боротьбу<sup>5</sup>.

В Конакрі була створена школа по підготовці партизанських політичних працівників, першими інструкторами якої стали Амількар Кабрал та інші члени партії. В 1960 р. близько тисячі чоловік із різних районів і міст Гвіней-Бісау пройшли в цій школі курс політичної освіти і методів ведення партизанської війни<sup>6</sup>.

Протягом трьох років активісти ПАІГК вели посилену роз'яснювальну роботу серед сільського населення, ряди партії поповнювалися в цей період переважно вихідцям із трудового селянства.

Таким чином, перед початком збройної боротьби селянство стало основною соціальною базою ПАІГК, що перетворилася з групи революційно настроєних інтелігентів у масову революційно-демократичну партію.

В 1963 р. партія дійшла висновку, що її політичне вкорінювання в сільській місцевості досить глибоке для того, щоб перейти до активних воєнних дій<sup>7</sup>. На цей час вже були створені партизанські загопи, в джунглях країни створювалися партизанські бази. Для керування збройними силами ПАІГК і проведення бойових операцій була створена військова рада, очолювана Генеральним секретарем партії Амількаром Кабралом.

<sup>4</sup> О. Игнатъев. По тропам войны. М., 1972, стор. 6.

<sup>5</sup> «Le Monde», 5 вересня 1970 р.

<sup>6</sup> «Africa Report», Vol. 15, травень, № 5, 1970 р., стор. 19.

<sup>7</sup> «Le Monde», 5 вересня 1970 р.



23 січня 1963 р. невелика група патріотів на шляху Мансаба-Олосато, що на північний захід країни, вчинила напад на португальський конвой. Це була перша військова операція партизан ПАІГК проти колонізаторів<sup>8</sup>. Проти повстанців Ліссабон кинув озброєну до зубів двадцятип'ятитисячну армію<sup>9</sup>. Так почалася збройна визвольна боротьба гвінейських патріотів за утворення незалежної Гвінеї-Бісау, яка тривала понад 11 років.

На першому етапі збройної боротьби (1963—1966 рр.) партія застосувала тактику блокування комунікацій ворога. Невеликі групи партизан по п'ять—десять чоловік з партизанських баз, розташованих у джунглях, мінували шляхи, влаштовували засади, вчиняли напади на португальські пости та невеликі підрозділи ворога.

Спочатку збройна боротьба розгорнулася на півдні країни. Особливо жорстокі бої точилися на острові Комо. Тут значні португальські сили намагались розгромити гарнізон бази ПАІГК, розташований на острові. Протягом 75 днів португальська авіація та десант намагались подолати опір 150 захисників бази, але партизани вистояли й перемогли. Війська колонізаторів змушені були відступити<sup>10</sup>.

Поступово створився Південний фронт боротьби, який до кінця 1964 р. був поділений на окремі райони, зони й сектори. За кожним сектором були закріплені певні партизанські частини на чолі з призначеними партією військовим командиром і політичним комісаром.

В лютому 1964 р. на партійній конференції ПАІГК, що проходила в одному із звільнених районів, було прийнято рішення про створення Революційних збройних сил народу (ФАРП) із партизанських загонів, міліції та озброєного народу. З весни 1966 р. керівництво партії розпочало формування на базі партизанських загонів, що входили в ФАРП, частин регулярної армії, яка стала складовою частиною ФАРП.

Тим часом патріоти ПАІГК досягли вже значних воєнних успіхів. Колонізатори були вигнані майже з половини території країни. Вони закріпилися в містах, засіли в окремих укріплених таборах, розташованих у звільнених районах, і звідти лише час від часу робили вилазки проти мирного населення цих районів. Але ці вилазки рідко проходили безкарно: збройні сили ПАІГК розпочали облогу укріплених таборів та гарнізонів.

У другій половині 60-х років почався другий етап збройної боротьби патріотичних сил Гвінеї-Бісау — ліквідація ворожих гарнізонів, блокування військами ПАІГК у звільнених районах на півночі і півдні країни, й розширення зони боїв на схід та на захід до узбережжя Атлантичного океану.

З ініціативи верховного командування ПАІГК загоны ФАРП влаштовували систематичні нічні обстріли ворожих укріплених пунктів і гарнізонів, мінували підступи до них, влаштовували засади на тих відрізках шляхів, які ще використовувалися ворогом, нападали на річкові суда, що постачали португальські гарнізони, розташовані на берегах річок<sup>11</sup>.

З метою уникнення великих втрат ФАРП не вдавалися до відкритого штурму укріплених позицій ворога. Але, методично організуючи напад за нападом, залишаючи кращих снайперів у засаді, патріоти створювали ворогу нестерпні умови в справі утримання позицій.

Ось як охарактеризував італійському кореспондентові щотижневика «Жен Африк» становище португальських солдатів в одному з укріплених фортів Гвінеї-Бісау військовослужбовець молодий робітник із Сету-

<sup>8</sup> «Правда», 27 лютого 1973 р.

<sup>9</sup> П. И. Манчха. Авангардные отряды революционной борьбы в Африке. М., 1971, стор. 25.

<sup>10</sup> «L'Humanité», 5 лютого 1969 р.; О. Игнатъев. Вказ. праця, стор. 55—65.

<sup>11</sup> О. Игнатъев. Вказ. праця, стор. 165.

бала: «Щоб вірно оцінити обстановку, треба кілька днів провести в зоні (боїв). Є від чого збожеволіти. Я добре пам'ятаю, як у зоні Бафати ми цілими днями не залишали підземних сховищ. Причому відомо, що в гущавині дерев навкруги табору ховаються партизанські стрільці. Час тягнеться нескінченно довго. І головне, страх, непереборне почуття страху. Люди замикаються в собі, не розмовляють один з одним. Часто не вистачає продуктів харчування, але завжди вдосталь випивки: пиво та вино. Солдати напиваються з тим, щоб побороти почуття жаху»<sup>12</sup>.

Із звільненням нових районів створювались передумови для розширення зон бойових дій. Уже в 1967 р. гвінейські патріоти розгорнули збройну боротьбу не лише на півдні, але й на півночі та сході країни. Створені Північний та Східний фронти були розбиті так, як і Південний фронт, на райони, зони й сектори.

В 1967 р. португальські колонізатори намагались розпочати широкий наступ проти патріотів з тим, щоб нанести їм вирішальний удар і взяти ініціативу до своїх рук. Передбачалося вести наступ широким фронтом із застосуванням великої кількості сучасної зброї, що постачалася Португалії країнами НАТО. Цим переслідувалася подвійна мета: проведення військово-репресивних акцій та відповідної пропагандистської роботи. Португальці вдалися до масованих бомбардувань визволених районів з моря й повітря, використовуючи напалм та бомби, начинені білим фосфором. Одночасно проводилися широкі наземні каральні операції сотень спеціальних загонів-командос разом з військами, що перекидалися на вертольотах і спалювали селища та врожаї, влаштовували полювання на людей та облави, відправляючи підозрюваних у допомозі партизанам у спеціальні табори.

Так було проведено цілий ряд операцій з метою відвоювати назад втрачені території. Водночас були проведені масові репресії в містах: кожного, кого підозрювали у співробітництві з ПАІГК, заарештовували, висилали або ув'язнювали. Спираючись на «американський досвід» у Південному В'єтнамі, колонізатори супроводжували ці репресії інтенсивною пропагандою з метою ввести в оману населення брехливими заявами про необхідність захищати «португальську націю», про «крестовий похід проти бандитів та атеїстичного комунізму»<sup>13</sup>.

Одночасно командування колоніальними військами в Гвінеї-Бісау намагалося здійснити за допомогою створення мережі укріплених таборів план закриття «гвінейського коридору», через який із Гвінейської республіки надходила зброя для партизанів, а також атакувати з міста Бісау південний берег ріки Жеба. Але після 90-денних запеклих боїв португальці з великими втратами змушені були відступити. Атака лівого берега р. Жеба провалилась, «гвінейський коридор» не було ліквідовано, зброя доставлялася як і раніше<sup>14</sup>.

Плани колонізаторів оволодіти ініціативою й нанести поразку партизанам потерпіли провал. Збройні сили ПАІГК не тільки успішно відбили атаки португальців, але й самі провели цілий ряд наступальних операцій. Коли наприкінці лютого 1968 р. президент Португалії А. Томаш прибув у м. Бісау, щоб своєю «високою присутністю» підняти моральний дух португальських солдатів, то в час, коли він обходив почесну варту, бійці ПАІГК спрямували мінометний вогонь на взльотні доріжки й ангари португальської авіабази в Бісау, розташованої приблизно в 9,6 км від центру міста. В ході цієї операції були зруйновані контрольно-диспетчерський пункт і три ангари, а також знищені два літаки та кілька виведено з ладу<sup>15</sup>.

Всього протягом 1968 р. патріоти Гвінеї провели 525 бойових опера-

<sup>12</sup> «Jeune Afrique», 27 травня 1972 р., стор. 17.

<sup>13</sup> «L'Unita», 3 серпня 1968 р.

<sup>14</sup> «Le Monde», 6, 7 вересня 1970 р.

<sup>15</sup> «L'Unita», 3 серпня 1968 р.

цій, ворог втратив майже 2 тис. солдатів і офіцерів, португальці були вибиті з десяти укріплених таборів. Партизани встановили свій контроль над двома третинами країни<sup>16</sup>.

З метою посилення безпеки звільнених районів і захисту цивільного населення цих районів від бандитських нападів португальських карателів Політбюро ПАІГК на засіданні, що відбулося в грудні 1968 р., прийняло рішення роздати значну кількість зброї сільському населенню; одночасно почалося формування збройних сил самооборони (ФАЛ), які підпорядковувались новій цивільній адміністрації.

На чолі ФАЛ були поставлені досвідчені військові командири. Бійцями ФАЛ ставали юнаки призовного віку, які, проживаючи постійно в селах та займаючись селянською працею, маючи у своєму розпорядженні стрілкову автоматичну зброю та міномети, регулярно почали збиратися на заняття з військової справи. З часом загони ФАЛ стали такою значною силою, що не лише повністю забезпечили охорону звільненої території, але й брали участь у спільних з регулярними частинами операціях проти португальських укріплених таборів<sup>17</sup>.

В 1969 р. португальці знову піддали жорстокому бомбардуванню звільнені райони країни. Внаслідок цього було знищено частину врожаю, значними були жертви серед цивільного населення. Але колонізаторам не вдалось цими варварськими засобами залякати людей, посіяти паніку, примусити збройні сили ПАІГК згорнути наступальні операції. У відповідь партизани ще більш активізували боротьбу.

В ході запеклих боїв протягом 1969 р. частинами ПАІГК було зайнято ряд укріплених таборів ворога. Важливе воєнне значення мало вигнання португальців на початку лютого 1969 р. з укріплених гарнізонів в Балама та Гандембеле на півдні та особливо із Мадіна-до-Бое на сході країни. Цих важливих успіхів було досягнуто після дев'ятимісячної облоги португальської фортеці бійцями ПАІГК. Перемога в Мадіна-до-Бос завершила визволення всього району й дала можливість патріотам значно активізувати воєнні дії на Східному фронті. Відступаючи з цього табору ворог при переправі на інший берег ріки Корубал втратив 63 чоловіки. Всього протягом 1969—1970 рр. війська колонізаторів були вигнані з 30 укріплених таборів<sup>18</sup>, у тому числі з Чече, Мадіна-Чекелі, Кірофо.

В історії національно-визвольної боротьби патріотів Гвінеї-Бісау наступив третій вирішальний етап — боротьба за повне визволення країни від чужоземного гніту. 1971—1973 рр. партизани одержали ряд нових перемог над португальськими колонізаторами. В об'єднаному зведенні військових дій, даному ПАІГК за 1971 р., наводилися такі дані: «У 1971 р. збройні національні сили (ФАРП) і збройні сили самооборони (ФАЛ) провели 779 важливих військових операцій, із них 545 атак укріплених гарнізонів, 12 атак на аеродроми та порти, 178 засад та інших боїв з португальськими військами, 20 нападів на річкові військові суда ворога і 15 диверсійних акцій у містах. Втрати колонізаторів становили 1495 чол., з них 912 вбитими. Збройні сили ПАІГК знищили 137 військових автомашин, потопили 37 річкових катерів, збили чотири літаки і три вертольоти, вигнали португальців з п'яти укріплених таборів і захопили велику кількість зброї та боеприпасів»<sup>19</sup>.

Особливо важким для колонізаторів був грудень 1971 р. Португальське командування зробило спробу відбити район Морес, що розташований на південному заході країни і який контролювався патріотами з 1964 р. Вранці 20 грудня контингенти колоніальних військ виступили із

<sup>16</sup> «Students and the African Liberation Movement». International Conference. Helsinki, 14—18 лютого 1971 р., стор. 24.

<sup>17</sup> «Правда», 4 березня 1973 р.

<sup>18</sup> «Students and the African Liberation Movement». International Conference. Helsinki, 14—18 лютого 1971 р., стор. 24.

<sup>19</sup> Nations Unies. Assemblée Generale, A (8723), Add. 3, вересень 1972 р., стор. 201—202.

своїх гарнізонів у район Морес. Одночасно спеціальні загони-командос, які були доставлені вертольотами з Бісау, проникли в цей район, попередньо підданий інтенсивному бомбардуванню з повітря. Але, зустрівши добре організований опір з боку регулярних військ ФАРП, підтриманих місцевими збройними силами ФАЛ, колоніальні війська відступили. В цій операції португальці втратили вбитими 102 чоловіки, а поранених було так багато, що госпіталі в м. Бісау не могли вмістити всіх<sup>20</sup>.

В результаті активних бойових дій, організованих бійцями ПАІГК в 1972 р., португальці втратили вбитими понад 1100 чоловік. Крім цього, партизанами було знищено близько 100 військових машин, в тому числі чотири броньовика, збито один літак і два вертольоти, потоплено 21 катер ворога<sup>21</sup>.

В січні 1973 р. португальські колонізатори вчинили новий кривавий злочин проти ПАІГК та народу Гвінеї-Бісау. 20 січня найманими агентами був вбитий в Конакрі Генеральний секретар ПАІГК, полум'яний патріот Африки Амількар Кабрал.

Дійшовши ще в 1969 р. висновку, що національно-визвольний рух в Гвінеї-Бісау не можна розгромити військовими засобами, командування колоніальною армією в Гвінеї-Бісау почало готувати змову проти ПАІГК, головною метою якої була фізична розправа над керівниками ПАІГК і в першу чергу вбивство Амількара Кабрала. В ніч на 22 листопада 1970 р. на узбережжі біля Конакрі висадився загін найманців, навчених у Гвінеї-Бісау офіцерами колоніальної армії при підтримці гвінейських політемігрантів. Головним завданням найомників було вбивство А. Кабрала, який повинен був знаходитись в штаб-квартирі ПАІГК у Конакрі. Приміщення штаб-квартири зрешетили кулями, закидали гранатами, але А. Кабралу тоді вдалося врятуватися від смерті.

Крім А. Кабрала португальські колонізатори планували вбити також інших керівників ПАІГК, у тому числі і Арістідіса Перейру, який тепер є Генеральним секретарем ПАІГК.

Такими діями колонізатори розраховували посіяти розгубленість і паніку серед членів партії, а разом з тим послабити і розколоти національно-визвольний рух. Але ПАІГК виявилася настільки організованою і згуртованою, єдиною з народом, що, незважаючи на втрату її вождя, вона продовжує існувати і діяти. Справа А. Кабрала живе в тому піднесенні бойового духу та рішучості, які він запалив у членів своєї партії та гвінейського народу.

В березні 1973 р. в збройній боротьбі відбувся важливий поворот, завдяки посиленню протиповітряної оборони ПАІГК. Довгі роки португальські льотчики безкарно піддавали бомбардуванням з невеликої висоти села, лікарні, школи та прикривали португальські вертольоти, коли ті скидали напалм і фосфор на села та посіви або здійснювали операції по рятуванню оточених бійцями ПАІГК португальців, які перебували в облозі.

Посиливши атаки піхоти та артилерійські обстріли португальських позицій, армія ПАІГК повела відтепер успішно й повітряну війну, позбавивши тим самим наземні війська португальців надійного прикриття. Так, лише з 23 березня по 11 квітня 1973 р. було збито десять португальських літаків<sup>22</sup>. Португальці змушені були визнати свої втрати в авіації, оскільки на борту ряду літаків загинуло кілька високопоставлених офіцерів португальських ВПС, у тому числі й командуючий португальськими ВПС у Гвінеї-Бісау підполковник Алмейда-е-Бріто. Після такого повороту дій португальські льотчики неодноразово відмовлялися літати

<sup>20</sup> «PAIGC actualite's», 1972, № 37.

<sup>21</sup> Підраховано за даними «PAIGC actualite's», 1972, № 38—48; 1973, № 49.

<sup>22</sup> Southern Africa. The UN—OAE Conference, vol. 1. Oslo 9—14 квітня 1973 р., стор. 103.

над визволеннями районами. Польоти з часом відновились, але страх бути збитими примушував льотчиків літати тепер на великій висоті, і тому точність бомбардування об'єктів зменшилась<sup>23</sup>.

Усунення переваги португальців у ефективному повітряному прикритті своїх наземних військ дозволило бійцям ПАІГК перевозити важку артилерію на автотранспортних засобах вглиб країни, а артилерійські обстріли португальських укріплених гарнізонів проводити цілодобово, не боячись удень повітряних бомбардувань.

В травні 1973 р. патріоти Гвінеї-Бісау провели широку наступальну операцію на південному заході країни під кодовою назвою «Амілкар Кабрал». В цьому районі знаходився дуже важливий для португальців у стратегічному відношенні добре укріплений табір Гіледже. Утримуючи цю ключову позицію, португальці заважали постачанню партизанів, що здійснювалося через «гвінейський коридор», а також нападали на прилеглі села.

18-го травня військовий табір в Гіледже з гарнізоном понад 200 португальських солдатів та офіцерів був оточений. Два загони португальців, які намагались вибратися з оточення, були повністю знищені. Протягом 20—22 травня артилерійський обстріл продовжувався безперервно. Португальці неспроможні були надалі утримувати позиції і під покровом ночі поспішно відступили, залишивши переможцям великі запаси зброї, боєприпасів, продовольчих товарів, автомашини з паливом і навіть таємні військові документи<sup>24</sup>. Всього в Гіледже португальці втралили близько 150 солдатів<sup>25</sup>.

Падіння Гіледже відкрило шлях до укріпленого порту Гадамаель, розташованого на півдні країни. На початку червня Гадамаель був зруйнований артилерійським обстрілом, а літак, викликаний для прикриття порту з повітря, — збитий.

Одночасно з штурмом Гіледже партизани провели 19 травня успішну операцію в районі укріпленого табору колонізаторів Гідажа, знищивши 124 португальських солдатів і збивши два літаки. В той же самий день по дорозі, що вела до Гідажу, частини ПАІГК атакували три португальські транспортні колони, в результаті чого було вбито 36 солдатів ворога, знищено 11 автомашин і захоплено велику кількість військового спорядження<sup>26</sup>.

Всього з кінця березня і по вересень протиповітряною обороною ПАІГК було збито близько 30 літаків португальців<sup>27</sup>.

В останні роки ПАІГК розгорнула активну діяльність і на островах Зеленого Мису. Становище населення було тут особливо тяжке. Кількість безробітних на островах постійно зростала. В зв'язку з частими посухами голод був постійним лихом, від якого страждало населення. Так, наприклад, в результаті засухи 1959 р. на островах померло понад 10 000 чоловік<sup>28</sup>. Тимчасом уряд Каетану був не в змозі забезпечити трудящим навіть напівголодного існування. Все це переконувало жителів островів, робітників й особливо молодь у тому, що лише через визвольну боротьбу лежить шлях до кращого майбутнього. Через це багато юнаків, уроженців архіпелагу, покликані колонізаторами на військову службу, дезертирували із португальської колоніальної армії і переходили на бік ПАІГК, ставали активними бійцями армії визволення своєї Батьківщини від португальського панування.

Природні умови не дозволяли вести на островах партизанську війну, тому патріоти дотримувалися тут тактики широкої пропаганди та

<sup>23</sup> «France Nouvelle», 26 червня 1973 р.

<sup>24</sup> Ibid.

<sup>25</sup> «L'Europeo», 2 серпня 1973 р.

<sup>26</sup> «Правда», 8 червня 1973 р.

<sup>27</sup> «Правда», 15 жовтня 1973 р.

<sup>28</sup> «Le Monde», 5 вересня 1970 р.

агітації. Партія направляла на острови своїх активістів, які проводили пропагандистську й роз'яснювальну роботу серед населення, у відповідь португальські колонізатори посилили репресії, особливо на островах Санту-Антане, Сан-Вісенті та Сантьяго. Але це вело лише до дальшого розгортання визвольної боротьби проти колонізаторів.

В 1969 р. спалахнуло повстання трудящих острова Санту-Антана. Для його придушення колонізаторам довелося кинути батальйон солдатів. Диверсії та акти саботажу настільки посилились, що колоніальній адміністрації архіпелагу довелося у вересні 1972 р. оголосити стан облоги і ввести комендантську годину в м. Прайя — центрі провінції.

За десять років збройної боротьби патріоти Гвінеї-Бісау визволили, як уже відзначалось, близько  $\frac{3}{4}$  території країни. Португальська колоніальна армія, що нараховувала у 1973 р. 45 тис. чоловік, практично контролювала лише міста Бісау, Бафату, Боламу та кілька десятків укріплень у невеличких населених пунктах і окремих сільських районах.

Звільнена територія була поділена на 13 районів, які підрозділялися на зони, а ті в свою чергу — на сектори. На цій землі гвінейський народ повністю ліквідував систему колоніальної адміністрації і створив нові політичні та адміністративні органи влади. В кожному селі (табанка) створено комітет, який здійснював функції місцевої виконавчої влади. Його члени займалися питаннями безпеки населення відповідного населеного пункту, освіти й охорони здоров'я, сільськогосподарського виробництва, підтримувала зв'язок з армією<sup>29</sup>.

Партія усвідомлювала, що національно-визвольну боротьбу не можна успішно вести в країні, де населення майже повністю неписьменне. Португальські колонізатори завжди тримали народи Гвінеї-Бісау в темряві й нецтві. За п'ять століть свого володарювання португальці відкрили всього 11 початкових шкіл і 45 різних католицьких і протестантських місій, в яких навчалось близько 2000 гвінейців і лише 14 з них здобули університетські дипломи (на 1961 р.)<sup>30</sup>.

Ось чому з самого початку визвольної боротьби одним з найважливіших завдань ПАІГК стала ліквідація неписьменності у звільнених районах. Через два роки після початку боротьби в 1965/66 рр. ПАІГК організувала у звільнених районах 127 початкових шкіл, в яких підготовлені й направлені партією понад 190 вчителів навчали 13 360 учнів. В наступному 1966/67 рр. діяло вже 159 шкіл з 220 учителями й 14 368 учнями, а в 1971/72 рр. у визволених районах функціонувало понад 200 шкіл, в яких навчалось близько 20 000 учнів<sup>31</sup>.

Зрозуміло, що партії доводилось в цій справі долати великі труднощі. Необхідно було подолати опір навчанню дітей з боку самих жителів, глав сімей, бо віддати дитину до школи — означало позбавитися зайвої пари рук в домашньому господарстві. Але поступово, завдяки терплячій роз'яснювальній роботі, партія змогла переконати батьків у необхідності навчання підростаючого покоління. Кращі учні після закінчення початкової школи продовжували своє навчання в інтернатах (середній школі) кожного району і одержували середню освіту в показовій школі партії в м. Конакрі.

Партія постійно піклується про підготовку національних кадрів медичних, агрономічних і технічних спеціалістів, яких гостро потребує мо-лода країна. В цій справі велику допомогу Гвінеї-Бісау надають Радянський Союз і соціалістичні країни. Багато молодих гвінейців уже

<sup>29</sup> «Правда», 4 березня 1973 р.

<sup>30</sup> Див.: В. А к и м о в. Гвінея (Бісау). Полевая почта, М., 1973, стор. 28; «PAIGC. Sur le Lache...», стор. 4.

<sup>31</sup> Ruth First. «Portugal's Wars in Africa». London, 1972, p. 17; Nations Unies. Assemblée Generale. A (8723), Add. 3, вересень 1972 р., стор. 37.

пройшли підготовку або навчаються у вищих і середніх спеціальних учбових закладах СРСР та інших соціалістичних країн. Так, в 1972/73 учбовому році за кордоном навчалось 495 юнаків та дівчат з Гвінеї-Бісау<sup>32</sup>. А всього за останні роки підготовлено кілька тисяч спеціалістів.

Певні успіхи досягнуті новою владою і в галузі охорони здоров'я. Коли почалася збройна боротьба, в так званій португальській Гвінеї нараховувалось 10 лікарень і 51 санітарний пункт, що були розташовані переважно в міських районах і обслуговували головним чином португальців. У всій країні на той час було близько двох десятків лікарів і кілька десятків медичних сестер.

В 1973 р. у визволених районах діяло 17 лікарень, в тому числі три фронтові госпіталі (відповідно по одному на кожний фронт) і один головний госпіталь, розміщений у гвінейському місті Боке<sup>33</sup>. Цей госпіталь обладнано рентгенівською апаратурою і сучасним медичним устаткуванням. Крім лікарень організовано також 100 медичних пунктів першої допомоги<sup>34</sup>. В 1972 р. в госпіталах і медичних пунктах на звільненій території працювало близько 40 лікарів і 410 працівників середнього та молодшого медперсоналу, не рахуючи санітарів армійських підрозділів<sup>35</sup>. Нещодавно в країні відкрито медичну школу, яка вже дала своїх перших випускників.

Працівники охорони здоров'я приділяли велику увагу поліпшенню санітарного стану населення та боротьбі з захворюваннями, характерними для тропічних районів Африки. З метою попередження епідемій проводилася вакцинація населення. Але все це тільки перші кроки. Для ліквідації наслідків багатостолітнього колоніального гніту, особливо в галузі освіти і охорони здоров'я, необхідно зробити ще дуже й дуже багато.

Після багатьох років португальського панування населення звільнених районів Гвінеї-Бісау починало творче життя, здійснювалися важливі політичні і соціальні перетворення. Знищена експлуатація людини людиною, проведено земельну реформу. Віднині земля належить тим, хто її обробляє, організовуються кооперативи.

Створено нові судові органи, широко застосовується метод перенеховання<sup>36</sup>.

Політика ПАІГК в галузі сільського господарства спрямована на задоволення потреб населення та армії в сільськогосподарських продуктах. На звільненій території вирощують арахіс, рис, маніоку, видобувається пальмова олія, горіх кола, каучук, віск, крокодилача шкіра. Грошового обігу не існує. В народні магазини, створені на цій території, селяни приносять свою продукцію, а натомість одержують промислові товари й речі першої необхідності.

Особливо видатною подією у політичному житті народу Гвінеї-Бісау було скликання у серпні 1971 р. на звільненій території Вищої Ради збройної боротьби, яка прийняла рішення проголосити незалежність країни.

Підготовка до виборів почалась у грудні 1971 р. Протягом восьми місяців (січень—серпень) політичні комісари партії вели серед населення велику роз'яснювальну роботу про історичне значення цього акту. В листопаді-грудні 1972 р. були проведені вибори. Загальним прямим і таємним голосуванням 52 400 виборців із 58 000, внесених у списки, обрали 15 регіональних рад. Регіональні ради, в свою чергу, обрали представників у Національні народні збори в складі 120 членів, з яких 80

<sup>32</sup> «PAIGC, Sur le Lache...», стор. 4.

<sup>33</sup> Ibid, стор. 5.

<sup>34</sup> «За рубежом», 1972, № 44, стор. 8.

<sup>35</sup> «Jeune Afrique», 18 листопада 1972 р., стор. 13; «PAIGC, Sur le Lache...», стор. 5.

<sup>36</sup> Nations Unies, Assemblée Generale, A (8723), Add. 3, вересень 1972 р., стор. 37.

були представниками трудящих і 40 — керівниками ПАІГК, у тому числі три представники Союзу студентів і п'ять — профспілкові діячі Національного союзу трудящих Гвінеї<sup>37</sup>.

Вчинивши злодійське вбивство Амілкара Кабрала, португальські колонізатори розраховували послабити національно-визвольний рух у Гвінеї-Бісау. Але вони жорстоко прораховалися. Гвінейський народ, керований ПАІГК, не лише вистояв, але й неухильно посилював визвольну боротьбу.

23 і 24 вересня 1973 р. на звільненій території Гвінеї-Бісау відбулась історична перша сесія Національних народних зборів. Депутати зборів одностайно прийняли першу в історії країни конституцію і декларацію, якою Гвінею-Бісау проголошено суверенною, демократичною республікою. Було обрано Державну Раду в складі 15 членів на чолі з Луїсом Кабралом і уряд — Раду державних комісарів — 16 чоловік на чолі з Франсіско Мендесом. Були також затверджені герб, прапор і гімн республіки, а 12 вересня — день народження Амілкара Кабрала — проголошено її національним святом.

Так завершився винятково важливий етап боротьби народу Гвінеї-Бісау за незалежність своєї Батьківщини. Проголошення держави стало важливим кроком у досягненні головної мети — вигнанні португальських окупантів з рідної землі та завоюванні повної незалежності.

Молода республіка зразу ж була визнана цілим рядом африканських та інших держав світу. Одною з перших країн, які визнали Гвінею-Бісау, був Радянський Союз. Наша країна завжди надавала велику моральну, політичну й матеріальну допомогу народу Гвінеї-Бісау.

Під час перебування в Радянському Союзі в листопаді 1973 р. голова партійно-урядової делегації Республіки Гвінея-Бісау, Голова державної ради республіки Луїс Кабрал підкреслив: «Ми вважаємо, що Велика Жовтнева соціалістична революція, весь радянський народ відкрили шлях до визволення колоніальних народів і створили умови для створення якісно нового співвідношення сил на міжнародній арені, відкрили шлях і для нашого визволення. Радянський Союз, великий радянський народ своєю дружбою й солідарністю, своєю повсякденною діяльністю надає нам допомогу в розвитку нашої боротьби, допомагає нам у визволенні батьківщини»<sup>38</sup>.

Міжнародний авторитет однієї з наймолодших держав в світі зростає з кожним днем. Після проголошення незалежності Гвінею-Бісау вже визнали понад 100 країн. Резолюція, внесена на XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН з приводу незаконної окупації збройними силами Португалії деяких районів Республіки Гвінея-Бісау, була схвалена переважною більшістю голосів<sup>39</sup>.

В листопаді 1973 р. на надзвичайній сесії ради міністрів Організації Африканської Єдності, що проходила в столиці Ефіопії Аддіс-Абебі, Гвінею-Бісау було прийнято в члени ОАЄ. Цей акт став виявом солідарності та підтримки всіма незалежними країнами Африки справедливої боротьби народу Гвінеї-Бісау. Республіка надіслала свого спостерігача в ООН.

В січні 1974 р. в Конакрі — столиці Гвінейської республіки відбулась сесія Комісії з питань оборони країн — членів Організації Африканської Єдності, на порядку денному якої стояло єдине питання — становище в Гвінеї-Бісау та заходи до прискорення остаточного звільнення цієї країни від португальських окупантів. Рішення, ухвалені на сесії у Конакрі, ще більше зміцнили позиції патріотів Гвінеї-Бісау, всіх націо-

<sup>37</sup> «За рубежом», 1972, № 51, стор. 6.

<sup>38</sup> «Правда», 20 листопада 1973 р.

<sup>39</sup> «Правда», 19 січня 1974 р.



нально-визвольних рухів у Африці, спрямованих проти колоніалізму та расизму<sup>40</sup>.

У цій справедливій боротьбі народи Африки, в тому числі народ Гвінеї-Бісау, завжди знаходили всебічну підтримку і допомогу з боку СРСР. Член Політбюро ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний, приймаючи у листопаді 1973 р. партійно-урядову делегацію Республіки Гвінея-Бісау, запевнив від імені радянського народу, що вірні своєму інтернаціональному обов'язку радянські люди завжди були на боці народу Гвінеї-Бісау в його боротьбі за визволення від колоніального ярма, надавали йому допомогу. «Ми підтримували й підтримуємо лінію ПАІГК, яка скерована на повне вигнання колонізаторів і посилення незалежності країни. Засуджуючи агресивну колонізаторську політику Португалії, ми рішуче виступаємо за те, щоб португальський уряд припинив зазіхання на суверенітет і територіальну цілісність Гвінеї-Бісау, негайно вивів свої збройні сили з її території. Наша країна готова й надалі надавати вашій республіці необхідну допомогу в її боротьбі за зміцнення свого суверенітету, за здійснення програми національного поновлення та розвитку»<sup>41</sup>.

Повалення фашистського режиму в Португалії поставило на реальну основу перспективне закінчення колоніальної війни в Африці. Новий португальський уряд розпочав переговори з урядом Республіки Гвінея-Бісау, а також з керівництвом патріотичних сил Анголи та Мозамбіку. 24 серпня 1974 р. в Алжирі представники тимчасового уряду Португалії і Африканської партії Незалежності Гвінеї та островів Зеленого Мису підписали спільну декларацію, яка зафіксувала припинення війни в Гвінеї-Бісау і визначила дату визнання Португалією незалежності цієї країни. 10 вересня 1974 р. Португалія офіційно визнала незалежність республіки Гвінея-Бісау.

На XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН молоду республіку було прийнято до складу членів ООН.

Ці дві події майже збіглися з першою річницею проголошення республіки Гвінея-Бісау. В історії цієї невеликої африканської країни відкрилась нова сторінка — волелюбний народ, який майже 500 років перебував під іноземним пануванням, приступив до розв'язання нових важливих завдань по ліквідації наслідків колоніалізму та тривалої колоніальної війни, прискоренню економічного розвитку країни.

Як і в період боротьби за незалежність, Гвінея-Бісау може розраховувати на активну підтримку Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності, світових прогресивних сил у побудові життя на основі вільного незалежного розвитку.

**В. В. ГРИГОР'ЄВ**

### **ПАЛЕСТИНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945—1947 рр.)**

Понад чверть століття однією з найгостріших причин напруження на Близькому Сході залишається так зване палестинське питання. Воно є наслідком експансіоністського курсу правлячих кіл Ізраїлю та політики імперіалістичних кіл, що стоять за їх спиною, а також грубого зневажання національних прав арабського народу Палестини. Існування протягом тривалого часу близькосхідної кризи постійно становить загрозу справі миру в усьому світі. Досить нагадати про чотири спалахи

<sup>40</sup> «Правда», 19 листопада 1973 р.

<sup>41</sup> «Правда», 20 листопада 1973 р.

війни в цьому районі, щоб усвідомити жагучу необхідність ліквідації близькосхідної кризи.

Радянський Союз і прогресивні сили всього світу виступають за встановлення міцного і справедливого миру на Близькому Сході для всіх держав і народів цього району. Але це слід розуміти, як вказував на Женевській мирній конференції по Близькому Сході міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико, так, що буде забезпечена справедливість і щодо арабського народу Палестини, без представників якого неможливо розглядати і розв'язувати палестинську проблему<sup>1</sup>.

Палестинська проблема є наслідком агресивної політики імперіалістів Заходу і має глибоке коріння. Тому великий науковий і практичний інтерес викликає історія виникнення та особливого загострення цього питання в перші повоєнні роки.

В період мандатного режиму (1922—1947 рр.) корінне населення Палестини, яке страждало від гніту британської адміністрації та від наслідків безконтрольної імміграції євреїв, чинило опір англійським імперіалістам та сіоністам. Найбільш значні повстання мали місце в серпні 1929 р., жовтні 1933 р. та 1936—1939 рр.

Широкий розмах антиімперіалістичної боротьби в Палестині та загроза другої світової війни, що назривала, примусили Великобританію піти на певні поступки місцевим арабським феодалам. 17 травня 1939 року англійський уряд опублікував Білу книгу, відому як меморандум Макдональда, де обіцяв обмежити імміграцію щорічною квотою в 75 тис. чоловік протягом найближчих п'яти років, після чого припинити її зовсім. Вводилися також обмеження на придбання євреями землі в Палестині<sup>2</sup>.

Сіоністські лідери, які переорієнтувалися на США, різко протестували проти політичного маневру Англії. В травні 1942 р. в Нью-Йорку в готелі «Білтмор» відбулася конференція сіоністів Америки, Європи та Палестини. Конференція схвалила ряд резолюцій, відомих як «Білтморська програма». Сіоністи відхилили Білу книгу 1939 р., поставили вимоги необмеженої єврейської імміграції і створення поселень в Палестині, підконтрольних лише Єврейському агентству, наполягали на заснуванні в Палестині «Єврейського співтовариства»<sup>3</sup>.

Загроза захоплення Палестини гітлерівською Німеччиною примусила як євреїв, так і арабів надати підтримку Великобританії у воєнних діях проти загального ворога. Перемога антифашистської коаліції в роки другої світової війни, вирішальну роль в якій зіграв Радянський Союз, і створення світової системи соціалізму сприяли новому піднесенню національно-визвольного руху.

Після другої світової війни наполеглива, хоч і розрізнена, боротьба Палестини за свою незалежність розгорілася з новою силою. Ця боротьба серйозно підірвала позиції британського імперіалізму в Палестині. Неспроможність Великобританії керувати мандатом старими засобами ставала очевидною.

Спроби, вжиті британським урядом з метою знайти компромісне рішення з арабською феодалною елітою та єврейською буржуазією, не увінчалися успіхом, головним чином із-за непримиренності між цими угрупованнями. У даному випадку англійська дипломатія пожинала плоди власної політики: роздутий арабо-єврейський антагонізм, який спочатку забезпечував британську присутність в Палестині, став тепер перепорою в досягненні спокою, необхідного для британської корони. Передбачаючи, що ООН навряд чи обійде питання ліквідації колишніх під-

<sup>1</sup> «Радянська Україна», 23 грудня 1973 р.

<sup>2</sup> S. H a d a w i. Palestine in focus. Beirut, 1968, pp. 33—34.

<sup>3</sup> Palestine. A study of Jewish, Arab and British policies, v. II. London, 1947, pp. 1084—1085.

мандатних територій, британські правлячі кола поспішали розв'язати кризову ситуацію в Палестині з сприятливими для себе наслідками.

З цією метою лейбористський уряд Великобританії запропонував у листопаді 1945 р. своєму старшому партнерові — уряду Сполучених Штатів заснувати спільну комісію по «вивченню» палестинського питання. Позицію американського уряду в палестинському питанні визначали два фактори: голоси єврейських виборців на виборах в США і нафтові інтереси на Близькому Сході. Великобританія змушена була дотримуватися, хоча б формально, відомих положень Білої книги 1939 р., побоюючись, що «в протилежному випадку арабський світ може перейти на сторону Радянської Росії»<sup>4</sup>. І пропозиція про заснування комісії виявилася, по суті справи, «спробою» з боку Форін Оффіс примирити дві речі — підкреслену зацікавленість президента Трумена у відмовленні необмеженої імміграції в Палестину і бажання британського уряду продовжувати політику Білої книги<sup>5</sup>. Позиція британського уряду ускладнювалася тим, що лейбористська партія, знаходячись в опозиції, засуджувала Білу книгу і дотримувалась думки, що умови мандату дозволяли необмежену єврейську імміграцію.

Безумовно, сам факт створення англо-американської комісії був суттєвою поступкою американському імперіалізму, що енергійно проникав у Палестину, спираючись, загалом, на єврейські сіоністські кола. Але, як відверто писав один з американських членів комісії Бартлі Крам, ідучи на союз, англійські дипломати «тішилися англо-американською єдністю не стільки, щоб вирішити проблему, яка стояла перед ними, скільки, щоб створити блок проти Рад»<sup>6</sup>. Спроба закріпити імперіалістичні інтереси в цьому районі була першочерговим завданням англо-американського співробітництва. Так, опублікована 1 травня 1946 р. доповідь комісії пропонувала зберегти Палестину під мандатом до тих пір, «поки не буде досягнуто угоди про опіку»<sup>7</sup>. Доповідь включала також умови про негайний допуск в Палестину ста тисяч євреїв. Головний акцент у ній ставився на вирішенні проблеми переміщення осіб єврейської національності в Європі, а питання про надання Палестині незалежності зовсім не піднімалося. І суть рекомендації зводилась до того, «щоб Палестина не була ні єврейською, ні арабською державою»<sup>8</sup>. На практиці це приводило до збереження позицій Англії, а також до посилення в країні впливу США.

Такий підхід до палестинської проблеми, як і вся діяльність англо-американської комісії, був справедливо відкинутий арабами Палестини і Лігою арабських країн. Британський уряд вирішив скористатися невдоволенням арабів і, незважаючи на схвалення американським президентом підготовлених комісією висновків, переглянути ті, в яких містилась небажана для Англії критика внутрішнього становища в Палестині.

Британський уряд зробив ще одну спробу досягти більш вигідної для Форін Оффіс угоди з США щодо політики в Палестині. Під виглядом пошуку шляхів реалізації положень доповіді англо-американської комісії влітку 1946 р. було створено практично новий англо-американський комітет, який прийняв так званий Грейді-Моррісон план, або план Моррісона\*. За цим планом об'єднаної автономії в Палестині створювалася арабська та єврейська провінції, тоді як Іерусалим та весь Негев — південна частина країни — залишалися під британським контролем при

<sup>4</sup> Parliamentary Debates. House of Commons. 5-th ser., v. 433, col. 1984.

<sup>5</sup> P. Eugene Chase. The United Nations in Actions. New York, 1950, p. 145.

<sup>6</sup> B. C. G. M. Behind the silken curtain. New York, 1947, p. 32.

<sup>7</sup> ООН. Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи. Дополнение II, том I, стор. 41.

<sup>8</sup> Там же.

\* Моррісон був лідером лейбористів у палаті Громад і брав участь у діяльності комітету.

наявності опіки британського уряду над всією Палестиною. Можливість майбутньої імміграції у цьому плані обмежувалася тим фактом, що араби, як і євреї, повинні були погодитися на це. В цілому план більш влаштовував Великобританію, ніж США, тому зрозумілою була поспішність англійського уряду, з якою він, «проявивши ініціативу», в односторонньому порядку опублікував 31 липня доповідь, в якій пропонував цей план за основу для переговорів з арабами і євреями<sup>9</sup>. Узгоджена діяльність з палестинського питання двох атлантичних партнерів зазнавала невдачі через все більше загострювання суперництва між ними.

Арабські держави відхилили план провінціальної автономії на лондонських конференціях по Палестині (у вересні 1946 р. та в січні-лютому 1947 р.), наполягаючи на досягненні Палестиною незалежності з постійною арабською більшістю. Форін Оффіс прагнув нав'язати новий план, за яким намічалось «створити ряд арабських та єврейських районів із значним ступенем автономії»<sup>10</sup> в рамках єдиної держави, залежної від Англії. Однак і цей «план кантонізації», або «план Бевіна», за ім'ям міністра закордонних справ, було відкинута як арабами, так і євреями.

Остаточо переконавшись у неможливості нав'язання конфліктуючим сторонам вигідного для себе рішення і не без підстав побоюючись зростання впливу США в Палестині, англійський уряд прийняв у лютому 1947 р. рішення передати палестинське питання в ООН. Але при цьому англійський уряд словами міністра в справах колоній Кріча Джоунса заявив: «Ми ідемо в ООН не для того, щоб здати мандат. Ми ідемо в ООН..., щоб спитати у неї поради, як треба управляти мандатом»<sup>11</sup>.

2 квітня 1947 р. представник Великобританії при ООН А. Кадоган вручив виконуючому обов'язки Генерального секретаря Віктору Ху послання уряду з проханням «включити питання про Палестину до порядку денного чергової сесії Генеральної Асамблеї»<sup>12</sup>. Крім того, англійський уряд звернувся до Генерального секретаря з проханням скликати якнайшвидше сесію Генеральної Асамблеї для створення спеціальної комісії з метою попереднього вивчення палестинського питання<sup>13</sup>.

Великобританія не випадково передавала питання на розгляд Генеральної Асамблеї, а не Ради Безпеки. Справа в тому, що рішення Ради Безпеки обов'язкові для виконання усіма членами ООН, а Генеральна Асамблея може тільки рекомендувати певні заходи, необов'язкові у правовому відношенні. Великобританія мала, очевидно, намір не зв'язувати собі рук у випадку прийняття Генеральною Асамблеєю небажаного їй рішення, тим більше, що Палестина не була суверенною державою.

Поряд з тим, як справедливо відмічає американський дослідник Робінсон, «мандатний уряд не є повновладним над мандатною територією, і через це ні до яких застережень, які можуть бути зроблені по відношенню до рекомендацій, що стосуються суверенної влади будь-якої держави, неможливо апелювати, якщо вони торкаються території, де нема суверенної влади, а яка перебуває під управлінням мандатарія»<sup>14</sup>. Так або інакше, вирішальне слово все ж залишалось за ООН, спеціалізованим органам, якої, згідно з Уставом ООН, юридично підзвітні території, що були мандатами Ліги Націй.

Коли необхідна більшість членів ООН (28 держав) висловилася на підтримку пропозиції Великобританії, Генеральний секретар Трюгве

<sup>9</sup> Parliamentary Debates. House of commons. 5-th ser., v. 433, col. 1984.

<sup>10</sup> Там же, col. 986.

<sup>11</sup> Там же, col. 2007.

<sup>12</sup> ООН. Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи. Дополнение II, том 2, приложение I, стор. 1.

<sup>13</sup> Там же.

<sup>14</sup> Jacob Robinson. Palestine and the United Nations. Washington, 1947, p. 56.

Лі оголосив про скликання першої Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку 28 квітня 1947 р. Генеральний комітет Асамблеї рекомендував передати питання, представлене урядом Великобританії, на розгляд Першому комітету, який відає політичними питаннями і питаннями безпеки<sup>15</sup>.

Генеральна Асамблея затвердила як цю рекомендацію Генерального комітету, так і його рішення не включати до порядку денного спеціальної сесії додаткове питання про «припинення мандату над Палестиною та проголошення її незалежності», запропоноване арабськими країнами.

Відхилення пропозиції арабських держав, що стосувалось суті проблеми, стало можливим лише внаслідок неприхованого тиску західних країн. Радянські делегації, як відомо, солідаризувалися у цьому питанні з арабськими та іншими країнами, що підтримували пропозицію.

Після тривалої дискусії Перший комітет рекомендував до складу Спеціальної комісії Австралію, Гватемалу, Швецію, Іран, Канаду, Нідерланди, Перу, Уругвай, Чехословаччину, Індію, Югославію. На 79-му пленарному засіданні (15 травня 1947 р.) Генеральна Асамблея прийняла рекомендацію Першого комітету, наділивши цю комісію, згідно до резолюції (106/S—1), широкими повноваженнями «для встановлення та реєстрації фактів і обслідування всіх питань та суперечностей щодо палестинської проблеми»<sup>16</sup>.

Одночасно Генеральна Асамблея закликала «усі уряди і народи, особливо населення Палестини, утримуватися... від дій, що могли б створити атмосферу, яка б перешкодила найшвидшому рішення палестинського питання»<sup>17</sup>.

Спеціальна комісія почала свою роботу 26 травня в Нью-Йорку, де провела чотири засідання, під час яких були затверджені тимчасові правила процедури і попередній план роботи. В Палестині члени комісії здійснили, з метою ознайомлення, поїздку по країні і одержали інформацію від представників британської мандатної влади. Комісія заслухала в Іерусалімі заяву представників Єврейського агентства для Палестини і ряду інших єврейських організацій та релігійних груп. Вищий арабський комітет — найбільша організація палестинських арабів утрималась від контактів із Спеціальною комісією. Тому комісія вважала за необхідне ознайомитися з поглядами на палестинську проблему урядів арабських країн, для чого вона на їх прохання виїжджала в Бейрут. Усього на Близькому Сході було проведено 36 засідань Спеціальної комісії.

Заключний етап роботи цієї комісії проходив у Женеві. З 8 по 14 серпня члени комісії відвідали кілька таборів для переміщених осіб єврейської національності в Австрії і Німеччині, маючи на меті з'ясувати їх ставлення до питань переселення, повернення на батьківщину або переїзду в Палестину<sup>18</sup>. 12 засідань комісії, що проходили в Женеві, завершилися 31 серпня 1947 р. опрацюванням та затвердженням доповіді.

В цій доповіді члени комісії одноставно висунули ряд пропозицій щодо розв'язання палестинського питання в цілому. Суть їх зводилася до того, щоб мандат на Палестину було припинено по можливості як найшвидше, а країні надана незалежність, якій би передував короткий

<sup>15</sup> ООН. Официальные отчеты 1-й специальной сессии Генеральной Ассамблеи, том I, стор. 6.

<sup>16</sup> ООН. Официальные отчеты 1-й специальной сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции. Нью-Йорк, 1947, стор. 6.

<sup>17</sup> ООН. Официальные отчеты 1-й специальной сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 107 (S—1).

<sup>18</sup> ООН. Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи. Дополнение II, том I, стор. 8.

перехідний період. Влада, якій було б доручено управління Палестиною і підготовку її до незалежності, була б відповідальною перед ООН<sup>19</sup>. В доповіді особливо підкреслювалося, що збереження економічної єдності Палестини — необхідна умова для існування і розвитку країни та її народів. Сім членів комісії (Канада, Чехословаччина, Гватемала, Нідерланди, Перу, Швеція, Уругвай) висловилися на користь плану розділу Палестини із збереженням економічної єдності. Три її члени (Індія, Іран, Югославія) висловилися за створення федеративної палестинської держави. Одинадцять учасниць Спеціальної комісії — Австралія взагалі не вказала на перевагу того або іншого плану, чим звела до мінімуму результативність своєї роботи в комісії.

Генеральна Асамблея ООН, друга сесія якої відкрилася в Нью-Йорку 16 вересня 1947 р., вирішила, згідно з пропозицією Генерального комітету, заснувати Ad hoc комітет (тобто спеціальний політичний комітет) для розгляду палестинського питання за участю всіх членів Асамблеї. На першому засіданні цей комітет прийняв рішення запросити представників Вищого арабського комітету і Єврейського агентства і заслухати їх думку.

Після двотижневих загальних дебатів на сесії було вирішено заснувати три підкомітети. Підкомітет № 1 — для вивчення плану більшості Спеціальної комісії ООН з питань Палестини про розділ країни; підкомітет № 2 — для вивчення пропозиції арабських держав про «припинення мандату на Палестину і визнання її незалежності як єдиної держави; підкомітет — для примирення двох конфліктуючих сторін.

25 листопада 1947 р. Ad hoc комітет підтримав пропозицію підкомітету № 1 про розділ Палестини на дві країни — єврейську і арабську, виділення Іерусалиму в самостійну одиницю, яка матиме особливий міжнародний статус, при збереженні економічної єдності для всієї Палестини. Ці пропозиції були засновані на рекомендаціях більшості Спеціальної комісії ООН для Палестини з незначними змінами, зокрема щодо майбутніх кордонів двох країн. Проект про розділ був схвалений лише після провалу всіх спроб підкомітету для примирення знайти будь-яке рішення, прийнятне для обох сторін. Зусилля по примиренню практично продовжувалися аж до останнього дня роботи Асамблеї.

Територію Палестини пропонувалося розділити на шість основних частин, три з яких (Західна Галілея, гірська країна Самарія та Іудея, без Іерусалиму, та прибережна смуга від Ашдоду до єгипетського кордону — 43% всієї території) відводилися арабській державі, а інші три (Східна Галілея з Езраелонською рівниною, більша частина прибережної рівнини та район Вірсавії, що включає весь Негев — 56%) — єврейській державі. Зона Іерусалиму, крім міста, включала також навколишні поселення (найбільші з них Віфлеєм та Ейн-Керім). В межі єврейської держави увійшли майже всі території, якими володіли євреї або на яких вони проживали. Слід підкреслити, що до її складу увійшли значні райони з переважаючим арабським населенням. Арабська країна практично не включала до свого складу скільки-небудь помітного числа євреїв та їх власності.

Якщо в арабській державі мали проживати 725 тис. арабів і лише 10 тис. євреїв, то єврейська держава мала включити до себе 498 тис. євреїв та 407 тис. арабів. Решта (105 тис. арабів та 100 тис. євреїв) повинні були жити в міжнародній зоні Іерусалиму.

По розділу основна частина земель в Палестині, що оброблялися, залишилася на території арабської держави, а більшість промислових підприємств, головним чином легкої промисловості, — на території єврейської держави.

Економічний союз двох палестинських держав, включаючи місто

<sup>19</sup> ООН. Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи. Дополнение III, том I, стор. 44—48.

Іерусалим, повинен був здійснюватися, в першу чергу, з питань транспорту та зв'язку, іригації та меліорації, валюти і майнового тарифу. При цьому уточнювалося, що питаннями, пов'язаними з економічним союзом, повинна займатися Об'єднана економічна рада у складі трьох представників від кожної з двох держав і трьох членів, призначених ООН<sup>20</sup>.

На 128-му пленарному засіданні, що відбулось 29 листопада, Генеральна Асамблея проголосила розділ 33-ма голосами проти 13 при десяти тих, хто утримався. Асамблея рекомендувала Раді Безпеки вжити необхідних заходів по здійсненню ухваленої резолюції. Хоча розділ сам по собі не усунув протиріч навіть всередині розділених країн, він міг би служити прийнятною основою у справі взаєморозуміння двох палестинських народів щодо їх адміністративно-політичного розмежування.

Арабські держави відхилили резолюцію Генеральної Асамблеї про розділення на тій підставі, що вона, на їх думку, порушує Статут ООН, який надає будь-якому народу право самому вирішувати свою долю. Однак при цьому вони не виходили з того факту, що в Палестині проживають два народи, які однаковою мірою мають право на самовизначення.

Такий підхід до розв'язання складного палестинського питання не полегшував справи. Відхиляючи резолюцію, з якою погодилась більшість членів ООН, уряди ряду арабських країн в той час не сприяли конструктивному вирішенню палестинської проблеми. До того ж війовничі виступи ряду членів Вищого арабського комітету про неприпустимість створення єврейської держави, про неминуче кровопролиття могли лише завести в безвихідь позитивне розв'язання цієї складної проблеми.

Сіоністські лідери, в свою чергу, наполягали на реалізації власної програми, визначеної конгресом у Базелі в 1947 р. Спираючись на палестинський мандат, який містив горезвісну декларацію Бальфура (1917 р.), вони вимагали створення єврейської держави у всій Палестині і як необхідну умову для цього — необмежену імміграцію євреїв у країну. З погляду сіоністів, 100 тис. іммігрантів з числа переміщених осіб, допуску яких в Палестину добивався ряд країн з міркувань гуманізму, — лише початок тому, що Єврейське агентство мріяло про мільйони<sup>21</sup>. Спроби сіоністів пов'язати так зване єврейське питання з рішенням палестинської проблеми були в свій час справедливо відкинуті значною більшістю членів Спеціальної комісії ООН по Палестині, які визнали міжнародну відповідальність щодо єврейських переміщених осіб<sup>22</sup>. Слід відзначити, що, погоджуючись в принципі з планом розділу, представники Єврейського агентства висунули на другій сесії Генеральної Асамблеї цілий ряд обумовлень, які зводили нанівець суть цього плану. Сюди належали територіальні зазіхання на західну Галілею, що відходила за планом розділу до арабської держави, і на єврейську частину Іерусалиму, а також вимога продовження безконтрольної імміграції без врахування інтересів арабської частини населення, яка складала трохи менше половини усього населення у запланованій єврейській державі. По суті справи, згода з резолюцією Генеральної Асамблеї з'явилася для сіоністів черговим тактичним маневром.

Ще задовго до практичних кроків, запроваджених ООН в Палестині, Єврейське агентство за допомогою вимуштруваних армійських підрозділів і при фінансовій підтримці сіоністів усього світу приступило до реалізації експансіоністських устремлінь, захоплюючи території, не призначені єврейській державі, стало залякувати, дезінформувати і тероризувати арабське населення, змушуючи його залишати рідні вогнища.

<sup>20</sup> ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, II сессия. Специальный комитет по вопросам Палестины. Нью-Йорк, 1947. Приложение № 49, стор. 14.

<sup>21</sup> Parliamentary Debates. House of Commons. 5-th ser., v. 433, col. 1909.

<sup>22</sup> ООН. Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи. Док. II, том. 1, стор. 48.

Але сіоністи навряд чи насмілилися б на таку неприкриту експансію без підтримки США, що вбачали у палестинському єврействі надійний форпост у справі зміцнення своїх позицій на Близькому Сході.

Проголосувавши за резолюцію 181/II, уряд США не підтримав її здійснення на практиці. Більш того, навесні 1948 р. він висунув новий проект — встановлення над Палестиною опіки ООН, що означало б прямий диктат США, використання з цією метою слухняної більшості. Тут знайшла своє відображення спроба замінити рішення Генеральної Асамблеї угодою між Лондоном і Вашингтоном при опорі на арабську феодально-буржуазну верхівку і сіоністських лідерів. Політика американських правлячих кіл в палестинському питанні не тільки суперечила духу всіх прийнятих Асамблеєю резолюцій, але й загрожувала підірвати авторитет цієї міжнародної організації.

Уряд Великобританії, з свого боку, не йшов на тісне співробітництво з ООН в питаннях реалізації рішень Генеральної Асамблеї і ставив ці рішення в залежність від прийняття їх як євреями, так і арабами. І все ж Англія вжила певних практичних заходів по припиненню мандат та виводу своїх військ і персоналу з Палестини. Однак свої дії Англія не тільки не узгодила з ухваленням Генеральною Асамблеєю планом, але й не вважала за необхідне інформувати відповідні органи ООН, спеціально створені для проведення прийнятих рішень в життя\*. Подібні дії держави-мандатарія були на руку сіоністам, які, маючи в своєму розпорядженні організовані сили, здійснювали планомірну експансію всупереч рішенням ООН.

Позиція СРСР у палестинському питанні була чіткою і послідовною. Виходячи з конкретного становища, Радянський Союз вважав, що обидва палестинські народи (1,2 млн. арабів та близько 600 тис. євреїв) мають невід'ємне право на самовизначення і несправедливо заперечувати за єврейським народом, так само як і за арабським, право створити власну державу. Самовизначення відповідало корінним інтересам обох народів Палестини, а історичним і юридичним міркуванням, які могли лише утруднити рішення проблеми, представники радянських республік надавали другорядного значення. СРСР висунув два проекти: проголошення двоєдиної демократичної палестинської держави і, якщо неможливо забезпечити мирне співіснування арабів і євреїв, створення двох держав на території Палестини. На другій сесії Генеральної Асамблеї ООН радянські делегації визнали доцільним проголосувати за створення двох держав в Палестині, тому що в умовах напруженості та непримирності між арабами та євреями план розділу вселяв більше надій на можливість його здійснення.

З прийняттям Генеральною Асамблеєю резолюції з палестинської проблеми було зроблено позитивний крок на шляху її вирішення. Жодна з великих держав не виступила офіційно проти цієї резолюції, яка набула, таким чином, політичної та моральної ваги.

Досить важливим моментом було те, що Генеральна Асамблея в резолюції прямо запропонувала Раді Безпеки вжити необхідних заходів, передбачених в плані з метою проведення його в життя, якщо ситуація в Палестині створить загрозу миру. (Доручивши Раді Безпеки контролювати виконання прийнятих рішень, Генеральна Асамблея надала їй форму юридично обов'язкових актів. Прагнення ж США усунути Рад Безпеки від будь-якої участі у вирішенні палестинського питання було неправомірним, тому що Статут ООН не забороняє Раді Безпеки сприяти здійсненню тих резолюцій Генеральної Асамблеї, невиконання яких веде до порушення миру.

Все ж через своєкорисливу політику західних держав резолюція

---

\* Мається на увазі в першу чергу палестинська комісія ООН в складі Болівії, Данії, Панами, Філіппін, Чехословаччини.



181/II не була втілена в життя в задуманому варіанті. Захопивши владу в єврейській державі Ізраїль, сіоністи спровокували розв'язання першого арабо-ізраїльського конфлікту, внаслідок якого Ізраїль привласнив частину земель, призначених арабській державі, на території Палестини. А вигнання більш 700 тис. палестинських арабів з їх вогнищ призвело до нових ускладнень у розв'язанні палестинського питання.

Ізраїльські правлячі кола, нехтуючи Статутом та рішенням ООН, загальновідомими нормами міжнародного права, пізніше звели агресію в ранг державної політики. Наявність на Близькому Сході вибухово небезпечного стану була необхідна їм для здійснення експансіоністських планів. Підтримані імперіалістичними силами і міжнародним сіонізмом, ізраїльські агресори прагнули також до повалення прогресивних режимів в арабських країнах з тим, щоб перешкодити незалежному розвитку цих країн.

Переконалим доказом цього стала англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту 1956 р. Її плани були зірвані завдяки стійкості єгипетського народу і своєчасній допомозі Радянського Союзу.

Але ізраїльська вояччина продовжувала зривати всі зусилля, скеровані на встановлення справедливого миру на Близькому Сході, чинила провокації проти арабських країн і в червні 1967 р. вторглася в межі сусідніх арабських країн, захопивши в ході шестиденної війни площу, що майже в три рази перевищувала територію Ізраїлю. Вся Палестина опинилася в руках сіоністів. Багато тисяч палестинських арабів другий раз опинилися в становищі біженців, загальна кількість яких перевищувала мільйон осіб.

Арабські держави виявили немалу витримку і готовність піти на політичне врегулювання конфліктів на справедливій основі. Їх вимоги щодо виводу військ агресора з усіх окупованих в 1967 р. арабських територій знаходилися у повній відповідності з відомими рішеннями Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї ООН по Близькому Сходу. І «Радянський Союз,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев в своїй промові на Всесвітньому конгресі миролюбних сил в Москві в жовтні 1973 р.,— весь час наполягав на тому, щоб арабським державам були повернуті окуповані Ізраїлем землі, щоб запанувала справедливість щодо палестинського народу»<sup>23</sup>. Однак всі прагнення миролюбних сил планети добитися справедливого міцного миру на Близькому Сході незмінно наштовхувалися на вперте небажання Тель-Авіву рахуватися з законними правами арабських народів.

Воєнні дії у жовтні 1973 р.— прямий наслідок відмови Ізраїлю від політичного рішення конфлікту, що затягнувся, та його намагання силою утримати захоплені арабські території.

Воєнно-політичні успіхи арабських країн, особливо на першому етапі війни, в значній мірі сприяли створенню нової ситуації, сприятливої для політичного врегулювання.

Женевська конференція повинна добитися докорінного політичного врегулювання, встановити міцний мир на Близькому Сході. Ця мета може бути досягнута тільки при умові, якщо за угодою про роз'єднання військ «стануться інші радикальні заходи, спрямовані на забезпечення виводу ізраїльських військ з усіх окупованих арабських територій і забезпечення законних прав арабського народу Палестини»<sup>24</sup>. Рішення ООН щодо Близького Сходу повинні бути виконані повністю, в усіх їх частинах. Треба також підкреслити, що у пошуках шляхів розв'язання палестинського питання повинна брати участь Організація визволення Палестини, яка визнана єдиним законним представником арабського народу Палестини.

<sup>23</sup> «Радянська Україна», 27 жовтня 1973 р.

<sup>24</sup> «Правда», 30 січня 1974 р.

## ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. М. КУЛИНИЧ

### ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАРУБІЖНИХ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ НА УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Останнім часом, особливо в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчям розгрому інтервентів і закінчення громадянської війни в СРСР, з'явилося багато монографічних досліджень, публікацій документів, брошур, наукових статей, спогадів, в яких висвітлюється революційна діяльність трудящих зарубіжних країн на території нашої Батьківщини в роки боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади<sup>1</sup>. Чимало праць присвячено безпосередньо боротьбі зарубіжних інтернаціоналістів за владу Рад на Україні<sup>2</sup>.

Для написання наукових праць автори використали величезну кількість нових документальних матеріалів, які зберігаються в фондах архівів нашої країни та зарубіжних країн, пресу, документальні публікації, мемуарну літературу. Звичайно, не всі сторони багатогранної революційної діяльності зарубіжних інтернаціоналістів в нашій країні висвітлені з належною повнотою і глибиною. Тому огляд використаних основних джерел до цієї проблеми допоможе майбутнім дослідникам значно ширше охопити нові питання, розгорнути дослідження по новим напрямкам.

В Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігаються надзвичайно цікаві матеріали, докладне вивчення яких дає змогу глибоко висвітлити діяльність Федерації ін-

---

<sup>1</sup> Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов. М., 1967; Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на Юге и Востоке Республики. М., 1971; Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сборник документов, т. I—II. М., 1968; Под знаменем пролетарского интернационализма. Деятельность румынских интернационалистов на территории страны Советов. 1917—1920 гг. Сборник документов и материалов. М., 1970; Поворот мирового значения. Воспоминания немцев — участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917—1920 годах. М., 1964; А. Я. Манусевич и ч. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль — октябрь 1917 г. М., 1965; А. Х. Клеванский. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. М., 1965, та багато інших.

<sup>2</sup> Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Інтернаціоналісти на Україні.— В кн.: Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на Юге и Востоке Республики, стор. 9—66; П. М. Калениченко, І. М. Кулинич, П. С. Сохань. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966; І. М. Кулинич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959; P. Kaleniczenko. Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie. 1917—1920. Warszawa, 1969; І. А. Петерс. Участь чехословацьких комуністів у захисті Радянської республіки в 1918—1920 рр.— У кн.: Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн. К., 1957; Участие трудящихся зарубежных стран в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. М., 1965, та ін.

земних комуністичних груп при ЦК РКП(б) та її окремих національних груп. Протоколи засідань Федерації мають неоціненне значення для висвітлення агітаційно-пропагандистської діяльності іноземних комуністичних груп серед зарубіжних трудящих, що в силу тих чи інших причин опинилися на території нашої країни, серед інтернаціональних частин Червоної Армії, вивчення організаційної роботи Федерації та її окремих груп по формуванню інтербригад, загонів тощо та їх боротьби на різних фронтах громадянської війни. Опрацювання документів цього фонду допомагає дослідникам також простежити за тим, як революційні кадри, направлені комуністичними групами Федерації у відповідні зарубіжні країни, вели там пропаганду ленінських ідей, практичного досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зустрічаються дуже цікаві листи іноземних комуністів до В. І. Леніна та інших видатних діячів нашої партії й уряду, які доповнюють раніш відомі факти про зв'язки вождя світового пролетаріату, листування Я. М. Свердлова, О. Д. Стасової та інших більшовиків з представниками міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Для дослідників, які спеціально займаються вивченням революційної діяльності зарубіжних інтернаціоналістів на Україні, дуже важливу роль відіграють документи фонду Федерації іноземних комуністичних груп при ЦК РКП(б), які відносяться до так званого Київського періоду роботи Федерації — з березня по серпень 1919 р., коли вона майже всю свою діяльність в зв'язку з міжнародною обстановкою перенесла з Москви до Києва. Ціла низка документів стосується форм і методів ведення іноземними комуністами агітаційно-пропагандистської роботи серед німецької та австро-угорської окупаційних армій на Україні, організаційної роботи по створенню інтернаціональних бригад і полків, політмасової роботи серед бійців цих частин, поширення в інтерзагонах газет та революційної літератури, що видавалися в нашій країні зарубіжними інтернаціоналістами іноземними мовами, діяльності іноземних комуністів серед німецьких та болгарських колоністів Півдня України, роботи місцевих — Харківської, Київської, Катеринославської, Миколаївської, Одеської — груп іноземних комуністів. Дані про кількість газет, надрукованих іноземними мовами та надісланих в інтернаціональні частини Червоної Армії або області України, дають змогу визначити приблизно кількісний склад інтернаціоналістів в червоноармійських лавах, судити про інтенсивність їх роботи.

Відомо, що однією з найменш розроблених тем революційного руху зарубіжних інтернаціоналістів в нашій країні є поширення ленінських ідей, ідей Великого Жовтня у різних країнах так званими поверненнями з Радянської Росії. Багато документів висвітлюють цю проблему. Так, наприклад, лише за період з 1 жовтня 1920 р. по 1 червня 1921 р. Центральне бюро німецьких секцій, яке після розпуску Федерації іноземних комуністичних груп у 1920 р. керувало роботою німецьких та австрійських комуністів в нашій країні, направило до Німеччини та Австрії на партійну роботу 397 комуністів<sup>3</sup>. В листопаді 1921 р. до Німеччини було відряджено 70, а до Австрії — 33 комуністи для проведення революційної роботи<sup>4</sup>.

Група документів висвітлює зв'язки Центрального Комітету КП(б)У з Федерацією іноземних комуністичних груп в Москві та зв'язки останньої з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України і з командиром Богунського полку Миколою Олександровичем Щорсом. Так, 13 листопада 1918 р. Федерація одержала телеграму за підписом секретаря ЦК КП(б)У Е. І. Квірінга, в якій повідомлялось, що ЦК просить

<sup>3</sup> Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС (далі — ЦПА ІМЛІ при ЦК КПКРС), ф. 549, оп. 4, спр. 49, арк. 128, 131.

<sup>4</sup> Там же, арк. 142, 145.

відрядити в його розпорядження німецького журналіста<sup>5</sup>. 30 грудня 1918 р. Федерація повідомляла ЦК КП(б)У про відправку в його розпорядження 18 пудів німецького шрифту для друкування газети «Ді Вельткоммунс» та іншої літератури<sup>6</sup>. 11 жовтня 1918 р. штаб Богунського полку надіслав 1-му Московському інтернаціональному загоні, який підлягав Федерації іноземних комуністичних груп, листа за підписом М. О. Щорса такого змісту: «Просимо відрядити Українському революційному полку імені Богуна (ст. Унеча) трьох німців-комуністів, які б могли вести революційну агітацію серед німецьких солдатів, що знаходяться у прифронтових смугах України»<sup>7</sup>.

Певна група документів стосується діяльності німецьких і австро-угорських Рад, зокрема Харківської та Київської, та їх зв'язків з Центральною німецькою і австро-угорською Радами в Москві, реорганізації цих органів зарубіжних трудящих<sup>8</sup>.

В партійних архівах УРСР зберігаються документи про діяльність іноземних комуністичних секцій при ЦК Компартії України, агітаційно-пропагандистська література цих секцій, особисті справи окремих зарубіжних інтернаціоналістів тощо. Так, наприклад, в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України зберігаються документи про діяльність болгарських комуністів серед болгарського населення Півдня України, німецьких — серед німецьких колоністів, матеріали про те, як німецька комуністична група в Харкові 16 січня 1919 р. взяла в свої руки всі функції німецького консульства<sup>9</sup>. Значна кількість особистих справ польських інтернаціоналістів зберігається в Київському, Одеському, Дніпропетровському і Донецькому обласних партійних архівах<sup>10</sup>. В Харківському державному обласному архіві зберігаються особисті справи інтернаціоналістів — австрійця Пошінгера Макса, німця Кампфа Адольфа, поляків Лебедзинського, Качковського, Яцкевича та інших<sup>11</sup>.

В ЦДАЖР СРСР і ЦДАЖР УРСР, а також Харківському, Одеському, Київському, Дніпропетровському, Миколаївському та інших державних обласних архівах відкрито багато документів з даної проблеми. Зокрема, в ЦДАЖР СРСР у фондах Наркомнацу, ВЦВК, НКВС та інших знаходяться важливі матеріали про агітаційно-пропагандистську та бойову діяльність іноземних інтернаціоналістів. Так, наприклад, в фонді НКВС зберігається телеграма з Почепу від 30 листопада 1918 р. Народному комісару внутрішніх справ РРФСР Г. І. Петровському, в якій повідомлялось, що 29 листопада в Гомелі скликано з'їзд німецьких Рад окупаційної армії, куди запрошено два представника Чернігівського губвиконкому, представникам гарантована безпека охороною німців і що загальний настрій німецької армії більшовицький<sup>12</sup>. В фонді Наркомнацу є цікаві документи про евакуацію з Харкова групи окупаційних військ, настрої солдатів цієї групи, агітаційно-пропагандистську роботу німецьких комуністів і більшовиків серед цих частин, про настрої серед німецьких колоністів в нашій країні<sup>13</sup>. В фонді ВЦВК відкриті важливі документи про взаємини Богунського революційного полку з німецькими

<sup>5</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, спр. 7, арк. 232.

<sup>6</sup> Там же, спр. 1, арк. 5, 7; спр. 7, арк. 214—217.

<sup>7</sup> Там же, оп. 11, спр. 13, арк. 23.

<sup>8</sup> Там же, оп. 1, спр. 159, арк. 2, 6, 7; оп. 9, спр. 1, арк. 1, 12.

<sup>9</sup> Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 4, спр. 114, арк. 1; оп. 5, спр. 422, арк. 20.

<sup>10</sup> Р. К а л е п і с з е л ь к о. Вказ. праця, стор. 13.

<sup>11</sup> Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 1722, оп. 2, спр. 844, арк. 1, спр. 366, арк. 3—6, оп. 2, спр. 392, арк. 11; оп. 3, спр. 877.

<sup>12</sup> Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 393, оп. 4, спр. 66, арк. 104.

<sup>13</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 131, арк. 25, 26, 28—30; спр. 622, арк. 1, 25.

солдатами та документи про уважне ставлення до цього В. І. Леніна. Як відомо, 13 листопада 1918 р. за підписом делегатів від німецьких олдатів, командира Богунського полку М. О. Щорса, голови Унечської організації РКП(б) Іванова і Ревкому була надіслана вітальна телеграма В. І. Леніну, в якій говорилося: «Представники революційних солдатів Німеччини, делегати Лищичинської Ради солдатських депутатів разом з Унечською організацією РКП вітають у Вашій особі світову революцію»<sup>14</sup>.

У відповідь на привітання з Унечі В. І. Ленін надіслав телеграму голові Унечської організації РКП(б) тов. Іванову, в якій зазначалося: «Дякую за привітання всім. Особливо зворушений привітанням революційних солдатів Німеччини. Тепер дуже важливо, щоб революційні солдати Німеччини взяли негайно дійову участь у визволенні України. Для цього необхідно, по-перше, арештовувати білогвардійців і власті українські, по-друге, послати делегатів від революційних військ Німеччини в усі військові німецькі частини на Україні для швидкої і спільної їх дії за визволення України. Час не жде. Не можна гаяти ні години. Телеграфуйте зараз же, чи приймають цю пропозицію революційні солдати Німеччини»<sup>15</sup>. Про те, якого величезного значення надавав В. І. Ленін справі участі німецьких революційних солдатів у боротьбі за владу Рад на Україні, свідчить його власноручна приписка на телеграмі: «*Терміново. Поза всякою чергою. Доставити мені відомості о котрій годині прийнято Унечею*»<sup>16</sup>. Приблизно такого самого змісту В. І. Ленін надіслав телеграму Орловському губкому партії з поміткою «для українців»<sup>17</sup>.

Цього ж дня командир Богунського полку М. О. Щорс та голова Унечської організації РКП(б) Іванов дали відповідь В. І. Леніну, докладно характеризуючи взаємозв'язки частин Червоної Армії з німецькими революційними солдатами. Копія цієї телеграми зберігається у фонді ВЦВК. Наводимо її повністю: «Москва. Кремль. Тов. Леніну. З Унечі. Прийнята 13. XI. 1918 р. 15 год. Німецькій делегації у складі дев'яти осіб від 106 та 19 німецьких полків, що прибула з першим червоним революційним прапором в Богунський полк, де він і зберігається, була влаштована урочиста зустріч. На вокзалі проведено мітинг, на якому були присутні делегати, місцеві комуністи Богунського полку та інших ійськових частин. Після цього відбулася вечерея. Переночувавши, делегація з музикою, прапорами з Богунським полком у повному бойовому складі відправилась о дев'ятій годині ранку 13. XI на маніфестацію за емаркаційну лінію в села Лищичі і Кустичі — Брянново, звідки прибули представники від німецьких частин. Заходи, вказані в телеграмі, вжиті. ранку вислані представники комуністів, агітатори. Німецькі солдати огоджуються заарештувати своїх офіцерів. Що буде далі — повідомимо»<sup>18</sup>.

Для дослідників, які вивчають історію інтернаціоналістського руху безпосередньо на Україні, особливо важливими є документи Раднарком у, ВУЦВКу, Наркомвоєну та інших фондів ЦДАЖР УРСР, які дають могутню всебічну прослідкувати за подіями героїчної боротьби українського народу в ті роки і братерською допомогою представників зарубіжних країн.

Цілий ряд документів стосується діяльності Федерації іноземних комуністичних груп у Києві весною та влітку 1919 р., в них докладно налізується робота німецької, угорської, чехословацької, болгарської, гослав'янської, румунської, французької, грецької та галицької кому-

<sup>14</sup> В. И. Ленин. Военная переписка (1917—1920). М., 1956, стор. 82.

<sup>15</sup> В. И. Ленин. Твори, т. 35, стор. 310.

<sup>16</sup> Там же.

<sup>17</sup> Там же, стор. 311.

<sup>18</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 93, спр. 115, арк. 17.

цістичних груп, характеризуються їх керівники<sup>19</sup>. Висвітлюється організаційна робота цих груп по формуванню інтернаціональних загонів Червоної Армії<sup>20</sup>, зв'язки болгарських, німецьких, угорських комуністів з революційним рухом в своїх країнах<sup>21</sup>. Всебічно характеризуються взаємини Тимчасового робітничо-селянського уряду України з німецькими окупаційними військами після Листопадової революції 1918 р. в Німеччині<sup>22</sup>, розповідається про роботу Харківської, Київської, Миколаївської, Катеринославської, Одеської німецьких комуністичних груп<sup>23</sup>.

В фондах архіву зберігається договір, укладений між уповноваженим Тимчасового робітничо-селянського уряду України та уповноваженими Ради солдатських депутатів 1-го армійського корпусу німецької окупаційної армії, що дислокувався в районі Харкова. Цей договір склався з 11 основних пунктів та 7 пунктів додаткових угод, якими регулювалися питання евакуації німецьких військ на батьківщину, взаємодії частин Червоної Армії з німецькими частинами по території України. Зокрема, в третьому пункті цього договору вказувалося: «Там, де Революційні українські війська перейшли демаркаційну лінію, німецькі частини не будуть наполягати на їх відході назад». В дев'ятому пункті говорилося, що «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і Центрального Комітет Комуністичної партії України сприяють у справі якомога скорішої евакуації німецьких військ шляхом впливу на залізничні органи. В тому випадку, якщо з загальнополітичних міркувань необхідно буде провести залізничний страйк, німецьким військам гарантується безперешкодне продовження їх евакуації. В той же час Робітничо-селянський уряд і ЦК КПУ беруть на себе зобов'язання вести агітацію (усно і письмово) за встановлення доброзичливих відносин між військами, що пересуваються, і місцевим населенням»<sup>24</sup>.

Документи центральних архівів доповнюються в значній мірі матеріалами обласних державних архівів. Серед важливіших документів, що зберігаються там, слід назвати справи червоноармійців-інтернаціоналістів з фондів обласних комісій по перевірці колишніх червоноармійців і червоних партизанів, фондів ревкомів, Рад робітничих і солдатських депутатів та ін<sup>25</sup>.

Найкомпактніша група документів про формування та бойову діяльність інтернаціональних загонів Червоної Армії відкладалася у Центральному державному архіві Радянської Армії СРСР, зокрема, у фондах управління по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії, управління Народного Комісаріату військових справ, управління арміями Південного та Українського фронтів 12, 14, 1-ї Кінної та інших армій, що діяли на Україні, а також у фондах штабів окремих інтернаціональних полків, батальйонів, рот. Значна частина цих документів опублікована в першому збірнику документів і матеріалів серії «З історії міжнародної пролетарської солідарності»<sup>26</sup>. Другий розділ цього збірника — «Участь інтернаціональних частин в боях за визволення Півдня Росії (1918—1921 рр.)» та третій розділ — «Участь інтернаціональних частин в боях з контрреволюційними виступами та інтервенцією на Заході Радянської країни» стосуються подій, що відбувалися на Україні, а наявні в них документи дають змогу дослідникам всебічно вивчати ін-

<sup>19</sup> Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 278, арк. 32—41.

<sup>20</sup> Там же, спр. 175, арк. 51, 54—56, 59 та ін.

<sup>21</sup> Там же, спр. 106, арк. 76, 90, 91, 157 та ін.

<sup>22</sup> Там же, спр. 338, арк. 3—10; спр. 303, арк. 49, 50 та ін.

<sup>23</sup> Там же, спр. 303, арк. 5, 6, 28; спр. 287, арк. 120 та ін.

<sup>24</sup> Там же, спр. 287, арк. 72—77.

<sup>25</sup> Р. К а л е н і с е н к о. Вказ. праця, стор. 12.

<sup>26</sup> Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922). М., 1957.

тернаціоналістський рух на території нашої республіки в роки громадянської війни. Особливо цінними є матеріали управління по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії, їх склад і місце формування<sup>27</sup>, бойові дії цих частин проти григор'євських і петлюрівських банд весною 1919 р.<sup>28</sup>, про боротьбу 1-ї Інтернаціональної бригади в складі 12-ї армії проти військ Денікіна влітку і восени 1919 р.<sup>29</sup> та дії 1-го Туркестанського інтернаціонального стрілецького полку по боротьбі з бандитизмом на Україні<sup>30</sup>, про участь в розгромі банд Махно в листопаді-грудні 1920 р. окремої інтернаціональної кавбригади 4-ї армії Південного фронту<sup>31</sup> та ін.

Фонди Центрального державного військово-історичного архіву СРСР розкривають перед дослідником становище та характер революційного руху величезної маси військовополонених, які перебували в нашій країні. Так, за матеріалами фонду Головного управління Генерального штабу російської армії можна встановити загальну кількість військовополонених солдатів та офіцерів ворожих армій, їх розміщення в різних районах нашої країни, зайнятість в окремих галузях господарства. Всього в Росії на 1 січня 1916 р. було понад один мільйон військовополонених солдатів та близько 20 тис. офіцерів<sup>32</sup>. У Київському військовому окрузі в цьому ж році було 41 749 військовополонених, в Одеському — 52 873<sup>33</sup>. Протягом 1916 р. в Росії на різних роботах використовувалися 356 678 військовополонених, зокрема, в Катеринославській губернії — близько 16 тис. чоловік, Київській — 7,5, Подільській — 2,5, Полтавській — близько 13, Харківській — понад 48, Херсонській — 20, Тавричеській — 9,5, Чернігівській — 2,5 тис. чоловік<sup>34</sup>.

Важливе значення для повнішого і глибшого висвітлення проблеми має також використання документів та матеріалів з партійних та державних архівів зарубіжних соціалістичних країн. Здебільшого — це спогади колишніх інтернаціоналістів, які зі зброєю в руках боролися за Владу Рад в Росії. Частина цих спогадів опублікована російською мовою і може ширше залучатися в процесі роботи над висвітленням окремих питань<sup>35</sup>.

Винятково важливим джерелом, що до недавнього часу досліджувалося недостатньо, є тогочасна преса партійних і радянських органів нашої країни та іноземних комуністичних груп. Між тим, в більшовицьких центральних і місцевих українських і російських газетах («Коммунист», «Коммунар», «Красная Армия», «Киевский коммунист», «Одесский коммунист», катеринославська «Звезда» та ін.) і особливо в газетах

<sup>27</sup> Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922), стор. 462—463.

<sup>28</sup> Там же, стор. 450—470.

<sup>29</sup> Там же, стор. 470—480.

<sup>30</sup> Там же, стор. 495—499.

<sup>31</sup> Там же, стор. 442—450.

<sup>32</sup> Центральный державный военно-историчный архив СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 2000, оп. 6, спр. 167, арк. 6.

<sup>33</sup> Там же, спр. 166, арк. 67, 68.

<sup>34</sup> Там же, арк. 9.

<sup>35</sup> 17-та година. Спомена на български революционери за Октомврийската революция и отраженето и у нас. София, 1957; Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1959; Былые походы. Воспоминания словацких красноармейцев — участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР (1917—1921). М., 1961; Поворот мирового значения. Воспоминания немцев — участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917—1920 гг. М., 1964; На рубеже эпох (воспоминания поляков — участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР). — «Вопросы истории», 1967, № 8; Об Октябрьской революции. Воспоминания зарубежных участников и очевидцев. М., 1967; Н. Грулов и Н. Юугославени у рату и Октобарској револуциј. Београд, 1962; Г. Добре в (Михайлов). Из воспоминаний болгарского интернационалиста — «Советские архивы», 1966, № 4, та багато інших.

іноземних комуністичних груп (болгарської — «Комуна»; польської — «Єдність робітнича» «Відомості комісар'яту», «Комуніста Польські», «Голос комуністи», «Штандар комунізму», «Комуна»; німецької — «Вархайт», «Ді Вельткоммуне», «Фелькерфрайгайт», «Нахріхтен фюр ді дойтшен колоністен»; угорської — «Вереш уйшаг»; чехословацької — «Свобода», «Правда»; югославської — «Югослов'янський революціонер», «Светска революція»; румунської — «Лупта», «Скинтейя») міститься дуже багато фактів, які відтворюють дух інтернаціоналістського руху того часу і розкривають маловідомі сторінки революційної діяльності кращих синів зарубіжних країн, показують вплив ідей Великого Жовтня, ідей В. І. Леніна на формування їх марксистської свідомості.

Перший номер газети «Комуна» — органу Центрального бюро болгарських комуністичних груп при Комуністичному Інтернаціоналі — вийшов 1 травня 1919 р. Редакція газети знаходилась в Одесі у будинку по вул. Петра Великого, 20. Газета виходила раз на тиждень на двох сторінках. Всього вийшло дев'ять її номерів. За допомогою газети болгарські комуністи популяризували ленінські ідеї, на її сторінках часто з'являлися відозви, постанови, рішення Комуністичного Інтернаціоналу. Головну ж увагу в газеті і практичній діяльності болгарські комуністи приділяли мобілізації болгар на захист завоювань Великого Жовтня<sup>36</sup>.

Газета угорської комуністичної групи на Україні «Вереш уйшаг» почала виходити 15 травня 1919 р. у Києві. Її редакція містилася в будинку Федерації іноземних комуністичних груп на вул. Лютеранській, 23 (тепер вул. Енгельса). З середини травня до окупації Києва білогвардійцями в кінці серпня 1919 р. було випущено 13 номерів, або 14 випусків газети (№ 3 мав два випуски). Газета широко розповсюджувалася серед солдатів колишньої австро-угорської армії, угорських інтернаціоналістів, її також читали вихідці з Угорщини інших національностей, які знали угорську мову. У першому номері газети «Вереш уйшаг» було опубліковано звернення до колишніх військовополонених, що проживали в Росії і на Україні, «організуватись для загального наступу і захисту Угорської Радянської Республіки»<sup>37</sup>. В наступному номері був опублікований підписаний Народним комісаром іноземних справ Угорської Радянської Республіки Бела Куном і переданий по радіо мобілізаційний наказ до всіх угорців, що перебували в Росії і на Україні, стати до зброї, щоб «розбити контрреволюційне кільце, яким оточена Угорщина»<sup>38</sup>.

В буремні роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні виходило понад десять польських революційних газет та журналів. Незабаром після Лютневої революції в Харкові почала виходити газета «Єдність робітнича» — орган Польського соціалістичного об'єднання. До 10 вересня 1917 р. вийшло 25 її номерів. В лютому 1918 р. у Харкові вийшов тижневий орган Харківського окружного комітету Польської робітничої соціалістичної партії «Тригодинник робітничий», а ППС-лівниця видавала там же газету «Робітник на Україні». У березні 1918 р. Польський комісаріат Донецько-Криворізької Радянської республіки створив власний друкований орган — газету «Відомості комісар'яту», яка незабаром, з окупацією України німцями та австро-угорськими військами, припинила своє існування.

Після вигнання іноземних окупантів з України у Києві 13 лютого 1919 р. вийшов перший номер щоденної газети польських комуністів «Комуніста Польські», яка відзначала, що її завдання полягають в поширенні марксистсько-ленінських ідей в Польщі, в формуванні на радянській землі інтернаціональних загонів. З 11 березня 1919 р. замість «Ко-

<sup>36</sup> Про газету «Комуна» більш докладно див. у кн.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), стор. 201—210.

<sup>37</sup> «Vörös Ujság», 15 травня 1919 р.

<sup>38</sup> «Vörös Ujság», 24 травня 1919 р.



муніста Польські» почала виходити також щоденна газета «Глос комуністи», яка була органом Київського комітету Польської секції КП(б)У. Всього до вступу денікінців у Київ у серпні 1919 р. вийшло 130 її номерів. «Глос комуністи» широко висвітлював життя польських трудящих на Київщині, закликав до створення польських революційних частин, мобілізував польських робітників на спільну з радянськими людьми боротьбу проти контрреволюціонерів та інтервентів. Ці завдання стояли також і перед органом Польської секції при Відділі закордонної пропаганди Політуправління Наркомату військових справ Радянської України — газетою «Глос Армії Червоной» та органом Польської секції при Федерації іноземних комуністичних груп — щотижневим журналом «Штандар комунізму», що виходили в цей період в Києві. Під назвою «Штандар комунізму» протягом квітня — травня 1919 р. в Харкові виходила щоденна газета — орган Харківської групи Комуністичної робітничої партії Польщі, редактором якої був видатний діяч польського революційного руху, Радянської держави і Комуністичної партії нашої країни Фелікс Кон. Всього вийшло 28 номерів цієї газети.

Зразу ж після визволення Одеси від іноземних інтервентів Одеська група Комуністичної робітничої партії Польщі почала видавати з 10 квітня 1919 р. газету «Комуна», редактором якої був відомий польський комуніст Ян Вімут-Гжеляк. Протягом першої половини 1920 р. «Глос комуністи» був єдиною польською комуністичною газетою на Україні. Згодом політвідділ Реввійськради 12-ї армії видавав у Києві щоденний «Бюлетин «Глоса комуністи». З середини травня 1920 р. спочатку в Харкові, а потім у Києві виходила газета «Жолнеж Польські», яка з другої половини липня почала називатись «Жолнеж революції». Протягом 1920 р. вийшло також кілька номерів польських журналів «Вядомосьці комуністичне» та «Пшегльонд комуністични».

Таким чином, польська революційна преса років громадянської війни є серйозною джерельною базою для вивчення інтернаціоналістського руху серед польських трудящих на Україні<sup>39</sup>.

В кінці листопада 1918 р. німецький відділ при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України почав видавати свою щотижневу газету «Ді Вельткоммуне». В листі від 4 березня 1919 р. до Центрального Комітету КП(б)У повідомлялося: «Німецький відділ Тимчасового робітничо-селянського уряду України цим повідомляє вас, що шриффт, присланий Федерацією іноземних груп, переданий у наше розпорядження і взятий у друкарню Дрейшпуля, де друкується газета «Ді Вельткоммуне», що видається нашим відділом»<sup>40</sup>. Після визволення Києва від петлюрівських військ український уряд і Центральний Комітет КП(б)У переїхали з Харкова до Києва. Разом з ними переїхала сюди і німецька група комуністів, яка й продовжувала тут з квітня 1919 р. видання газети «Ді Вельткоммуне», а з 31 травня 1919 р. німецькі комуністи перейменували газету «Ді Вельткоммуне» у «Фелькерфрайгайт». У Києві газета друкувалась у Першій Радянській друкарні по вул. Московській, 8, а її редакція знаходилась по вул. Лютеранській, 23. Всього протягом грудня 1918 р. — серпня 1919 р. вийшло 23 номери газети «Ді Вельткоммуне» та 13 номерів газети «Фелькерфрайгайт».

Німецька комуністична група на Україні спрямовувала свої зусилля на те, щоб організувати і об'єднати колишніх військовополонених і солдатів окупаційних військ, виховати в них почуття пролетарського інтернаціоналізму, братерської дружби і солідарності з радянським народом. Газети «Ді Вельткоммуне» і «Фелькерфрайгайт» були гострою

<sup>39</sup> Докладніше про це див.: П. М. Калениченко. Польская революционная печать на Украине в годы Октябрьской революции и гражданской войны. — «Советское славяноведение». Материалы IV конференции историков-славистов. Минск, 1969, стор. 176—182.

<sup>40</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 9, спр. 7, арк. 217.

зброєю в руках німецьких комуністів, за допомогою якої вони боролись за перетворення в життя ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, закликали німецьких солдатів окупаційної армії, колишніх військовополонених і найбільшій частині німецьких колоністів до активної підтримки і захисту завоювань робітничого класу та трудящого селянства Росії і України. Німецькі комуністи тісно пов'язували допомогу російським братам по класу в захисті їх завоювань з завданнями по розгортанню революційної боротьби солдатами, що поверталися додому в Німеччину, закликали на сторінках своїх газет пролетарів усього світу об'єднуватися навколо червоного прапора соціалістичної революції, щоб повалити спільних ворогів. На сторінках газет систематично друкувалися матеріали про становище в Німеччині, революційну боротьбу німецького пролетаріату, про керівну роль у цій боротьбі Комуністичної партії Німеччини, викривалась зрадницька роль шейдеманівського уряду<sup>41</sup>.

Отже, матеріали газет, що видавалися болгарськими, угорськими, польськими, німецькими інтернаціоналістами на Україні в період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади, як і не наведена тут характеристика революційної преси чехословацьких, югославських, румунських інтернаціоналістів, переконливо свідчать про надзвичайну важливість і цінність цього джерела для дослідників даної проблеми.

Значний інтерес при вивченні історії революційного руху зарубіжних трудящих в нашій країні в роки громадянської війни становлять публікації документів, що вийшли з друку в СРСР та зарубіжних європейських соціалістичних країнах. Серед них, крім уже названого вище першого тому серії документальних збірників «З історії міжнародної пролетарської солідарності», потрібно назвати спеціальні видання про солідарність і братерську допомогу трудящих зарубіжних країн народам Радянського Союзу, ряд документальних збірників з історії зовнішньої політики СРСР та історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, документальні видання, що вийшли в обласних центрах України — Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Черкасах, Чернігові та інших до ювілею Великого Жовтня, ряд публікацій в журналі «Исторический архив», деякі видання документів і матеріалів в зарубіжних соціалістичних країнах<sup>42</sup>.

Одним з джерел для вивчення проблеми, що розглядається, є мемуарна література, про яку вже побіжно згадувалося. До неї передусім відносяться спогади видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, керівників збройної боротьби проти іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції, активних учасників громадянської війни на Україні — С. М. Будьонного, К. Є. Ворошилова, В. О. Антонова-Овсенка,

<sup>41</sup> Докладніше про це див.: І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), стор. 65—82.

<sup>42</sup> Дело трудящихся всего мира. Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза. М., 1957; Червона гвардія на Україні, 1939; Документи о разгроме германских оккупантов на Украинс. М., 1942; Документи внешней политики СССР, т. I. М., 1957; Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. 1919—1922 гг. Сборник документов, т. 2. М., 1971; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I—III. К., 1957; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь, 1917). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Из истории гражданской войны в СССР. 1918—1922. Сборник документов и материалов в трех томах. М., 1960—1961; Борьба за Советскую власть на Киевщине (март 1917 — февраль 1918). Сборник документов и материалов. К., 1957; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920. Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 1957; Интернациональные группы РКП(б) и воинские формирования Советской России (1918—1920 гг.). — «Исторический архив», 1957, № 5; О международной пролетарской солидарности в защиту Советской России. — «Исторический архив», 1957, № 5; Великага Октомврийска революция и революционното движение във България. София, 1958, та ін.

Г. І. Котовського, Й. Е. Якіра, М. І. Подвойського, М. В. Фрунзе, С. І. Аралова та ін.<sup>43</sup>

Ряд зарубіжних інтернаціоналістів, активних учасників громадянської війни на Україні, згодом опублікували свої спогади. Серед них слід назвати Г. Добрева і Б. Шаранкова (Болгарія), Р. Яблоновського і В. Узембло (Польща), Н. Груловича (Югославія), Ч. Грушку і Я. Синека (Чехословачина), Ф. Мюнніха і Б. Куна (Угорщина), М. Бужора (Румунія), Ф. Шварца і П. Крюгера (НДР) та ін.<sup>44</sup>

«Революційний рух робітників і селян, що перебувають в Росії (робітники і селяни зарубіжних країн.— І. К.), є тільки незначною часткою загального ланцюга історії російської революції, але про нього також мусять розповісти історики. Ми сподіваємося, що зібрані нами матеріали принесуть користь історикам при висвітленні тієї важливої ролі іноземних пролетарів, яку вони відіграли в російській революції»<sup>45</sup>. Так говорилося у звіті Центрального виконавчого комітету полонених, складеному наприкінці вересня 1918 р. І дійсно, документальні матеріали часів Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Росії відкривають перед нами блискучі сторінки героїчної боротьби трудящих всіх країн світу на підтримку молоді Країни Рад. Багато цих матеріалів введено істориками в науковий обіг, але ще багато роботи попереду, щоб ніхто і ніщо не було забуто з часів тієї героїчної і буремної доби.

В. О. ГОРБИК, В. О. КОРНІЛОВА

### ДЖЕРЕЛА З СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

«Особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі... Однак пристосування до нових умов не означає стабілізації капіталізму як системи. *Загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватись*»<sup>1</sup>, відзначалося в матеріалах XXIV з'їзду КПРС. Це положення стосується і Великої Британії. І хоча британський імперіалізм сьогодні відсувається на задній план спритнішими і сильнішими конкурентами: США, ФРН, Японією,— Великої Британії, як і раніше, залишається крупною промисловою державою, традиційним торговим центром капіталістичного світу. Англійські збройні сили, оснащені ракетно-ядерною зброєю,— найзначніші в НАТО після армії США. Англія ще панує у так званій Співдружності, що виникла на уламках Британської імперії і об'єднує близько 30 нині незалежних держав, впливає на їх політику.

Як зазначено в Основному документі, прийнятому Міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у 1969 р., «Незважаючи на

<sup>43</sup> В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне, т. I—IV. М.—Л., 1928—1933; И. Э. Якир. Воспоминания о гражданской войне. М., 1957; С. М. Буденный. Проходный путь, т. I. М., 1958; т. II. М., 1964; Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны. М., 1958; В борьбе за Советский Крым. Воспоминания старых большевиков. Симферополь, 1958; С. И. Аралов. В. И. Ленин и Красная Армия. М., 1959, та ін.

<sup>44</sup> Г. Добрев. Българи — участници в Октомврийската революция.— «Славяни», 1957, № 5; його ж. Откъси от моите спомени за Великата Октомврийска социалистическа революция и за Владимир Илич Ленин.— «Септември», 1957, № 11; Б. Шаранков. Възпоминания на един боец от Първа конна армия.— «Септември», 1957, № 1; R. Jabłowski. Wspomnienia. 1905—1928. Warszawa, 1962; W. Usieblo. Wspomnienia. 1900—1939. Warszawa, 1965; Ч. Грушка. За рабочее дело мы шли воевать.— У кн.: Этих дней не смолкнет слава, 1958; Д. Сердич. От Балканского полуострова до Красного Царицына.— У кн.: Оборона Царицына. Сталинград, 1957, та ін.

<sup>45</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, спр. 6, арк. 186; оп. 1, спр. 155, арк. 4.

<sup>1</sup> Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 16.

ослаблення британського імперіалізму, Англія залишається в числі головних імперіалістичних держав і намагається зберегти свої позиції в Африці, Азії, в Карібському морі і на Близькому Сході з допомогою методів неоколоніалізму, а іноді і шляхом прямої воєнної інтервенції. У головних питаннях світової політики Англія виступає як один з найактивніших партнерів США. Вона є однією з провідних агресивних сил в НАТО і намагається встановити тісніший союз з Західною Німеччиною»<sup>2</sup>.

Зрозуміти сучасну соціально-політичну історію Великобританії неможливо без ретельного і глибокого дослідження ідейної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса. Найважливішими джерелами є їх наукові дослідження, публіцистичні статті, листи, де «перед читачем проходить надзвичайно живо історія робітничого руху всього світу — в найважливіші моменти і в найбільш істотних пунктах»<sup>3</sup>.

Праці К. Маркса, Ф. Енгельса, що містять аналіз загальних закономірностей і особливостей англійського капіталізму, найважливіші оцінки подій у Великобританії мають і зараз основоположне значення.

Праці К. Маркса і Ф. Енгельса — не лише джерело для вивчення соціально-політичної історії Великобританії взагалі. Вони становлять методологічну основу для розуміння всіх історичних процесів, що нині відбуваються у Великобританії. Значну частину творів К. Маркса і Ф. Енгельса, де йдеться про Англію або де тією чи іншою мірою порушуються питання її історії, вміщено у збірнику К. Маркс и Ф. Энгельс. «Об Англии»<sup>4</sup>.

Неоціненне значення для вивчення епохи імперіалізму, розуміння найважливіших проблем класової боротьби пролетаріату в цю епоху, зокрема, англійського робітничого руху, мають праці В. І. Леніна, лінінське вчення про імперіалізм. Вони дають можливість правильно зрозуміти всі найважливіші явища в розвитку суспільного життя до наших днів. Прикладом може служити лінінська праця «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Як зазначається у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Ленін довів, що монополістична стадія капіталізму є його остання стадія, переддень соціалістичної революції. Всебічний аналіз нового етапу світової історії дав змогу Леніну визначити величезні можливості революційного руху в епоху імперіалізму»<sup>5</sup>.

Важливим джерелом, що визначає ідейно-політичну спрямованість вивчення соціально-політичної історії Великобританії, є партійні документи: Програма КПРС, рішення XX—XXIV з'їздів КПРС; матеріали Народу комуністичних і робітничих партій у Москві в 1957, 1960, 1969 рр. Вони становлять собою неоціненне джерело також і для вивчення історії міжнародного робітничого руху, у них міститься фактичний матеріал про внутрішнє становище багатьох держав, про класи, партії та співвідношення сил на міжнародній арені.

Так, наприклад, у матеріалах XXIV з'їзду КПРС докладно охарактеризовані внутрішнє становище, зовнішньополітична діяльність імперіалістичних держав, боротьба народних мас цих держав проти імперіалізму. «В Англії,— зазначалося в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на з'їзді,— класова боротьба досягла високого ступеня напруженості, а за масштабами, за кількістю учасників нинішні страйки можна порівняти лише з загальним страйком 1926 року»<sup>6</sup>.

<sup>2</sup> Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969. К., 1969, стор. 266.

<sup>3</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 251.

<sup>4</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс. Об Англии. М., 1952.

<sup>5</sup> До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970, стор. 37.

<sup>6</sup> Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 19.

Особливе місце у вивченні соціально-політичної історії Великобританії посідають документи, прийняті на Міжнародній нараді комуністичних та робітничих партій 1969 року. Вони дають всебічне уявлення про зміни у співвідношенні економічних і політичних сил на міжнародній арені, зростаючу могутність світової соціалістичної системи, характер, форми і методи боротьби робітничого класу індустріально розвинутих капіталістичних країн, про серйозний підрив загальних позицій імперіалізму, зростаючу роль ідеології марксизму-ленізму і перетворення світового комуністичного руху у найвпливовішу політичну силу сучасності. Уся політика імперіалістичної агресії,— зазначається в цих документах,— що загрожує мирові в усьому світі, безпеці і національній незалежності народів, викликає в капіталістичних країнах зростаючий опір з боку робітничого класу, селянства, молоді, студентства, найширших мас незалежно від їх політичних позицій і світогляду»<sup>7</sup>.

Основним, найбільш важливим і повним джерелом з післявоєнної соціально-політичної історії Великобританії є документи Комуністичної партії Великобританії: рішення з'їздів КПВ, заяви Виконкому Компартії. Матеріали КПВ містять цілий ряд принципових положень, що аналізують сучасне соціально-економічне становище Англії, піддають різкій критиці зовнішньополітичний курс консервативних урядів А. Ідена, Г. Макміллана, А. Дугласа—Х'юма, Е. Хіта та лейбористського уряду Г. Вільсона, курс, спрямований на розв'язання суецької військової авантюри, гонку ядерного озброєння, створення багатосторонніх ядерних сил НАТО та іноземних військових баз на англійській території, ремілітаризацію ФРН.

Так, наприклад, у «Політичній резолюції» XXVI з'їзду КПВ зазначалося: «Незмінна підтримка НАТО спричинилася до посилення залежності від США, до сліпої підтримки неспроможної політики Сполучених Штатів і згоди на ядерне озброєння Західної Німеччини. Згода з Сполученими Штатами про розміщення ракетних баз поряд із патрулюванням над Англією американських бомбардувальників з водневими бомбами ще більше підірвала нашу національну незалежність і безпеку. У цей же час посилюються імперіалістичні суперечності із США, Західною Німеччиною і Францією і в НАТО взагалі»<sup>8</sup>.

У цих документах велика увага приділяється також внутрішній політиці Великобританії, що при будь-якому буржуазному уряді була і є антинародною. Там же підкреслюється, що саме соціальні питання стоять у центрі уваги внутрішньої політики англійських комуністів.

Дуже важливі положення й оцінки містяться у новій Програмі КПВ «Шлях Британії до соціалізму», схваленій ХХХ з'їздом Компартії Великобританії в листопаді 1967 р. Тут враховано парламентські традиції, що століттями склалися в країні, дано оцінку сил, які діють у лейбористській партії, характеру реформ, проведених нею, визначаються завдання майбутньої боротьби соціалістичних сил Великобританії проти монополістичної буржуазії з метою встановлення нових форм соціалістичного управління країною, за мир, проти загрози нової світової війни. Для здійснення цієї програми слід насамперед позбутися політичного панування, консерваторів і кравих лейбористів, знищивши їх економічну основу — монополістичний капітал. Першочергового значення комуністи надають націоналізації провідних галузей британської економіки. Суспільна власність відкриває шлях до високої заробітної плати, скорочення робочого дня, ліквідації безробіття, збільшення пенсій робітникам похилого віку, хворим, інвалідам, до перебудови системи освіти й охорони здоров'я, підвищення життєвого рівня трудящих.

<sup>7</sup> Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 264—265.

<sup>8</sup> ХХVI Национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. М., 1959, стор. 81.

Цінним джерелом для розуміння внутрішньополітичної боротьби, що відбувається в Англії, є доповіді, промови, теоретичні статті ветеранів і керівників Комуністичної партії Великобританії: Уільяма Галлахера, Гаррі Полліта, Палм Датта, які дають марксистську оцінку внутрішньої і зовнішньої політики правлячих кіл Англії, позиціям правого керівництва лейбористської партії і британських тред-юніонів, широко висвітлюють істотні зміни у настроях народних мас. Незважаючи на те, що багато праць англійських марксистів вийшли раніше періоду, досліджуваного нами, вони, безперечно, мають бути враховані при розгляді соціально-політичної історії післявоєнної Великобританії.

Особливо цінний матеріал міститься в роботах Генерального секретаря Компартії Великобританії Джона Голлана<sup>9</sup>. Він зупиняється на причинах серйозних економічних труднощів у країні, змінах у продуктивних силах і виробничих відносинах, викликаних науково-технічною революцією, показує боротьбу англійських комуністів за зміну співвідношення сил в середині англійського робітничого руху, за об'єднання всіх лівих та інших прогресивних сил країни з метою відкриття шляху до соціалізму. «Який би не був в Англії уряд, яких би заходів він не намагався вживати, країна іде від однієї кризи до другої. Ні лейбористи, ні консерватори не можуть розв'язувати проблеми, що стоять перед ними»<sup>10</sup>, — пише Дж. Голлан.

Далі, характеризуючи цілі й завдання Комуністичної партії Великобританії, автор пише: «Чим сильніша комуністична партія, тим швидше буде досягнута єдність робітничого класу і всіх прогресивних сил і створені умови для завоювання соціалізму»<sup>11</sup>.

Важливим напрямком теоретичної роботи провідних англійських комуністів є спростування буржуазних і правореформістських теорій. В працях Е. Бернса «Теория и практика правых лейбористов», Д. Кемпбелла «Некоторые экономические иллюзии в лейбористском движении», А. Брауна «Прибыли, зарплата, богатство» викривається теорія, що характеризує Англію як «державу загального благоденства», а її післявоєнне господарство — як «нову змішану економіку».

Так звані нові мислителі — праволейбористські теоретики Х. Гейтскелл, Ч. Кросленд, Д. Стречі та інші — доводили, що в повоєнній Англії зникли протиріччя буржуазного суспільства. В країні нібито відбувалася «непомітна мирна революція», внаслідок якої змінився характер британського економічного й політичного ладу. Місце «чистого» капіталу зайняв «більш високий» суспільний лад, в якому зростають елементи соціалізму. Теорія «нової змішаної економіки» є буржуазним тлумаченням змін в післявоєнній Англії, вона об'єднує ряд буржуазних теорій: «революції управляючих», «акціонерної демократії», «народного капіталізму». Один із захисників цих теорій, правий лейборист Кросмен твердив, що в капіталістичних країнах «більше немає буржуазії в тому розумінні, в якому про неї говорив Маркс, або краще сказати, існує така група, яка знаходиться на стадії зникнення, що нагадує про її хазяйнування в минулому. Не існує більше пролетаріату в марксистському розумінні слова, або, краще сказати, існують лише його залишки, які нагадують нам про страждання минулого»<sup>12</sup>. Буржуазні апологети посилено доводять застарілість марксизму та його висновків щодо класової поляризації капіталістичного суспільства.

<sup>9</sup> Дж. Голлан. По какому пути должны пойти социалисты? Доводы в пользу Коммунистической партии. М., 1960; його ж. Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. М., 1968.

<sup>10</sup> Дж. Голлан. Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм, стор. 9.

<sup>11</sup> Там же, стор. 111.

<sup>12</sup> Э. Бернс. Теория и практика правых лейбористов. М., 1962, стор. 21; Буржуазная политическая экономия о проблемах современного капитализма. М., 1965, стор. 346—348.

Серед багатьох «варіантів» класової структури сучасного капіталістичного суспільства в Англії відома схема Міллера, запропонована ним у книзі «Нові класи». Він виділяє такі чотири соціальні великі групи: еліта, адміністратори, техніки й ремісники. Пролетаріат і буржуазія, вилучені як самостійні класи. Апологети англійського імперіалізму пропагують «теорію стратифікації», яка підміняє розчленування капіталістичного суспільства на класи вигаданим його розподілом на групи (страти) за довільними ознаками: віком, статтю, освітою, місцем проживання та ін. Захисники доктрини наголошують на зникненні класів при капіталізмі, намагаються обгрунтувати процес депролетаризації. В Англії нібито відбувається «осереднення» всього суспільства і саме середні верстви оголошуються єдиною і вирішальною силою капіталістичного суспільства<sup>13</sup>.

Ці й подібні теорії спростовуються фактами й цифрами, наведеніми в роботах англійських авторів, які є важливим джерелом з сучасної історії Великобританії. Так, одне з досліджень показало, що лише 5—7% всіх сімей в країні володіють акціями. Однак навіть серед них власники розподіляються вкрай нерівномірно. Малочисельній групі — 0,1% загальної кількості власників, що володіють найбільшими пакетами, належить 20% загальної вартості акцій.

Половина акцій 82 найбільших компаній належить 20 багатіям. В цілому в 60-ті роки близько 0,5% дорослого населення країни належала чверть загального особистого багатства — 50 млрд. фунтів стерлінгів, причому біля половини його зосереджено у 2% власників, які мали 20 і більше тисяч фунтів стерлінгів, 1% дорослого населення володів 38% особистого багатства країни<sup>14</sup>.

На іншому полюсі англійського суспільства прогресує бідність. Соціологи Абель-Сміт і Таунсенд вирішили прослідкувати, як змінилося становище бідняків. З цією метою вони здійснили два вибіркові обстеження і прийшли до висновку: якщо в 1953—1954 рр. біля 10,1% сімей і 7,8% населення країни жили нижче рівня «національної допомоги»\*, то в 1960 р. процент цих сімей зріс до 18, для всього населення — до 14,2<sup>15</sup>.

Ще одним, дуже важливим джерелом для вивчення соціально-політичної історії Великобританії є друковані органи Компартії: «Дейлі уоркер» (виходила до 24 квітня 1966 р.), «Морнінг стар», щотижневіки «Уорлд ньюс» (виходив до 1963 р.), «Коммент», теоретичний щомісячник «Марксизм тудей».

Ф. Енгельс у статті «Комуністи і Карл Гейнцен», відповідаючи на запитання «Яке є завдання партійної преси?», писав: «Насамперед провадити дискусії, обгрунтовувати, розвивати і захищати вимоги партії, відхиляти і спростовувати претензії і твердження ворожої партії»<sup>16</sup>.

В. І. Ленін також неодноразово підкреслював, як важливо «вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів»<sup>17</sup>, і в цій непримиренній боротьбі центральне місце повинна посідати преса комуністичних і робітничих партій.

Комуністична преса Великобританії існує з 1920 р., із своїми порівняно невеликими тиражами і слабкою технічною базою вона дещо скромна порівняно з крупною монополістичною пресою, що існує в Англії понад 300 років. Однак її значення як джерела для вивчення соціаль-

<sup>13</sup> Л. С. Дубинский. Современные проблемы воспроизводства и использования рабочего населения в Англии. М., 1971, стор. 25—26.

<sup>14</sup> Е. А. Johns. The Social Structure of Modern Britain. London, 1965, pp. 68—69.

\* «Рівень національної допомоги» — надзвичайно низький життєвий рівень бідняків, яким після перевірки видавалася мізерна допомога.

<sup>15</sup> Brian Abel-Smith, P. Townsend. The Poor and the Poorest. London, 1966, pp. 37—38, 49.

<sup>16</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 262.

<sup>17</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, стор. 336.

но-політичної історії Великобританії велике, бо тільки преса КПВ чесно й правдиво знайомить широкі народні маси з усіма подіями, що відбуваються в Англії й усьому світі.

Буржуазні друковані органи щодня здійснюють ідеологічний тиск на громадську думку країни, ще раз підтверджуючи справедливість лєнінських слів про те, що преса, щедро фінансована капіталістами, має на меті «споювати народ сивухою буржуазної газетної брехні»<sup>18</sup>. Вона перекручено, тенденційно, упереджено висвітлює сучасну соціально-політичну історію Великобританії.

У цьому морі брехні й наклепів комуністичній пресі Англії доводиться пояснювати народові суть того, що відбувається у світі, відкривати очі на антинародну політику уряду, вести боротьбу за мир, проти загрози нової світової війни.

На сторінках комуністичних газет і журналів публікуються майже всі найважливіші документи, матеріали Компартії Великобританії. Жодна важлива подія, яка відбувається в світі, в самій Англії, не залишається поза увагою преси.

Так, наприклад, газета «Дейлі уоркер» опублікувала дуже докладні звіти свого кореспондента з Москви про роботу XX з'їзду КПРС. Газета повідомляла, що англійські комуністи вітали висновки XX з'їзду КПРС про реальну можливість відвернення воєн у сучасну епоху, мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, форми переходу країн від капіталізму до соціалізму, про необхідність єдності всіх загонів робітничого класу. 12 березня 1956 р. газета писала: «XX з'їзд КПРС показав, що радянська політика ґрунтується на принципі мирного співіснування і що радянські керівники й народ хочуть мирних і дружніх відносин з усіма народами і, зокрема, з народом Великобританії»<sup>19</sup>.

Англійські комуністи вітали висновки Міжнародних Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969 рр., і преса КПВ повідомляла про це на своїх сторінках<sup>20</sup>.

У газеті «Дейлі уоркер» було повністю опубліковано Програму КПРС, прийняту XXII з'їздом, показано контраст між перспективами радянського народу і тим, що капіталізм несе англійським робітникам.

Преса Компартії Великобританії завжди гнівно викриває агресивну політику своїх урядів. Так, у 1956 р. вона виступала проти підготовки агресії в Єгипті, потім проти відродження фашизму в ФРН, політики, яка ґрунтується на ядерному озброєнні, проти агресії США у В'єтнамі, збереження англійської воєнної бази на Мальті та в інших частинах земної кулі.

Викриваючи тих, хто в ім'я надприбутків веде шалену гонку озброєнь, збиває воєнні блоки, «Дейлі уоркер» заявляла, що вихід з «холодної війни» це, по суті, і є роззброєння. Коли ж буржуазна преса намагалася замовчувати пропозиції Радянського Союзу, спрямовані на роззброєння, саме преса КПВ сказала своїм читачам слова правди про пропозицію Радянського Союзу. Так, відгукуючись на рішення Радянського уряду про нове значне скорочення збройних сил СРСР, «Дейлі уоркер» писала: «Це — чудове свідчення того, що уряд Радянського Союзу робить значно більше, ніж просто говорить про мир і роззброєння: він робить практичні кроки, щоб слова підкріплювалися ділами»<sup>21</sup>.

Преса КПВ є найоб'єктивнішим джерелом, що відбиває передвиборні кампанії і причини зміни одного уряду іншими. Так, наприклад, у період суецької воєнної авантюри (з дня націоналізації каналу 26 лип-

<sup>18</sup> В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 375.

<sup>19</sup> «Daily Worker», 12 March 1956.

<sup>20</sup> «Daily Worker», 3 December 1957; «Marxism Today», January 1961; «Morning Star», 18 June 1969.

<sup>21</sup> «Daily Worker», 15 January 1960.



ня 1956 р. і до 19 листопада 1956 р.) тільки в органі Компартії — газеті «Дейлі уоркер» — було вміщено, за нашими підрахунками, понад 220 матеріалів, спрямованих проти підготовки агресії, викриваючих політику консервативного уряду А. Ідена.

Або інший приклад, 15 жовтня 1964 р. до влади в Англії прийшли лейбористи. Преса КПВ одразу ж відзначила, що з приходом до влади цієї партії політика уряду у зовнішньополітичних питаннях, на жаль, не змінилася. Ремілітаризація Західної Німеччини продовжувалася, як і при консерваторах, лейбористи прагнули зберегти Західний Берлін як військову базу західних держав, розташовану на території соціалістичної держави — НДР. Лейбористи продовжували витратити колосальні суми на гонку озброєнь. Виступаючи на ХХІХ з'їзді КПВ 27 листопада 1965 р. Дж. Голлан підкреслив, що лейбористський уряд розчарував виборців, бо він, поступаючись перед тиском правих сил, дедалі більше пристосовує свою програму до інтересів консервативної партії і монополій, сприяючи прилученню ФРН до ядерної зброї і підтримуючи агресію США у В'єтнамі<sup>22</sup>.

Після загальних парламентських виборів, які відбулися 18 червня 1970 р., у політичному житті Англії сталися великі зміни. Через п'ять років і вісім місяців перебування при владі лейбористський уряд Гарольда Вільсона поступився урядові консерваторів, очолюваному Едвардом Хітом. Преса КПВ відзначала, що в період правління консерваторів слід чекати дальшого посилення антиробітничої та антипрофспілкової спрямованості законодавства, нового наступу на права й життєвий рівень трудящих шляхом блокування заробітної плати, підвищення податків на трудящих при одночасному зниженні податку на надприбуток, урізанні витрат на соціальні заходи<sup>23</sup>. Що ж до зовнішньополітичної діяльності кабінету Хіта, то одразу ж було вирішено відновити продаж зброї і військової техніки Південно-Африканській Республіці. Уряд Хіта зважав першочерговим завданням вступ Англії у «спільний ринок», у питаннях ядерної політики новий уряд, очевидно, мав намір піти навіть далі лейбористів (консерватори давно виношують ідею створення «незалежної європейської ядерної зброї»), співробітництво з агресивними реакційними силами в НАТО продовжувалось.

З 7 лютого 1974 р., коли Е. Хіт оголосив про загальні вибори, до 5 березня — дня сформування нового лейбористського уряду — газета «Морнінг стар» кожен день друкувала матеріали про підготовку до виборів та їх наслідки<sup>24</sup>.

Англійський робітничий клас почав усвідомлювати, що зовнішня і внутрішня політика правлячих кіл консервативної і лейбористської партій має спільну антинародну спрямованість. Виступи робітників, що вимагають підвищення заробітної плати, поліпшення житлових умов, весь час потрясають Англію. Особливо знаменним був загальний страйк гірників, що розпочався в ніч на 9 січня 1972 р. Найповнішим джерелом, що дозволяє уважно стежити за страйком, є газета «Морнінг стар», яка повідомляла, що на шахтах Англії повністю припинено роботу (завмерли всі 289 шахт), почали страйк 280 тис. шахтарів. Вона відзначала, що консервативний уряд відмовився йти назустріч шахтарям, і підкреслювала, що успіх страйку залежатиме не лише від стійкості шахтарів, а й від солідарності й підтримки інших загонів робітничого класу<sup>25</sup>. Газета опублікувала заяву Виконкому Комуністичної партії Великобританії, в якій підкреслювалось велике значення страйку шахтарів для всієї боротьби англійських трудящих проти антиробітничої політики торі. Компартія

<sup>22</sup> «Daily Worker», 28 November 1965.

<sup>23</sup> «Morning Star», 20—26 June 1970.

<sup>24</sup> «Morning Star», 7 February—5 March 1974.

<sup>25</sup> «Morning Star», 10—25 January 1972.

закликала англійських трудящих розгорнути активну кампанію солідарності зі страйкуючими гірниками<sup>26</sup>.

Не менш знаменним був загальний страйк гірників, що охопив Англію з 10 лютого до 7 березня 1974 р. І знов найбільш повним і об'єктивним джерелом була газета «Морнінг стар»<sup>27</sup>.

Таким чином, ми бачимо, що преса КПВ є дуже важливим джерелом з сучасної соціально-політичної історії Великобританії: на її сторінках розкриваються питання боротьби Компартії за перетворення в життя програми «Шлях Британії до соціалізму», боротьби за мир, проти загрози нової світової війни.

Цінність комуністичної преси Великобританії як джерела надзвичайно велика ще й тому, що вона повинна на своїх сторінках висвітлювати все те, що замовчує буржуазна преса Англії,— зняряддя англійської буржуазії, характеризуючи яку, В. І. Ленін писав, що вона поряд з буржуазією США «щодо вміння обманювати, розбещувати й підкупати робітників не має собі рівної в світі»<sup>28</sup>.

В умовах, коли капіталістична преса є зняряддям наживи для багатіїв, зняряддям обману й обдурювання для маси трудящих, а газети перетворені в «капіталістичні підприємства»<sup>29</sup>, коли буржуазна преса, як і раніше, заповнює свої сторінки низькопробною сенсаційною балаканиною, преса Компартії завжди повинна нести живе слово народові, кликати його до боротьби за мир, за поліпшення життєвих умов.

Дуже цінний й цікавий матеріал, що викриває антинародну спрямованість політики англійського уряду, радянський дослідник може знайти у виданні лівих лейбористів «Триб'юн», місячнику прогресивних кіл «Лейбор рісерч».

Характеризуючи важкі житлові умови трудящих в повоєнній Англії, «Лейбор рісерч» наводить яскраві факти. Обстеження 532 округів (в кінці 50-х років), де жило понад половина населення країни, показало, що в черзі на одержання муніципальних квартир нараховувалося 752 тисячі сімей (без Лондона). З них гостро потребують житла 282 тисячі. Якщо поширити це обстеження на всю країну, то список потребуючих квартири зросте до 1,5 млн. сімей, або 5 млн. осіб,— десята частина населення країни. В північних районах Шотландії становище ще важче. В цілому по країні з урахуванням трущоб не вистачало 2 млн. квартир<sup>30</sup>.

В запалі партійної полеміки лейбористи критикують консерваторів і доводять під маскою «народних благодійників», що вони краще розуміють проблеми країни. Консерватори ж звинувачують лейбористів. Тому радянський історик повинен використовувати періодичні видання як проконсервативного напрямку: «Таймс», «Санді таймс», «Обсервер», «Спектейтор», так і лейбористського — «Нью стейтсмен», «Нью лефт рев'ю» та ін.

Фактичний матеріал по соціально-політичній історії країни міститься в органах так званих ділових кіл: «Файненшл таймс», «Економіст», «Бенкер», «Стейтист», в яких поряд з апологетикою капіталістичного суспільства, виправдовуванням зовнішньої і внутрішньої політики уряду наводяться факти й оцінки.

Виправдовуючи уряд консерваторів, який здійснив наступ на життєвий рівень трудящих, «Економіст» писав: «...засіб паузи в заробітній платі повинен бути всебічно підтриманий тими, хто хоче бачити прогрес в реальному життєвому рівні Британії»<sup>31</sup>.

<sup>26</sup> «Morning Star», 10 January 1972.

<sup>27</sup> «Morning Star», 7 March 1974.

<sup>28</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 233.

<sup>29</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 317.

<sup>30</sup> «Labour Research», 1960, IV, pp. 70—71.

<sup>31</sup> «The Economist», 21 October 1961, p. 205.

Корисним матеріалом є звіти про парламентські дебати, особливо в палаті громад — Hansard. Іноді дебати точаться досить гостро, консерватори, лейбористи й ліберали, критикуючи один одного, наводять важливі факти.

Так, під час дебатів наводився типовий приклад бюджету робітничої сім'ї, яка одержує «національну допомогу». Робітник-докер працював до 70 років. Разом з дружиною він отримував пенсію — 6 фунтів стерлінгів щотижня — і 25 додаткових шилінгів «національної допомоги» — всього 7 фунтів 5 шилінгів. 2 фунти 11 шилінгів сім'я сплачувала за квартиру, 1 фунт 2 шилінги — за вугілля, 14 шилінгів — за світло, 7 шилінгів — за газ, усього 4 фунти 14 шилінгів щотижня. На їжу, одяг, взуття та інші вкрай необхідні потреби залишалося 2 фунти 11 шилінгів<sup>32</sup>.

Не слід вважати, що такі факти є на кожній сторінці звітів про парламентські дебати. Тим-то й цінніше знайти факти, які словами «обранців народу» викривають міфи буржуазної пропаганди. Читаючи звіти про парламентські дебати, не можна знову не згадати В. І. Леніна, який казав про відвертання народу від насущних інтересів «за допомогою ефектних і беззмістовних *дуелей* двох буржуазних партій»<sup>33</sup>.

Важливим джерелом з соціально-політичної історії Великобританії є статистичні й інші офіційні видання<sup>34</sup>. Англійські офіційні видання досить докладні й багаті.

Вводу даних офіційної статистики в науковий обіг повинен передувати класовий аналіз джерел. Урядова статистика дає применшені дані про рівень безробіття, оскільки вона не враховує одружених жінок, молодь, яка вперше влаштовується на роботу, робітників похилого віку, що передчасно пішли на пенсію, ремісників, дрібних торговців.

Типовий приклад применшення даних про безробіття наводить «Дейлі уоркер». В той час, як видання Міністерства праці в січні 1959 року нараховували повністю безробітних 621 тис. осіб (до цієї категорії в Англії належать трудящі, що не мають роботи понад два тижні), профспілкова статистика налічувала їх до мільйона<sup>35</sup>.

Подібний факт було виявлено під час перепису населення у квітні 1951 р., коли «без роботи» нараховувалося 445 тис. осіб. Офіційно на той час було зареєстровано «повністю безробітних» менше чверті мільйона.

Буржуазні апологети твердять, що в післявоєнні роки Англія стала «державою загальної зайнятості». Дійсно, в перші роки після закінчення війни безробіття було меншим, ніж в міжвоєнні, що пояснюється порівняно сприятливою економічною кон'юнктурою, структурними змінами в господарстві, розвитком нових галузей, додатковим попитом на робочу силу під час науково-технічної революції, збільшенням зайнятості у невиробничій сфері. Але значна роль у формуванні офіційної статистики належить применшенню фактичного рівня безробіття. На думку англійського дослідника Тернера, безробіття, яке, за офіційними відомостями, на січень 1959 р. становило 2,8%, фактично дорівнювало 4%<sup>36</sup>.

Таким чином, радянський історик змушений досліджувати величезну кількість різноманітних джерел. Лише їх комплексне вивчення, співставлення й осмислення дадуть повне, правдиве й цілісне відображення тих внутрішніх і зовнішньополітичних процесів, що відбуваються в пово-

<sup>32</sup> Hansard, v. 672, 18 February 1962.

<sup>33</sup> В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 183.

<sup>34</sup> National Income and Expenditure, Annual Abstract of Statistics, Monthly Digest of Statistics. The Ministry of Labour Gazette (Employment and Productivity Gazette — 1968 p.).

<sup>35</sup> «Daily Worker», 12 February 1959.

<sup>36</sup> The Manchester School of Economic and Social Studies, May, 1959, v. 27, № 2, p. 179.

енній Великобританії. Вірним компасом завжди буде ретельне вивчення й осмислення спадщини класиків марксизму-ленінізму, документів комуністичних і робітничих партій.

Ніби звертаючись до англійських комуністів зараз, в семидесяті роки, і радячи їм в практичній роботі використовувати ті дрібні розходження, які існують між консерваторами на чолі з Е. Хітом і лейбористами з їх лідером Г. Вільсоном, В. І. Ленін піввіку тому писав: «Розходження між Черчиллями і Ллойд-Джорджами — ці політичні типи є в усіх країнах, з зовсім незначними національними відмінностями, — з одного боку; потім між Гендерсонами і Ллойд-Джорджами, з другого, зовсім неважливі і дрібні з точки зору чистого, тобто абстрактного, тобто незрілого ще до практичної, масової, політичної дії, комунізму. Але з точки зору цієї практичної дії мас ці відмінності дуже, дуже важливі»<sup>37</sup>.

Б. М. ЗАБАРКО

## ДОКУМЕНТИ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ

(Клара Цеткін про Міжнародну робітничу допомогу)

1933 р. після смерті видатної діячки німецького і міжнародного робітничого руху Клари Цеткін Н. К. Крупська писала: «На нас, росіян, яким Клара Цеткін особливо близька і зрозуміла, лягає обов'язок зібрати весь матеріал про її життя і діяльність і якомога повніше висвітлити її життєвий шлях»<sup>1</sup>.

Зібрати, вивчити і розповісти про багату літературну, рукописну і документальну спадщину Клари Цеткін — означало б написати важливі сторінки історії не тільки німецького, а й міжнародного робітничого руху. Життя К. Цеткін протягом більш ніж півстоліття невіддільне від боротьби робітничого класу за своє визволення, за велику справу соціалістичної революції. Кожний день її життя пов'язаний з історією цієї боротьби.

Друг і соратник Ф. Енгельса, К. Цеткін, ставши на шлях революційної боротьби ще у 70-ті роки минулого століття, зробила вагомий внесок у міжнародний робітничий, соціалістичний, і в прогресивний жіночий рух до першої світової війни.

З почуттям глибокого піднесення і захоплення зустріла К. Цеткін Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

Разом з Р. Люксембург, К. Лібкнехтом, Ф. Мерінгом, В. Піком та іншими німецькими революціонерами вона заклала фундамент Комуністичної партії Німеччини, залишившись до кінця свого життя одним з визнаних її керівників.

Друг і соратник В. І. Леніна К. Цеткін стояла біля колыски міжнародного робітничого і комуністичного руху. Починаючи з III конгресу Комінтерну (1921 р.), вона була членом Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу і Президії ВККІ, очолювала роботу Міжнародного жіночого секретаріату Комінтерну.

Пристрасний пропагандист пролетарського інтернаціоналізму і міжнародної пролетарської солідарності К. Цеткін протягом багатьох років була Головою організації Міжнародної робітничої допомоги (Міжробдопу), керувала роботою Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Відзначаючи її діяльність в цих масових організаціях пролетарської солідарності, Вільгельм Пік писав: «Всі останні

<sup>37</sup> В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 75.

<sup>1</sup> Н. К. К р у п с к а я. Клара Цеткин. М., 1933, стор. 5.

роки життя всі свої сили віддала Клара Цеткіна служінню великому всесвітньому руху міжнародної солідарності — і це було логічним завершенням всієї її діяльності»<sup>2</sup>.

За своє довге життя К. Цеткін була пов'язана з різними громадськими і політичними організаціями і групами багатьох країн, з величезною кількістю окремих осіб. Її перу належать багато статей, доповідей і промов, тисячі листів, записок, телеграм та інших документів, які зберігаються в різних архівах світу (багато з них невідомі, не розшукані, втрачені).

У публікаціях творів К. Цеткін, у дослідженнях радянських і зарубіжних істориків, присвячених життю та діяльності великої революціонерки, дуже мало говориться про роботу К. Цеткін в організації «Міжнародна робітничка допомога», яку вона очолювала з моменту її заснування. В наступні роки К. Цеткін хоч і не брала активної участі в практичній діяльності Міжробдопу, все ж до кінця свого життя була безпосередньо пов'язана з цією організацією.

Тому нові документи про К. Цеткін, які пощастило виявити старшому науковому співробітнику ІМЛ при ЦК КПРС І. С. Полянському, старшому викладачу МДУ Ю. О. Львуніну і автору цієї статті<sup>3</sup> під час науково-технічної обробки фонду «Міжнародного комітету робітничої допомоги» (фонд 538)<sup>4</sup> являють значний політичний й науковий інтерес. Вони показують і в нинішній час деякі недосить відомі і маловивчені сторінки біографії і творчої спадщини полум'яної революціонерки і мають велике значення для вивчення історії Міжнародної робітничої допомоги, теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму, всього міжнародного робітничого руху в буремний міжвоєнний період.

Як відомо, перехід від громадянської війни до миру здійснювався в надзвичайно складних умовах, які до того ж підсилювалися невдоволенням і голодом у Поволжі, на Південному Уралі і Україні. «Голод, — як зазначав В. І. Ленін, — обрушився на нас в найтруднішу хвилину»<sup>5</sup> і був «...таким нещастям, яке загрожувало знищити всю нашу організаційну і революційну роботу»<sup>6</sup>.

Комуністична партія і Радянський уряд мобілізували всі сили і ресурси для боротьби з голодом та надання допомоги голодуючим, розраховуючи насамперед на внутрішні ресурси Радянської країни, самовіддану працю робітників і селян. Проте масштаби стихійного лиха виявились такими великими, що Радянська держава вимушена була звернутися за допомогою і до народів інших країн.

У відповідь на відоме ленінське Звернення до міжнародного пролетаріату від 2 серпня 1921 р.<sup>7</sup>, заклик Комінтерну від 30 липня 1921 р. про допомогу першій робітничо-селянській державі<sup>8</sup> у всьому світі роз-

<sup>2</sup> В. Пик. Клара Цеткин. Жизнь и борьба. М., 1957, стор. 32.

<sup>3</sup> Деякі з цих документів були опубліковані: Клара Цеткин и организация Международной рабочей помощи. Публікацію підготували Б. М. Забарко, Ю. О. Львунін, І. С. Полянський. — «История СССР», 1969, № 6, стор. 106—112; Межрабпом — Советской России. 1921—1925 гг. Публікацію підготували Ю. О. Львунін і Б. М. Забарко. — «Советские архивы», 1969, № 6, стор. 72—82; Clara Zetkin zur internationalen revolutionären Solidarität. Публікацію підготували Б. М. Забарко, Ю. О. Львунін, І. С. Полянський та науковий співробітник Інституту суспільних наук при ЦК СЄПН Йоганнес Цельт. — «Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung», 1971, № 5, стор. 768—784.

<sup>4</sup> Докладно про фонд 538 див.: І. С. Полянський. Обзор фонда документов Международного комитета рабочей помощи, хранящегося в ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС. У зб.: Под знаменем пролетарской солидарности. К 50-летию организации «Международная рабочая помощь». К., 1971, стор. 145—155; його ж. Документы пролетарской солидарности. — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 9, стор. 109—114.

<sup>5</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 91.

<sup>6</sup> Там же, стор. 374.

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 463.

<sup>8</sup> Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума ИК Коммунистического Интернационала от 13 июля 1921 года до 1 февраля 1922 года (далі — Деятельность ИККИ). Пг., 1922, стор. 63—67.

горнулась широка кампанія допомоги, яка вилилась в «найбільш могутню і тривалу в історії робітничого руху маніфестацію міжнародної солідарності»<sup>9</sup>.

Для мобілізації міжнародного робітничого класу на допомогу Країні Рад і координації дій всіх політичних, партійних, профспілкових та інших робітничих організацій, розгортання руху на захист Радянської республіки від підступів імперіалізму, викриття брехні і наклепів про Радянську Росію, популяризацію ідей Жовтня і пролетарського інтернаціоналізму Комуністичний Інтернаціонал за ініціативою В. І. Леніна створив у серпні 1921 р. «Закордонний комітет для організації міжнародної допомоги голодуючим Радянській Росії», який згодом був реорганізований в інтернаціональну організацію «Міжнародна робітничая допомога».

Очолювати цю організацію єдиного фронту, яка об'єднувала в своїх лавах представників робітничого класу і прогресивної інтелігенції незалежно від партійної та профспілкової приналежності, національних, релігійних, расових та інших відмінностей, повинен був авторитетний керівник, відомий всьому прогресивному світу. Такою людиною була К. Цеткін, ім'я якої, за висловом В. І. Леніна, «знає кожний свідомий робітник і селянин»<sup>10</sup>. За рішенням Виконавчого Комітету Комінтерну К. Цеткін стала першим головою Міжнародної робітничої допомоги<sup>11</sup>.

Не розглядаючи тут практичну діяльність К. Цеткін на посаді голови Міжробдопу (це предмет спеціального дослідження), докладніше зупинимось на аналізі виявлених нами документів фонду 538 Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Це — виступи К. Цеткін на міжнародних конгресах, конференціях Міжробдопу, пленумах його ЦК, листи і записки в Комінтерн та його окремим діячам, листування з членами ЦК Міжробдопу та Російського представництва в Москві та документи з інших питань багатогранної діяльності Міжнародної робітничої допомоги, з актуальних питань світової політики, робітничого і революційного руху<sup>12</sup>.

Найбільш ранній з виявлених документів — виступ К. Цеткін на Міжнародному конгресі національних комітетів Міжробдопу і організацій допомоги голодуючим Радянській Росії 5 грудня 1921<sup>13</sup>. Конгрес проходив під керівництвом і за активною участю першого голови Міжробдопу. Тільки на заключному засіданні конгресу (5 грудня) вона виступала п'ять разів. Найбільший інтерес становить четвертий виступ, присвячений, як і решта її виступів на цьому конгресі, справі активізації допомоги голодуючому населенню Радянській Росії, розширенню класової бази руху пролетарської солідарності. «В цьому питанні,— говорила К. Цеткін,— ми також повинні вийти з вузького кола, повинні

<sup>9</sup> «Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932». М., 1933, стор. 327.

<sup>10</sup> В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 483.

<sup>11</sup> Деятельность ИККИ, стор. 194, 213.

<sup>12</sup> Слід зазначити, що крім архівних документів свого часу були повністю або частково опубліковані статті, виступи і звернення К. Цеткін в періодичній пресі Комінтерну, Компартії Німеччини, Міжробдопу, МОДРу та ін.— унікальні і маловідомі дослідникам.

<sup>13</sup> У роботі конгресу, що відбувся в Берліні 3—5 грудня 1921 р., брали участь представники національних комітетів Міжробдопу з 16 країн, делегації російського і українського Червоного Хреста, ЦК Долгол ВЦВК, «Закордонного представництва ЦК Долгол ВЦВК», ЦК Долгол ВУЦВК, Комітету допомоги голодуючим, який очолював Фрітйоф Нансен, Міжнародне об'єднання профспілок (Амстердам), Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (Відень), Всеавстрійська рада робітників, англійське товариство «Руки геть від Радянської Росії!», французьке товариство «Кларте», об'єднання профспілок Чехословаччини і багатьох інших організацій.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538; W. Münzenberg. Solidarität. Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe. 1921—1931. Berlin, 1931, стор. 157—160.

охопити широкі пролетарські маси, потім службовців, інтелігенцію і дрібнобуржуазні верстви, селян тощо. І я твердо переконана, що при вмілому підході ми надзвичайно просто залучимо до себе селянську бідноту. Ми повинні розширити коло нашої пропаганди і урізноманітнювати методи агітації, як і коло населення, до якого ми звертаємось». При цьому К. Цеткін з особливою силою підкреслювала класовий, пролетарський характер допомоги Радянській Росії, вказуючи, що «питання про допомогу Росії є не питанням благодійності, філантропії, а питанням революційної солідарності, питанням політики». Трудящі всіх країн, говорила К. Цеткін, повинні підтримувати не тільки економічну відбудову Радянської Республіки, а й її культурні починання, допомогти в посівній кампанії і підтримати кредит молодій пролетарській державі, повинні зробити все можливе, щоб змусити уряди капіталістичних країн відновити нормальні економічні відносини з Радянською державою і надавати їй кредити.

В кінці свого виступу К. Цеткін вказувала, що рух солідарності міжнародного пролетаріату з Країною Рад — не тільки виконання інтернаціонального обов'язку. Він відповідає класовим інтересам і невіддільний від загальної революційної боротьби робітничого класу, надаючи йому «нову бойову енергію»<sup>14</sup>.

Цей виступ К. Цеткін за своїм значенням був програмою діяльності організації «Міжнародна робітнича допомога», яка в той час зароджувалась.

К. Цеткін приймала активну участь в розробці основних напрямів багатогранної діяльності Міжробдопу і тоді, коли він від допомоги голодуючим перейшов до надання допомоги Країні Рад у відбудові її народного господарства\*.

Про це красномовно свідчать такі документи. Відзначаючи єдність політичних і економічних проблем, пов'язаних з господарською допомогою, К. Цеткін в своїй промові на Першому пленумі Виконкому Міжробдопу<sup>15</sup> 18 вересня 1922 р. вказувала: «Ми були б поганими комуністами, якби не оцінювали економічні акції для Радянської Росії під кутом зору їх політичного значення і не бачили б, що тут йдеться про захист і зміцнення держави, Радянської влади, влади першої в світі пролетарської держави, про підтримку і зміцнення Радянської влади шляхом пожвавлення і постійного зміцнення її економіки і саме такої економіки, яка розвивається у напрямі до комунізму»<sup>16</sup>.

Необхідно зазначити, що К. Цеткін в усіх своїх виступах і статтях постійно підкреслювала тісний зв'язок і єдність національних та інтернаціональних завдань робітничого класу всіх країн, наголошувала, що боротьба міжнародного пролетаріату на підтримку Країни Рад одно-

<sup>14</sup> Клара Цеткин и организация Международной рабочей помощи.— «История СССР», 1969, № 6, стор. 107.

\* В. І. Ленін, гаряче вітаючи допомогу світового пролетаріату Радянській державі, у листі до секретаря Міжнародної робітничої допомоги підкреслював, що «з мирних засобів боротьби проти ярма міжнародного фінансового капіталу, проти міжнародної реакції нема іншого засобу, який би так швидко і так певно обіцяв перемогу, як допомога відбудові народного господарства Радянській Росії». (В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 449).

<sup>15</sup> Перше розширене засідання Виконкому Міжробдопу, присвячене питанням допомоги Радянській Росії, відбулося в Берліні 17—19 вересня 1922 р. В його роботі брали участь 20 представників національних комітетів Міжробдопу і Радянської республіки, а також багато гостей.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Pressedienst N 5 der Internationale Arbeiterhilfe für Sowjetrussland.

<sup>16</sup> Klara Zetkin. Russlandhilfe und Arbeiteranleihe.— «Der Rote Aufbau». Monatschrift der proletarischen Wirtschaftshilfe der Sowjetrussland. Berlin, 15 Oktober, 1922, № 2, стор. 3. Колишній працівник Міжробдопу Ю. О. Фрідман помилково відносить цей виступ К. Цеткін до III Міжнародного конгресу організації (9—11 липня 1922 р.), на якому вона не була присутня. Див.: Ю. А. Фрідман. Движение помощи международного пролетариата Советской России в 1921—1922 гг.— «Вопросы истории», 1958, № 1, стор. 98.

часно є також і боротьбою за своє власне визволення, а успіхи соціалістичного будівництва в СРСР водночас свідчать про виконання Радянською країною свого інтернаціонального обов'язку перед трудящими всього світу, про конкретну допомогу в їх справедливій боротьбі проти капіталістичного гніту. В цьому ж виступі вона ще раз нагадала про виконання міжнародним пролетаріатом свого інтернаціонального обов'язку по відношенню до країни, де «почала свій гордий розбіг пролетарська революція», по відношенню до російського пролетаріату і селянства, які несуть «безприкладні в історії жертви, відстоюючи перші великі успіхи революції». Вона вітала «добру справу» світового пролетаріату, який підтримав господарське будівництво в нашій країні, і ще раз підкреслила, що «Радянська Росія потребує такої допомоги, яка стала б виявом свідомої революційної солідарності пролетаріату всіх країн. Ця допомога врешті-решт відбиває корінні інтереси пролетарів всього світу, тому що відродження господарства і зміцнення Радянської влади в Росії мають величезне значення не тільки в економічному відношенні, а й, насамперед, як моральний стимул, як існування маяка, що вказує шлях, яким повинні йти пролетарі всіх країн»<sup>17</sup>.

Крім подання моральної і матеріальної допомоги, перед Міжробдопом протягом всієї його діяльності стояло завдання ознайомлювати робітників одних країн з становищем та боротьбою робітничого класу інших країн, ознайомлювати широку світову громадськість з життям Країни Рад. На важливість такої роботи не раз вказували класики наукового комунізму. 1864 р. К. Маркс підкреслював у Статуті Міжнародного Товариства Робітників необхідність добиватись «того, щоб робітники однієї країни були завжди поінформовані про рух їх класу в усіх інших країнах»<sup>18</sup>. Ця вимога стала програмою організації<sup>19</sup>. Цікаво в даному випадку звернутися до відповідей К. Цеткін на анкету Міжнародної робітничої допомоги, опубліковану в органі Комінтерну «Internationale Presse-Korrespondenz» напередодні міжнародної конференції з питань економічної допомоги СРСР (липень 1923 р.). Відповідаючи на перше запитання: «Які, на Ваш погляд, завдання Міжробдопу в галузі економіки, політики, пропаганди і культури?», видатна діячка вказувала: «Міжробдоп повинен розповсюджувати в найширших колах робітників, всього трудового народу правдиву, засновану на фактах інформацію про обстановку і порядки в Радянській Росії. Це необхідно для того, щоб викликати розуміння і співчуття до російської революції, її труднощів, її грандіозних завдань і всесвітньо-історичного значення та мобілізувати на основі цього якомога більші сили, які, усвідомлюючи... важливість подій в Радянській Росії, енергійно і самовіддано підтримують будівництво в ній нового, більш високого суспільства»<sup>20</sup>.

Надаючи цьому питанню, як видно, великого значення, К. Цеткін у відповіді на третє питання анкети конкретизує завдання Міжробдопу і радить застосувати такі форми роботи, як розповсюдження агітаційних матеріалів, показ кінофільмів, збори і доповіді, обов'язково розраховані на всіх, організація вечорів і концертів російського мистецтва, постановка російських спектаклів, проведення російських виставок тощо. Важливим завданням вона вважала організацію спілок «співчуваючих» Радянській Росії і постійну підтримку зв'язків з ними<sup>21</sup>.

Значний інтерес, на наш погляд, становлять документи К. Цеткін наступних років. Так, у листі від 28 серпня 1925 р. на ім'я голови Пред-

<sup>17</sup> Klara Zetkin. Russlandhilfe und Arbeiteranleihe.— «Der Rote Aufbau». Monatschrift der proletarischen Wirtschaftshilfe der Sowjetrußland, стр. 3.

<sup>18</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стр. 15.

<sup>19</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Statut der Internationalen Arbeiterhilfe; W. Münzenberg. Fünf Jahre Internationalen Arbeiterhilfe. Berlin, 1926, стр. 32.

<sup>20</sup> «Internationale Presse — Korrespondenz», 1923, № 95, стр. 804.

<sup>21</sup> Там же.



ставництва ЦК Міжробопу в СРСР Франческо Мізіано<sup>22</sup> про діяльність виробничих підприємств Міжнародної робітничої допомоги в Радянському Союзі К. Цеткін зазначає як факт «величезного пропагандистського значення» те, що господарства Міжробопу були не «іноземними капіталістичними підприємствами, а справою і виявленням міжнародної пролетарської солідарності»<sup>23</sup>.

Для з'ясування характеру діяльності організації Міжробопу, її ролі та місця в робітничому русі тих років важливе значення мають слова К. Цеткін з її листа у Народний комісаріат фінансів СРСР від 6 лютого 1926 р. Нагадаємо, що до цього часу Міжробдоп вже провів великі міжнародні кампанії допомоги Країні Рад у перші роки соціалістичного будівництва, японським трудящим під час землетрусу 1923 р., німецькому робітничому класу в 1923—1924 рр. під час класових боїв, ірландським сільськогосподарським робітникам і селянству на початку 1925 р., китайському народу під час національної революції 1925—1927 рр., страйкарям Індії в 1925 р. та ін.<sup>24</sup> і перетворився з окремих розрізнених комітетів допомоги на централізовану, постійно діючу масову організацію пролетарської солідарності<sup>25</sup>, яка подавала економічну і політичну допомогу трудящим усіх країн в їх боротьбі за соціальне і національне визволення, проти імперіалістичної реакції та війни, підтримувала Комінтерн і комуністичні партії в боротьбі за маси, за єдність всього світового революційного руху. Використовуючи різноманітні форми і методи Міжробдоп під керівництвом Комінтерну залучав до класової боротьби такі верстви трудящих, які були ще далекі від ідей марксизму-ленінізму і не йшли за комуністами. Міжробдоп, за висловом Клари Цеткін від 6 лютого 1926 р., був «нашим найкращим пропагандистським апаратом і вправним піонером у проведенні тактики єдиного фронту і мобілізації симпатії широких мас до Радянського Союзу»<sup>26</sup>.

Дальші архівні документи належать до 1931 р.—це виступи К. Цеткін на Міжнародній жіночій конференції Міжробопу і на VIII Міжнародному конгресі Міжробопу, який був приурочений до 10-річчя організації пролетарської солідарності.

VIII конгресу передували Перша Міжнародна жіноча і юнацька конференції, в роботі яких брали участь відповідно 211 делегатів і 400 гостей та 102 делегати і 600 гостей<sup>27</sup>.

Поглиблення світової економічної кризи, посилення класової боротьби між працею та капіталом, загострення суперечностей між коло-

<sup>22</sup> Мізіано Франческо — видатний діяч італійського і міжнародного робітничого руху — з 1922 р. працював у Виконкомі Міжробопу в Берліні, з 1924 до 1935 р. очолював Російське відділення ЦК МРД (Представництво ЦК Міжробопу в СРСР). Докладно про Ф. Мізіано див.: J. Fridman, Francesco Misiano-ein hervorragender proletarischer Internationalist. — «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1958, Sonderheft, стор. 218—221; Ц. Кин. Франческо Мизіано, друг Советской России. — «Звезда», 1971, № 11, стор. 176—186.

<sup>23</sup> Лист Клари Цеткін до Франческо Мізіано. — Див.: «Советские архивы», 1969, № 6, стор. 78—79.

<sup>24</sup> Докладно див.: W. Münzberg. Solidarität; Ю. А. Фридман. Вказ. праця; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923. К., 1963; Добринин Мичев. Межрабпом — организация пролетарской солидарности. 1921—1935. М., 1971; Б. М. Забарко. Классовая борьба и Международная рабочая помощь. К., 1974.

<sup>25</sup> Міжробдоп мав свої організації або комітети в 1925 р. в Німеччині, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Австрії, Чехословаччині, Ісландії, Швеції, Норвегії, Данії, Югославії, Єгипті, Канаді, США, Аргентині, Мексиці, Північній Африці, Китаї, Японії, Австралії, Радянському Союзі та інших країнах, об'єднуючи в своїх лавах близько 5 млн. членів, чисельність яких в 1926 р. зросла до 16 млн. — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 749, л. 205, 210—214; «Правда», 5 жовтня 1926 р.

<sup>26</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Лист Клари Цеткін від 6 лютого 1926 р.

<sup>27</sup> Там же, Weltkongress der Internationalen Arbeiterhilfe. Oktober, 1931.

ніями і метрополіями, між самими імперіалістичними державами, зростаюча небезпека фашизму та імперіалістичної війни поставили перед Міжнародною робітничою допомогою нові завдання і сприяли тому, що VIII конгрес привернув увагу не тільки організації Міжробдоду, а й інших пролетарських організацій, що стояли на платформі класової боротьби. Для участі у конгресі в Берлін прибуло 227 делегатів 42 секцій, які представляли 18-мільйонну організацію Міжнародної робітничої допомоги, а також 161 представник від 52 масових організацій (Профінтерн, МОДР, Селянський Інтернаціонал, робітничі, культурні, освітні, спортивні та інші організації)<sup>28</sup>.

Перший голова Міжробдоду К. Цеткін, незважаючи на похилий вік і хворобу, взяла участь у роботі конференції і конгресу. «Давало про себе знати довге тяжке життя, повне боротьби і невпинної праці, — згадував Вільгельм Пік, — ...але в ній палала неприборкана, революційна воля до боротьби»<sup>29</sup>.

Її відданість справі робітничого класу і бойовий дух були такими сильними, що вона не раз перемагала свої тяжкі недуги. Так було і в жовтні 1931 р. під час роботи міжнародних форумів організації пролетарської солідарності.

У відповідь на теплу зустріч учасниць Першої Міжнародної жіночої конференції<sup>30</sup> видатна діячка міжнародного жіночого руху заявила: «Я не можу приховати свої почуття перед вами. Ваша любов зворушує мене до глибини душі, але я не можу прийняти на свою адресу такі почесті, таке визнання. Служіння справі визволення пролетаріату — це не моя заслуга, а найбільше щастя мого життя. І якби я сьогодні починала свій життєвий шлях, то це була б від початку і до кінця боротьба і ще раз боротьба проти капіталізму, проти його підвалин, проти всіх його прислужників... Незважаючи на диктатуру лікарів, я не змогла приборкати клич серця — хоч би на якийсь момент відчутти себе серед вас — жінок різних національностей, різних країн, що зібралися тут як діячі Міжнародної робітничої допомоги, щоб докласти всіх зусиль у справу рятування людських життів, щоб підтримати ту частину людства, якій капіталізм загрожує, щоб своєю братерською допомогою наблизити час визволення пролетаріату і всього людства, щоб своїми справами служити революції»<sup>31</sup>.

У своєму привітанні на адресу конференції К. Цеткін підкреслювала важливу роль жінок-робітниць в роботі Міжробдоду, в розвитку міжнародної пролетарської солідарності, водночас звертаючи увагу на ту роль, яку відіграв Міжробдоду в тому, щоб «підняти широкі кола трудящих жінок до свідомого енергійного руху вперед». Відзначаючи зростання безробіття і зубожіння пролетаріату, наступ реакції і фашизму в капіталістичному світі, К. Цеткін говорила, що все це вимагає ще більш активної «участі дедалі ширших мас жінок в тій практичній і моральній допомозі, які подає Міжробдоду бідним і пригнобленим». У цих умовах, продовжувала К. Цеткін, дедалі більше «поширюються і поглиблюються завдання Міжробдоду — подавати братерську допомогу жертвам буржуазного суспільного ладу». Міжробдоду «не обмежується братерськи-

<sup>28</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538, 8. Weltkongress der Internationalen Arbeiterhilfe. October, 1931; А. Ш а л ы т о. Под знаменем пролетарской солидарности. М., 1932, стор. 9.

<sup>29</sup> В. П и к. Вказ. праця, стор. 32.

<sup>30</sup> На конференції обговорювалась доповідь: «Зростання нужди і мобілізація трудящих всіх країн до революційного єдиного фронту. Ми боремося проти зниження заробітної плати, безробіття, фашизму і небезпеки війни в єдиному фронті Міжробдоду». — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Frauenkonferenz der IAH. 9 Oktober, 1931.

<sup>31</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Frauenkonferenz der IAH. 9 Oktober, 1931. Уривки з промови К. Цеткін на жіночій конференції були опубліковані в газетах Міжробдоду: «Die Welt am Abend», 10 жовтня 1931 р.; «Berlin am Morgen», 10 жовтня 1931 р.

ми намаганнями полегшити страждання, допомогти вижити, збільшити життєві сили. Він створює і розвиває нову життєву надію, нову мужність, свідоме і горде почуття власної гідності і сприйняття життя. Бо він несе страждаючим і пригніченим комуністичний світогляд, який є наріжним каменем суті і діяльності Міжробдопу»<sup>32</sup>.

На VIII Міжнародному конгресі Міжробдопу<sup>33</sup> К. Цеткін виступала двічі: на першому засіданні 10 жовтня і на заключному — 14 жовтня 1931 р. Крім того, в перший день роботи конгресу було зачитано її послання.

Виступаючи на першому засіданні, ветеран міжнародного робітничого руху зупинилася на характеристиці класової суті Міжнародної робітничої допомоги. Міжробдоп, вказувала вона, — організація «революційна своїм походженням і самою своєю суттю». Вона «замінює жаль і добродійність по відношенню до тих, хто терпить лихо, пролетарською солідарністю... Міжробдоп вносить свій вклад у створення міжнародного єдиного фронту пролетарів, пограбованих і поневолених всіх країн, які переможно підуть в наступ на зубожілий, убиваючий людський дух капіталізм і терористичний фашизм. Тим самим він допомагає створити ту єдино можливу владу, яка в боротьбі одного класу проти другого доведе свою силу і зрілість перемогою над капіталізмом і побудовою комунізму, навіть коли весь світ буде повен бісами!»<sup>34</sup>

Ці думки більш детально розвинуті в її великому вітальному посланні, зачитаному 10 жовтня 1931 р.

Вітаючи від імені Виконкому МОДРу, головою якого вона була з січня 1925 р., конгрес Міжробдопу, К. Цеткін визначила обидві організації, як «могутні, ростучі вгору гілки на дереві класово свідомого життя міжнародного пролетаріату». Великий інтерес становить порівняльна характеристика цих пролетарських організацій. «МОДР, — заявила Клара Цеткін, — має особливе коло завдань, але він, як широка позапартійна масова організація, служить, як і Міжробдоп, справі світової пролетарської революції і комунізму шляхом братерської підтримки борців. Міжробдоп своєю допомогою наснажує в ім'я цієї великої мети бойові колони експлуатованих і поневолених. МОДР супроводжує ці колони як санітарний корпус. Комуністичний світогляд об'єднує їх обох єдиною волею, яка дає всеперемагаючий розмах рухові».

Послідовний інтернаціоналіст, вірний друг Країни Рад, К. Цеткін у кожному виступі, кожній статті, кожній відозві невтомно пропагувала ідею Великої Жовтневої соціалістичної революції і показувала величезний розмах соціалістичного будівництва в СРСР, переваги соціалізму над капіталізмом. І у вказаному посланні вона відзначає те величезне значення, яке, з одного боку, мав сам факт існування Радянської держави для світового пролетаріату, а, з другого, — показує значення міжнародної пролетарської солідарності для Радянської країни. Тут К. Цеткін повертається до часів створення Міжнародної робітничої допомоги, відзначивши, що в найтяжчу для Радянської республіки годину, коли «раділи явні і таємні вороги пролетарської революції», які пророкували швидко загибель Країни Рад, класово свідомий пролетаріат капіталістичних країн почав «міжнародну кампанію на підтримку трудящих в Радянській Росії...» «З різних країн, — згадувала перший голова МРД, — навколо цієї кампанії швидко зібрались віддані і вмілі співробітники

<sup>32</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Frauenkonferenz der IAH.— «BzG», 1971, № 5, стор. 775—778.

<sup>33</sup> Конгрес розглядав такі основні питання: Світова криза, політичне становище і бойові завдання Міжнародної робітничої допомоги; Допомога економічній боротьбі пролетаріату і взаємовідносини з професіоналами; Соціалістичне будівництво в СРСР і загроза антирадянської війни.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538, 8. Weltkongress der IAH; Д. Миचे в Вказ. праця, стор. 195—198.

<sup>34</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. 8. Weltkongress der IAH. 10 Oktober, 1931.

і співробітниці, притікали на допомогу нові сили і засоби. Ця кампанія допомоги дуже швидко розгорнулася в організацію Міжнародної робітничої допомоги...»

Пройшло перше десятиріччя мирного соціалістичного будівництва, яке невпізнанно змінило обличчя першої в історії людства пролетарської країни. На противагу віджившому світові, «поруч з безумством і злочинами капіталізму, що бореться зі смертю, — говорила К. Цеткін на конгресі, — стоїть перед їх (пролетарів.— Б. З.) очима великий історичний доказ сили і зрілості революційного пролетаріату — держава пролетарської диктатури, яка буде під комуністичним керівництвом соціалістичне господарство і суспільство. Оточена ненавистю, смертельною ворожістю, під загрозою збройного втручання капіталістичних країн, вона йде своїм шляхом вперед, до своєї мети. Її горда справа притягає до себе всіх трудящих, вселяє в них мужність для боротьби, для того, щоб і вони могли стати будівниками».

Далі К. Цеткін дає аналіз становища капіталістичного світу на початку 30-х років, який переживав жорстоку кризу в усіх галузях життя. В цих умовах, — відзначає К. Цеткін, — «в Італії, Польщі та інших країнах посилюється кривавий терор фашизму і рішучість пануючої капіталістичної кліки всіма державними засобами насильства зберегти сьогоднішній суспільний порядок... Фашизм — це надія і воля великих класників в так званих ще демократично керованих державах».

Пророчими виявились думки, висловлені К. Цеткін: «Гнила, хитка огорожа парламентаризму, буржуазна демократія ніде не затримає наступу фашизму... До фашизму веде міжнародне озброєння для нової імперіалістичної бойні. Напад японського імперіалізму на Китай в Манчжурії являє собою перші сполохи наступної імперіалістичної загрози...»

Нова обстановка, на думку К. Цеткін, з новою силою поставила перед Міжробдопом проблему «розширення кола діяльності і поглиблення її змісту., допомога Міжробдопу повинна поширюватись значно далі і на всі суспільні верстви, експлуатовані і пригнічені великими власниками: на дрібну і середню буржуазію, селян і інтелігенцію»<sup>35</sup>.

П'ять днів тривав VIII Міжнародний конгрес Міжнародної робітничої допомоги. Клара Цеткін уважно слідувала за його роботою і на заключному засіданні в своїй глибоко змістовній промові поставила перед організацією нові завдання, які витікали з складної міжнародної обстановки початку 30-х років.

Ця промова являє не тільки значний історичний інтерес, а й не втратила своєї політичної злободенності і в наші дні. Ми вперше в СРСР наводимо її повністю.

### **ВИСТУП КЛАРИ ЦЕТКІН НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЗАСІДАННІ VIII МІЖНАРОДНОГО КОНГРЕСУ МІЖНАРОДНОЇ РОБІТНИЧОЇ ДОПОМОГИ В БЕРЛІНІ 14 ЖОВТНЯ 1931 РОКУ**

Поява на трибуні Клари Цеткін викликала овації в залі і вигуки «Рот фронт Клари Цеткін!»

**Тов. Цеткін:** Товариші! «Рот фронт» революції! Люди смертні, вони можуть зникнути після того, як вони виконали свою роботу, але не революція! Вона продовжує свою справу і життя в ділах пролетаріату доти, поки не буде досягнута її мета.

Товариші! Оскільки я могла стежити за роботою вашого конгресу, я раділа з вашої рішучості і волі до практичного вирішення завдань, поставлених усвідомленим вами сучасним становищем. Суть справи саме в цьому. Я впевнена, що цей конгрес кожному з вас, де б він не був, прищепить, як найсвятіший його обов'язок, необхідність втілити всі

<sup>35</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538, 8. Weltkongress der IAH. 10 Oktober, 1931.

слова, рішення і духовне піднесення в революційну діяльність. Ця діяльність наказує вам прикласти всіх зусиль для створення міжнародного червоного єдиного фронту робітників і експлуатованих всього світу під комуністичним керівництвом. Цей єдиний фронт повинен створюватися в постійній і неухильній боротьбі проти реформізму, який ослаблює і ошукує робітничі маси, такою ж мірою, як і проти фашизму, який намагається жорстоким, кривавим шляхом задушити їх. Необхідність такого єдиного фронту нам показали на цьому самому місці події останнього часу. Ми пережили в Гарцбургі виступ сил фашизму. Хазяї важкої промисловості і великі аграрії всією душею і серцем готові скинути на пролетаріат вигадки за своє збанкрутіле хазяйнування і зломити будь-який опір всіма методами терору.

«Надзвичайні закони»<sup>36</sup> — це вияв як ненаситної зажерливості експлуататорів, так і терористичної волі трестованого монополістичного капіталу. Другий уряд Брюнінга<sup>37</sup> буде з ще більшою жорстокістю продовжувати все те, що було почато його першим урядом. А пани соціал-демократи і далі будуть терпіти і удавати свою відданість капіталу та радісну надію на «менше зло», прокладаючи тим самим шлях неприкритому фашизму, який одного чудового дня нагородить їх цілком заслуженим стусаном.

Це — історична трагедія, що такий розвиток подій, який почався і неймовірно прискорюється, проходить на кістках робітників, трудящих, на фатальне нещастя широких мас, пограбованих і перетворених на рабів капіталістичною системою. Ми бачимо, що збанкрутілі великі капіталісти бажать творити історію за рахунок пролетарів, причому вони будуть це робити доти, доки це буде дозволяти клас службовців, що живуть бездіяльно і боягузливо, боячись ставити перед собою революційні цілі. Ми повинні кувати червоний єдиний фронт для того, щоб пролетаріат сам творив свою історію всупереч всім капіталістичним силам. Як представниця МОДРу, Міжнародної Червоної допомоги я підкреслюю наскільки важка і яких великих жертв вимагає ця боротьба. Про це свідчать тисячі і тисячі ув'язнених і катованих в бастіліях фашистських країн та так званих демократичних країн, які змагаються з ними. Про це свідчать торттури, шибениці, військово-польові суди для революційних бійців та жахливі злидні їх рідних, що залишилися в живих. МОДРу відомо наскільки велика кількість жертв, але відома і велич героїзму, виявленого у боротьбі знедолених за революцію. Він (МОДР) може скласти про них пісню, сувору пісню, але, товариші, вона не буде слізливою піснею, плачем по тих, що впав у борні. Ні, це буде радісна гордість за пролетарську солідарність, яка зуміла, незважаючи на всі перешкоди, так багато зробити для полегшення долі жертв цієї боротьби. І ще більше. «Переможна пісня, пісня тріумфу, пісня про майбуття великого дня», великого дня світової пролетарської революції. Вона стоїть перед капіталістичним суспільством, і сміливо гримлять пророчі слова поета Фрейліграта: «Так, як і ваш колишній бог, я був, я є, я буду!»<sup>38</sup>

Товариші! Я повторюю: кожен з нас повинен тепер докласти всіх зусиль, щоб, допомагаючи Міжробдону, створити в образі єдиного фронту елику революційну силу, яка повалить буржуазний порядок. На кожному підприємстві, на кожній біржі праці, в кожному житловому районі, кожній хатині повинні збиратись сили єдиного фронту, виникати органи червоного єдиного фронту, що є носіями дії, сили, здатні скинути

<sup>36</sup> Стаття 48 Веймарської конституції давала президенту можливість довільно позбавляти сили всі основні конституційні права громадян. Уряди Німеччини використовували цю статтю для видання цілого ряду антидемократичних «надзвичайних декретів», які крок за кроком позбавили трудящих завоювань, вирваних ними за роки першої боротьби.

<sup>37</sup> Другий уряд Брюнінга перебував при владі з 30 березня 1930 р. по 30 травня 1932 р.

<sup>38</sup> Фрейліграт Фердінанд (1810—1876) — видатний німецький революційний поет.

пануюче насильство. У експлуатованих і поневолених зріє розуміння того (незаперечного) факту, що центр тяжіння боротьби за знищення їх жахливих злиднів і завоювання влади знаходиться не в руках більш-менш красиво просторікуючих парламентарів, а там, де сконцентрована сила трудящих мас — на підприємствах і на вулицях. Нам, насамперед, потрібен пролетарський єдиний фронт для позапарламентських дій і боротьби широких мас.

Товариші! Діяльність Міжробдому не може і не повинна обмежуватись лише об'єднанням і організацією мас, вона повинна також вкласти в них справжній революційний дух. Нам дає наснагу дух світової пролетарської революції в Радянському Союзі, дух, який показав, що пролетаріат не тільки може захопити владу, але, більше того, будувати нове життя.

Вперед, товариші, твердо переконані в тому, що Міжробдом є і мусить залишатися тим, чим він по самій своїй суті з самого початку був, а саме — силою революції, революційною, по-перше, революційною, по-друге, революційною, по-третє.

Товариші, я прощаюся з вами під сяючим світлом, під прапором, який нам передали російські товариші жінки<sup>39</sup>. Цей прапор символ перемоги, символ будівництва соціалізму! **«Вперед, марш, марш!»**<sup>40</sup>

Події, які відбулися після VIII Міжнародного конгресу Міжробдому, свідчили про те, що світ знову може бути охоплений полум'ям війни. Комінтерн та його секції, масові організації трудящих стали організаторами міжнародного руху проти імперіалістичної війни. Важливе значення мали підготовка та проведення Всесвітнього антивоєнного конгресу (27—29 серпня 1932 р.), в роботі якого взяли участь 2 200 делегатів з 29 країн та сотні гостей. Конгрес представляв більш як 30 млн. чоловік різної соціальної приналежності, різних політичних поглядів, основним прагненням яких було збереження миру та приборкання фашизму.

В своїй роботі «Заповіти Леніна жінкам усього світу», написаній після закінчення конгресу<sup>41</sup>, К. Цеткін правильно показує роль і місце Амстердамського конгресу в широкому антивоєнному русі початку 30-х років, викриває наклепи буржуазних і соціал-реформістських фальсифікаторів, які твердили, що цей конгрес був нібито чисто комуністичним і направленим проти соціалістичних партій<sup>42</sup>. Важливим для розуміння історії Міжнародної робітничої допомоги є вислів К. Цеткін (на Конгресі її обрали членом Всесвітнього комітету боротьби проти війни) про роль організації в підготовці та проведенні Конгресу. На останньому зупиняємось окремо тому, що в дослідженнях, які присвячені антивоєнному рухові 30-х років та історії проведення Амстердамського конгресу, зовсім не висвітлюються питання про роль Міжробдому в антивоєнній та антифашистській боротьбі<sup>43</sup>.

К. Цеткін пише: «Міжнародний антивоєнний конгрес в Амстердамі продемонстрував можливість і величезне значення позапартійного бойового єднання проти імперіалістичних воєн. Бувши позапартійною організацією по наданню братерської допомоги рабам капіталу в усіх бідах,

<sup>39</sup> Йдеться про прапор, який було вручено Президії VIII Конгресу Міжнародної робітничої допомоги від імені робітниць лєнінградської фабрики, колектив якої одним з перших в нашій країні виконав завдання 1 п'ятирічки за 2,5 роки.

<sup>40</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538, 8. Weltkongress der IAH. 14 Oktober, 1931.

<sup>41</sup> К. Цеткін написала цю роботу в 1933 р. до Міжнародного жіночого дня. Прихід до влади фашистів у Німеччині перешкодив книзі вийти у світ. Вперше повністю вона була опублікована в 1934 р. в СРСР.

<sup>42</sup> Див.: XII пленум ІКККІ. Стенографический отчет, т. III. М., 1933, стор. 52.

<sup>43</sup> Б. М. Лейбзон, К. К. Ширня. Поворот в политике Коминтерна. М., 1965; С. А. Покровская. Из истории Амстердам — Плейельского движения во Франции. 1932—1933 гг. — «Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. 1968». М., 1970, стор. 200—228; Антивоенные традиции международного рабочего движения. М., 1972, стор. 295—298.

які останній у величезній кількості посилав на голови своїх рабів, Міжробдоп взяв на себе ініціативу в справі захисту поневолених від найбільшого з усіх лих — від імперіалістичної війни». Далі К. Цеткін підкреслює, що конгрес «об'єднав у країнах капіталу прихильників та представників різних партій та організацій, різних соціальних поглядів, які до цього різко виступали один проти одного»<sup>44</sup>. Не дивлячись на суперечності, усвідомлення необхідності боротьби проти спільного ворога визначило всю роботу конгресу, який пройшов під знаком боротьби з імперіалістичними війнами, з колонізацією Китаю, під знаком захисту СРСР»<sup>45</sup>.

Останнє звернення до світового пролетаріату через Міжробдоп К. Цеткін написала вже після того, як над Німеччиною опустилась чорна ніч фашизму. Незважаючи на терор і репресії, розгром Центрального Комітету та Секретаріату Міжнародної робітничої допомоги та німецької національної секції, закриття та конфіскацію видавництв та редакцій, приміщень та кухонь для безробітних, продовольчих складів для надання допомоги страйкуючим, дитячих будинків та сотень інших допоміжних установ, які належали 18 млн. трудящих різних країн — членів Міжробдопу, організація не припинила своєї діяльності і боротьби.

Під керівництвом Комінтерну в надзвичайно складних умовах Міжробдоп перебудував свою роботу, зосередивши основну увагу на боротьбі проти фашизму та війни, на організації разом з іншими революційними та демократичними силами міжнародного руху солідарності з жертвами гітлерівського терору»<sup>46</sup>.

Однією з форм згуртування всіх революційних та демократичних сил, всіх антифашистів було проведення 11 червня 1933 р. Дня солідарності Міжнародної робітничої допомоги»<sup>47</sup>.

П'ятий Міжнародний день солідарності проходив в обстановці розгулу фашистського терору в Німеччині, активізації реакційних сил та посилення спроб монополістичної буржуазії інших капіталістичних країн передати владу фашистським елементам. Жорстокий фашистський терор в Німеччині, провокація з підпалом рейхстагу, заборона комуністичної партії та інших масових прогресивних організацій, реакційна внутрішня і агресивна зовнішня політика — все це ще більше сприяло тому, що трудящі стали чіткіше усвідомлювати настійну необхідність організації широкого антифашистського фронту.

Підготовка і проведення Дня солідарності 11 червня 1933 р. проходили під лозунгом боротьби з фашизмом і війною та згуртування всіх антифашистських сил.

Стаття «Вперед у допомозі і боротьбі!», яку ми подаємо нижче і яка в СРСР друкується вперше, була опублікована в спеціальному випуску газети ЦК МРД «Die Flamme», присвяченому Дню солідарності»<sup>48</sup>. Це було одне з останніх звернень Клари Цеткін до світового пролетаріату.

<sup>44</sup> Соціальний склад конгресу: робітники і представники пролетарських організацій — 1865 чоловік, селяни — 72, представники інтелігенції — 249. Партійний склад: комуністи — 830 чоловік, соціал-демократи — 291, незалежні соціалісти — 24, представники інших партій — 10 чоловік, решта безпартійні. — «Internationale Presse-Korrespondenz», 1932, № 76, стор. 2443.

<sup>45</sup> К. Цеткін. Заветы Ленина женщинам всего мира, М., 1958, стор. 40—41.

<sup>46</sup> Докладно див.: Д. Мичев. Вказ. праця, глава IV; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. К., 1970, стор. 76—86, 117—122; Б. М. Забарко. Из истории борьбы Межробдопа против фашизма и войны. 1933 г. — «Под знаменем пролетарской солидарности», стор. 115—145.

<sup>47</sup> Починаючи з 12 червня 1929 р. секції Міжробдопу щороку проводили День Міжнародної солідарності.

<sup>48</sup> «Die Flamme». Internationale Zeitschrift für den V. internationalen proletarischen Solidaritätstag am 11. Juni 1933. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Internationalen Arbeiterhilfe. Berlin — Wien — Paris — Zürich — Amsterdam, 11. Juni 1933.

## ВПЕРЕД У ДОПОМОЗІ І БОРОТЬБІ!

11 червня 1933 року в п'ятий раз відзначається Міжнародний день солідарності. Він є підтвердженням того факту, наскільки глибоко вкорінилась в свідомості світового пролетаріату воля і готовність до подання дійової допомоги своїм братам по класу. Цей день солідарності повинен пройти під знаком боротьби проти фашизму.

Чим більше насичається кров'ю оскраженілий фашизм, тим енергійнішою, масовішою і швидкою повинна бути всебічна допомога його жертвам та їх сім'ям, тим швидше повинні змикатись монолітні ряди мільйонів трудящих — чоловіків і жінок — для активної боротьби за знищення фашизму.

П'ятий Міжнародний день солідарності Міжнародної робітничої допомоги повинен мобілізувати кожного чоловіка, кожную жінку, кожного робітника і робітницю, для яких людська гідність — не пустий звук.

Цей заклик звернений не тільки до людей фізичної праці, а також й до тих, хто, за висловом Фрейліграта, «голодуючи, оре ниву думки» (*Hungernd mit dem Hirne pflügen*). Їх надзвичайно багато, і фашизм мордує та умиряє їх не менш жорстоко, ніж пролетарів.

Безсумнівно, фашизм вносить в історію людства мерзотні і огидні сторони. Фашизм у своїй практиці об'єднує новітні форми обману мас з варварськими методами чорного минулого для того, щоб по-звір'ячому мучити, катувати і вбивати людей, щоб знищити все, що допомагає руху народів до висот культури, до їх визволення. Чим жорстокішим стає фашизм, тим сильнішою повинна бути міжнародна солідарність трудящих мас.

Роками Міжробдоп стоїть на варті в ім'я полегшення пекучих страждань мас і, перш за все, в ім'я підтримки і посилення антифашистських сил в буржуазних країнах. Все, що звершено Міжробдопом до цих пір, заслуговує надзвичайно високої оцінки і захоплення. Як тільки фашизм після захоплення влади в Німеччині Гітлером почав криваву розправу над класово свідомими робітниками, Міжробдоп зразу ж повідомив про загрозу цієї небезпеки та мобілізував всі свої секції і сили для енергійного опору фашизму.

Міжнародний день солідарності, до якого закликає сьогодні Міжробдоп, є лише посиленням його планомірно здійснюваної політики проти класового ворога. Його зусилля співпадають з діями різних пролетарських масових організацій, для яких яскравим прикладом міцного, цілеспрямованого об'єднання сил став МОДР. Існування поруч цих суміжних організацій не повинно приводити до розпорошення їх сил, а, навпаки, повинно стати певним доповненням до їх співробітництва і служіння загальним цілям. Діяльність Міжробдопу, що вимагає великих жертв, повинна бути цінним і вирішальним фактором в цій кривавій фазі класової боротьби...

Знищення фашизму можна досягти тільки шляхом масової боротьби трудящих.

### **Вперед у допомозі і боротьбі!**

Матеріали та документи видатного діяча світового революційного руху, одного з організаторів і учасників масових пролетарських виступів та руху міжнародної солідарності трудящих К. Цеткін про Міжнародну робітничу допомогу надають досліднику можливість уявити її роль у становленні і розвитку цієї організації.

Розглянуті нами промови, статті, листи, звернення К. Цеткін містять багатий фактичний матеріал та важливі теоретичні положення і є цінним історичним джерелом по історії всього міжнародного робітничого і комуністичного руху, по історії Міжнародної робітничої допомоги — організації, яка в міжвоєнний період гордо несла прапор пролетарського інтернаціоналізму.



## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

### НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ — ОСНОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН»

12—13 грудня 1973 р. у приміщенні Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбулася наукова конференція, присвячена актуальним проблемам зовнішньої політики, здійсненню ленінських принципів у зовнішньополітичній діяльності соціалістичних країн.

Конференцію організували Наукова рада Академії наук СРСР з історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, Інститут історії АН УРСР, Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київська міська організація товариства «Знання» УРСР. У роботі конференції взяли участь провідні вчені Радянського Союзу, серед них науковці Москви, Ленінграда, Києва, а також країн соціалістичної співдружності — НРБ, ЧССР, НДР, ПНР, УНР. На її засіданнях були присутні представники апарату ЦК КПРС, ЦК Компартії України, завідувачий відділом міжнародних зв'язків ЦК Компартії України І. А. Пересаденко, міністр закордонних справ УРСР Г. Г. Шевель, голова президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами В. С. Шевченко, і представники Генеральних консульств зарубіжних соціалістичних країн у м. Києві, представники наукової громадськості та активісти Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Питання, порушені на конференції, своєю актуальністю викликали значний інтерес не лише у фахівців, що займаються дослідженням проблем зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності, а й у великій армії лекторів, агітаторів і пропагандистів.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевель. Він підкреслив виключно велике наукове і політичне значення досліджень в галузі історії і сучасного розвитку міжнародних відносин, вивчення динаміки змін у співвідношенні соціально-класових сил на міжнародній арені, все більш зростаючого впливу світового соціалізму на весь хід історичного процесу.

Основну доповідь «Ленінські принципи зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин» зробив голова Наукової ради АН СРСР з історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин академік О. Л. Нарочницький. Він відзначив, що ленінські принципи мирного співіснування одержують все більш широке визнання, активно впроваджуються в практику міжнародної політики як норми відносин між державами з різним соціальним ладом. Практичним втіленням ленінських принципів в життя є врегулювання складних світових проблем методом політичних переговорів і взаємосприятливих угод, в результаті яких визначається поворот від міжнародної напруженості до її розрядки. Ці зміни були підготовлені, як підкреслив доповідач, всім ходом всесвітнього суспільного розвитку, новими перемогами світового визвольного руху, дальшими змінами у співвідношенні сил на користь соціалізму, миру, прогресу і демократії. Змінення позицій світового соціалізму має все зростаючий вплив на розвиток міжнародних подій. Все нові, глибинні процеси висувають перед вченими, в тому числі й перед істориками, великі і складні проблеми, які потребують ґрунтовного наукового аналізу, вивчення і узагальнення. Однією з центральних наукових проблем, наголосив академік О. Л. Нарочницький, є розробка історії виникнення і змінення світової системи соціалізму, формування і розвитку нових, соціалістичних міжнародних відносин, впровадження принципів соціалістичного інтернаціоналізму в співдружності соціалістичних країн.

Про класову суть і зміст політики мирного співіснування, важливі політичні зміни на міжнародній арені в бік розрядки міжнародної напруженості і вклад у цю важливу справу міжнародного робітничого класу, зокрема значення поліпшення і розвитку радянсько-американських відносин в оздоровленні міжнародної обстановки, доповіли завідувачий кафедрою Вищої школи профруху, доктор історичних наук О. С. Протопопов, декан факультету міжнародних відносин КДУ, доктор історичних наук Г. М. Цветков, завідувачий кафедрою Ленінградського державного педінституту, доктор історичних наук В. К. Фураєв, старший науковий співробітник Інституту загальної історії АН СРСР, кандидат історичних наук І. М. Краснов та наші зарубіжні гості — доктори наук Р. Чоллек (НДР) і Д. Деваї (УНР).

Вирішальним фактором, що забезпечує мир і міжнародну безпеку, є розвиток і зміцнення світової системи соціалізму. Процес соціалістичної інтеграції став домінуючим в житті світової соціалістичної системи. Зміцнення єдності країн соціалізму, соціалістична інтеграція і вклад в неї НДР, НРБ, ЧССР, значення громадсько-політичної активності трудящих мас в розвитку соціалістичних міжнародних відносин, досвід співробітництва країн соціалістичної співдружності в міжнародних організаціях були темами виступів члена-кореспондента АН УРСР А. М. Шлепакова, завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук професора І. М. Мельникової, заступника директора Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук П. С. Соханя, докторів наук Крафта (НДР) і Т. Домбковського (ПНР).

Завідуючі кафедрами Київського держуніверситету доктори юридичних наук В. І. Саложников та І. І. Лукашук висвітлили міжнародно-правові аспекти співробітництва між соціалістичними державами, вклад соціалістичних країн в міжнародний захист прав людини.

Питанням боротьби СРСР за європейську безпеку і деяким підсумкам і перспективам у взаємовідносинах Радянського Союзу і соціалістичних країн Європи присвятили свої виступи доктор наук М. Адам (УНР) і старший науковий співробітник Інституту історії СРСР АН СРСР, доктор історичних наук Л. М. Нежинський.

Завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук С. М. Пархомчук розповів про допомогу і підтримку світової системи соціалізму країнам, які недавно стали на шлях самостійного політичного і економічного розвитку.

Аналіз основних напрямів і особливостей ідеологічної боротьби міжнародного імперіалізму проти соціалістичних країн, а також антисоціалістичної шовіністичної суті зовнішньополітичних доктрин КНР зробили завідуючий сектором Інституту загальної історії АН СРСР, доктор історичних наук О. О. Чубар'ян, професор Московського державного педінституту, доктор історичних наук О. Н. Хейфець, завідуючий кафедрою КДУ, доктор історичних наук К. Є. Джеджула, які піддали критиці і переконливо спростували ревізіоністські і догматичні перекручення марксистсько-ленінської теорії мирного співіснування.

Про координацію зусиль в науковій розробці проблем зовнішньої політики і міжнародних відносин і видання зовнішньополітичних документів у Радянському Союзі повідомили Ж. Григорова (НРБ) і завідуючий відділом публікації дипломатичних документів МЗС СРСР Г. К. Деев.

Підсумки конференції підвів академік О. Л. Нарочницький. Він наголосив на необхідності дальшої розробки найважливіших проблем зовнішньої політики СРСР і зарубіжних соціалістичних країн, поліпшенні взаємної організації інформації про розробку соціалістичними країнами проблем історії зовнішньої політики і міжнародних відносин. Ним поставлено на обговорення питання про можливість видання Науковою радою АН СРСР щорічника із історії зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин, де публікуватимуться матеріали наступних наукових конференцій та доцільність видання Інститутом інформації суспільних наук бюлетеня з проблем історії зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн і міжнародних відносин.

Конференція зробила істотний внесок в дослідження актуальних наукових проблем і стала важливим етапом у розвитку історичних досліджень зовнішньополітичної діяльності країн соціалістичної співдружності.

14 грудня учасники конференції прочитали лекції перед трудящими м. Києва та активістами Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

*М. В. Знаменська*

## ХРОНІКА

### Участь наукових співробітників Інституту історії АН УРСР в наукових з'їздах, конференціях, сесіях, колоквіумах з проблем загальної історії та історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху

1973

#### НАУКОВА СЕСІЯ «МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛЕНІНІЗМУ І БОРТЬБА ЗА ЗГУРТОВАНІСТЬ СВІТОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ»

6—7 червня, Дніпропетровськ

*Горбик В. О.*, кандидат історичних наук, *Малашенок Г. П.*, аспірант — Нове в класовій боротьбі англійських трудящих в умовах соціальної доктрини і практики консерваторів.

*Забарко Б. М.*, кандидат історичних наук — Підсумок вивчення проблем міжнародного робітничого і національно-визвольного руху в Українській РСР.

*Кулинич І. М.*, доктор історичних наук — Робітничий клас європейських соціалістичних країн — провідна сила в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства.

*Філіпенко Д. М.*, кандидат історичних наук — Місце і роль робітничого класу Африки в національно-визвольному русі.

*Хміль І. С.*, кандидат історичних наук — Робітничий клас США на сучасному етапі класової боротьби.

*Шлепаков А. М.*, член-кореспондент АН УРСР — Критика буржуазних концепцій світового революційного процесу і ролі робітничого класу.

Матеріали сесії опубліковані у зб. «Атакующий класс». Дніпропетровськ, 1974.

Докл. див.: «Український історичний журнал», 1973, № 8; «Вопросы истории КПСС», 1973, № 8; «Рабочий класс и современный мир», 1973, № 6.

#### VII МІЖНАРОДНИЙ З'ІЗД СЛАВІСТІВ

21—27 серпня, Варшава

*Мельникова І. М.*, член-кореспондент АН УРСР, *Калиниченко П. М.*, *Сохань П. С.*, *Кулинич І. М.*, доктори історичних наук — Суспільні, наукові та культурні зв'язки України з закордонними слов'янськими країнами в ХІХ—на початку ХХ ст.

Докл. див.: «Новая и новейшая история», 1974, № 1.

#### КОЛОКВІУМ ІСТОРИКІВ СРСР ТА НДР «МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ БІЛЬШОВІЗМУ»

29—30 серпня, Москва

*Кулинич І. М.*, доктор історичних наук — В. І. Ленін, більшовизм та згуртування лівих сил в німецькій соціал-демократії.

*Забарко Б. М.*, кандидат історичних наук — Солідарність міжнародного пролетаріату з революційною боротьбою робітничого класу Німеччини.

Докл. див.: «Український історичний журнал», 1973, № 11; «Новая и новейшая история», 1974, № 1.

#### НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ВЕРЕСНЕВОГО ПОВСТАННЯ В БОЛГАРІЇ

вересень, Київ

*Сохань П. С.*, доктор історичних наук — Вересневе повстання 1923 р.—видатна віха в історії болгарського народу.

*Кравченко В. В.*, молодший науковий співробітник — Вересневе повстання і радянська громадськість.

КОНФЕРЕНЦІЯ ОРГАНІЗОВАНА І ПРОВЕДЕНА  
З ІНІЦІАТИВИ ЮНЕСКО «СТАМБУЛ В МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ  
І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ (ДО 50-РІЧЧЯ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)»

жовтень, Стамбул

*Черніков І. Ф.*, кандидат історичних наук — Про значення Стамбула в розвитку російсько-турецьких економічних і культурних зв'язків у XVI — на початку XX ст.

НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І ЧССР  
«РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ФАКТОР МІЖНАРОДНОЇ  
ПОЛІТИКИ»

жовтень, Прага

*Мельникова І. М.*, член-кореспондент АН УРСР — Суспільно-політична активність трудящих мас як фактор розвитку соціалістичних міжнародних відносин.

*Петерс І. А.*, доктор історичних наук — Радянсько-чехословацькі відносини як фактор міжнародної політики.

VI ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ — СЛАВІСТІВ

жовтень, Львів

*Сохань П. С.*, доктор історичних наук — Радянсько-болгарське співробітництво в болгарській історіографії.

*Лисевич І. Т.*, кандидат історичних наук — Польська марксистська історіографія про радянсько-польську війну 1920 р.

## СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

П. С. Сохань. Деякі методологічні аспекти дослідження радянсько-болгарського співробітництва	5
І. А. Петерс. Становлення нового зовнішньополітичного курсу Чехословаччини (1945—1948 рр.)	24
М. М. Фролкін. З історії участі французького робітничого класу в русі міжнародної солідарності трудящих у новітній час	47
О. В. Потехін. Соціально-економічні аспекти становища американської молоді в умовах науково-технічної революції	71
І. Ф. Черепанов. Расово-національна проблема та позиція профспілок США (1865—1955 рр.)	86
І. Ф. Черніков. З історії російсько-турецьких економічних і культурних зв'язків у XVI—на початку XX ст.	103
М. Д. Несук. В тенетах колективного неоколоніалізму («Спільний ринок» і країни Африки)	110
В. В. Будяков. Гвінея-Бісау: національно-визвольна революція та шляхи становлення незалежної держави	120
В. В. Григор'єв. Палестинське питання в перші повоєнні роки (1945—1947 рр.)	131

## ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. М. Кулинич. Основні джерела для вивчення революційної діяльності зарубіжних інтернаціоналістів на Україні в роки громадянської війни	140
В. О. Горбик, В. О. Корнілова. Джерела з соціально-політичної історії післявоєнної Великобританії	149
Б. М. Забарко. Документи пролетарської солідарності (Клара Цеткін про Міжнародну робітничу допомогу)	158

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

М. В. Знаменська. Наукова конференція «Ленінські принципи — основа зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн»	171
Хроніка	173

Академия наук Украинской ССР  
Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.  
ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Выпуск 1

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту історії АН Української РСР*

Редактор *Т. К. Хорунжа*. Оформлення художника *О. Д. Стеценка*. Художній редактор *С. П. Квітка*.  
Технічний редактор *Г. М. Терезюк*. Коректори *О. С. Улезко, З. П. Школьник*.

Здано до набору 15.X 1974 р. Підписано до друку 28.II 1975 р. БФ 01945. Зам. № 4-690. Видав. № 159.  
Тираж 1000. Папір № 1, 70×108<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Умов. друк. аркушів 15,4. Обліково-видавн. аркушів 16,53.  
Ціна 1 крб. 65 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Реліна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-книга», Держкомвидаву УРСР, Київ, Реліна, 4.